

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

QUÈ FAREM AMB AQUESTA TERRA? UNA ETNOGRAFIA DE LA (DES)AGRARITZACIÓ

Marc González Puente

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

QUÈ FAREM AMB AQUESTA TERRA?

Una etnografia de la
(des)agrarització

Marc González Puente

 UNIVERSITAT
ROVIRA I VIRGILI
TESI DOCTORAL | 2022

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

QUÈ FAREM AMB AQUESTA TERRA? UNA ETNOGRAFIA DE LA (DES)AGRARITZACIÓ

Marc González Puente

Què farem amb aquesta terra?

Una etnografia de la (des)agrarització

Marc González Puente

TESI DOCTORAL

Dirigida per la Dra. Montserrat Soronellas Masdeu

Departament d'Antropologia, Filosofia i Treball Social

Grup de recerca en Antropologia Social

UNIVERSITAT
ROVIRA i VIRGILI

Tarragona, 2022

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

QUÈ FAREM AMB AQUESTA TERRA? UNA ETNOGRAFIA DE LA (DES)AGRARITZACIÓ

Marc González Puente

FAIG CONSTAR que aquest treball, titulat “Què farem amb aquesta terra? Una etnografia de la (des)agrariització” que presenta en Marc González Puente per a l’obtenció del títol de Doctor, ha estat realitzat sota la meva direcció al Departament d’Antropologia, Filosofia i Treball Social d’aquesta universitat.

La directora de la tesi doctoral,

Maria Montserrat Soronellas Masdeu
- DNI 39859279A
(TCAT)

Firmado digitalmente por Maria Montserrat Soronellas Masdeu - DNI 39859279A (TCAT)
Nombre de reconocimiento (DNI): c=ES, o=Universitat Rovira i Virgili, 2.5.4.97=vATES-Q9350003A, ou=Empleat públic de nivell mig, sn=Soronellas Masdeu - DNI 39859279A, givenName=Maria Montserrat, serialNumber=iDCES-39859279A, cn=Maria Montserrat Soronellas Masdeu - DNI 39859279A (TCAT)
Fecha: 2022.10.31 15:27:52 +01'00'

Montserrat Soronellas Masdeu

Tarragona, 31 d’octubre del 2022.

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

QUÈ FAREM AMB AQUESTA TERRA? UNA ETNOGRAFIA DE LA (DES)AGRARITZACIÓ

Marc González Puente

Aquesta recerca ha estat finançada pel *PMF-PIPF-Programa Martí i Franquès d'ajuts a la investigació. Contractes de personal investigador predoctoral en formació*, convocatòria 2019. Personal investigador predoctoral del Departament d'Antropologia, Filosofia i Treball Social de la Universitat Rovira i Virgili.

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

QUÈ FAREM AMB AQUESTA TERRA? UNA ETNOGRAFIA DE LA (DES)AGRARITZACIÓ

Marc González Puente

Nota sobre la imatge de la coberta

La coberta de la tesi és obra de la il·lustradora Cristina Gallardo. La fotografia central ha estat cedida per l'Eloi Sadurní (Cal Rabella, Castellví de la Marca) i mostra diferents integrants de la seva família durant la verema de 1956. Tal i com ell explica: *“amb el cavall, l’avi Joan; amb la portadora, la tieta Caterina; el nen del costat del carro és el “Juanito capó”, un veí de la masia; dalt del carro el pare i la Montserrat de Cal Raspall; darrera la roda la iaia Antonieta i més enrere, el Josep de Cal Camps i el besavi Joan”*.

Amb aquesta instantània d’un treball manual i familiar gairebé desaparegut i nous elements il·lustrats que evoquen els contextos materials d’una modernització incessant, aquest collage pretén reflectir elements d’un món que s’erosiona, però que també persisteix, es transforma, i s’imagina de nou sota noves formes, nous interessos i nous escenaris. Com es veurà en les properes pàgines, abordar etnogràficament la desagrarització i les seves respostes tractarà justament d’això.

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

QUÈ FAREM AMB AQUESTA TERRA? UNA ETNOGRAFIA DE LA (DES)AGRARITZACIÓ

Marc González Puente

Arriving at the edge of a cliff, Bernat opened his arms: “This is the end of the world.” Beneath the 300-meter high scarped cliff, the Ebro ran lazily through a wide canyon. The ancient historian Herodotus had called it Iber, and the whole peninsula came to be known as Iberia. It was the western end of the ancient Mediterranean world.

Yet Bernat did not have the ancient Greeks in mind. Nor did he have political borders in mind either, though we were standing close to the limit between Aragon and Catalonia, for people on both sides are knitted together by friendships and marriages, sharing forms of livelihood and the Catalan language. In some way, for Bernat this was the end of the world because it was the end of his agrarian landscape, the outermost confines of Fatarella.

Power Struggles, Dignity, Value, and the Renewable Energy Frontier in Spain. Jaume Franquesa (2018).

La vinya Llobeta era una de les afectades. La seva! La de l’avi, encara que ja fos del pare. Indemnitzarien tots els propietaris, però s’endurien la feina feta per l’avi, que sort que no hi era per veure-ho, pel pare i per tots plegats. Res que es pogués escriure, ni pagar-se, ni tan sols entendre per un qualsevol.

El setembre i la nit. Maica Rafecas (2021)

Al final mos diran: “colliu, colliu” i mos donaran un bocadillo

Alcarràs. Carla Simón i Arnau Vilaró (2022)

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

QUÈ FAREM AMB AQUESTA TERRA? UNA ETNOGRAFIA DE LA (DES)AGRARITZACIÓ

Marc González Puente

AGRAÏMENTS

Aquest viatge predoctoral m'ha portat des del no-saber al saber-ne una mica més, i ara que soc al final, em falten paraules per agrair a tots aquells que en aquest guany d'anys i d'obstinació m'han acompanyat i m'han donat suport. Aquesta tesi doctoral la signo jo, però són molts més els qui la sostenen. Per això, estic profundament agraït a totes les persones que han participat de la recerca en qualitat d'informants. Ha estat la seva amabilitat, les seves trajectòries i les seves paraules el què ha orientat aquesta investigació més que cap altra cosa. Tots ells han teixit una experiència de treball de camp que difícilment podré oblidar.

El resultat d'aquesta tesi cal agrair-li a la Montse Soronellas més que a ningú. Després del seu guiatge, un només pot desitjar que tant de bo tothom tingués una direcció com la meva, així d'horitzontal i fructífera. Ella ha estat la companya més propera en aquest viatge, qui ha flanquejat cada petit avenç i qui ha fet concret el que semblava inabastable. Sempre ha tingut paraules on jo no les tenia, m'ha llegit molt i m'ha corregit més, amb exigència i rigorositat acadèmica, però també amb proximitat, optimisme i somriures. Irremeiablement, aquesta tesi té la seva empremta, doncs d'alguna manera la seva marca ha quedat en mi.

També agraeixo a la resta de gent del Departament d'Antropologia, Filosofia i Treball Social de la URV pel suport rebut, pels coneixements compartits i per fer-me sentir com a casa. Especialment a la Mireia Campanera, per les afinitats, la docència mà a mà, el treball de camp i els beures, i per sempre tenir bons consells. A la Laia Ventura, per la il·lusió que ens fa trobar-nos i per llegir amb sentit crític i humor envejable tota circumstància. A la Verónica Anzil, per l'alegria, l'interès genuí en els meus avenços i el cop de mà lingüístic. A la Claudia Anleu, la Deborah Bekele i la Isabella Riccò pels dinars i les converses, i per fer del meu pas pel departament quelcom divertit i remarcable. A la Mabel Gracia, per convidar-me a formar part de l'equip d'Eating Matters i a l'Agustí Andreu, amb qui hem compartit, juntament amb la Mireia, el treball de camp del projecte. A l'Elisa Alegre, pel que ella ha anomenat "pitis terapèutics" i jo no hi podria estar més d'acord. A la Yolanda Bodoque, per les converses encoratjadores quan pensava en fer un màster d'antropologia i per seguir-les després. També a la Dolors Comas-d'Argemir, per fer un cop de mà en la revisió d'algun dels articles d'aquesta tesi, i al Juanjo Pujadas, al Jordi Moreras, al Jordi Roca i a la resta de professorat del MAUMIS que va assentar en

mi l'interès per l'antropologia. També a la Núria Martorell i al Pedro Marta, que ho saben tot. Per tota l'ajuda prestada i per mantenir el departament i els qui hi treballem d'una peça. També a l'Enric Castelló i a la Maite Suárez, per estar sempre disponibles, des de la comprensió i la proximitat. També gràcies a tota la resta de persones del departament, als companys del programa de doctorat i a les persones que han passat per la URV tot compartint espai, debat i conversa. A tots us tinc presents.

També cal donar les gràcies als participants de congressos i seminaris en els quals he pres part i amb qui he pogut eixamplar les reflexions d'aquestes pàgines. De la mateixa manera, cal esmentar el paper dels revisors anònims dels articles que componen la tesi, doncs els seus comentaris han nodrit notablement les propostes inicials.

Més enllà de l'acadèmia, els amics propers han estat nucli dur i xarxa de seguretat. L'Assumpta m'ha fet de mestra i de mirall. M'ha enviat les notes de veu més llargues, m'ha fet riure fins a prendre mal i ha estat companya de treball acadèmic, converses importants i atencions al Coco. Tant a ella com al David i al Ferran, els hi estic agraït per haver compartit sostre, vivències, i tesis a ca la Filla de Llucifer. A la Mar mai li agrairé prou haver-se apuntat amb mi a la piscina, i des de llavors ser top model de referència i eix motor del meu paisatge quotidià. M'ha obert les portes del Penedès, de casa seva i de la seva gent i sobretot, ha tingut sempre els fogons encesos per gaudir com cal de la bona cuina i el bon menjar. L'Elena i les seves veïnes, són estrictament necessàries per anar de viatge i per recordar que viure és fàcil malgrat els periples quotidians. La Tere és exemple. Res del que toca queda impassible i tot ho pot transformar. Gràcies per transformar-me també durant tots aquests anys. Com deien els Orxata: "*Ets lo millor que ens ha passat en la roba posà*". També agraeixo al Carles de Cal Andreuet, pels bons anys de la UAB i per acostar-me a la terra a través seu. Parlar de reagraritzar és parlar d'ell i de les ganes que hi posa amb les eugues, els trumfos, els pèsols negres i els millors sucus de poma de muntanya. A la Clara li estic agraït per fer unes anàlisis de la realitat envejables, que posen ordre al caos i com a ella li agrada, llum a la foscor. També per un confinament al Baixllo que ens ha fet imprescindibles, i per Alcarràs! Al Dani, pels vins boníssims, el coratge i les motivacions mútues. Als de Ca l'Artigas: la Clara, la Cris, el Dídac, el Marçal i el Mushu. I també al Ferran, a la Laia i al Sisco. A tots els hi estic agraït, doncs han conviscut amb mi i una tesi que ocupa molt d'espai. També a l'Eloi, per compartir en l'etapa final del doctorat reflexions necessàries sobre els camins creuats de les nostres etnografies. També a tota la resta d'amics i companys d' Ambientals, del MAUMIS, del

Casal Popular de Vilafranca i del Penedès en general, d'Escampem la Boira, de l'Uniq, del Papiol, de Barcelona, de Tarragona, de Terres de l'Ebre, del Berguedà, de l'Anoia i d'arreu. A tots ells -i als que m'he descuidat pel camí- gràcies per acompanyar-me d'una manera o altra en aquest viatge i disculpeu si us he fotut massa la xapa.

Per últim, he d'agrair a la meva mare Dolors, per sempre ser-hi i no jutjar-me, donar-me aire quan me'n falta, aplom quan el necessito i amor, intel·ligència i menjar, sempre. Al meu germà Xavi, per conèixer-me millor que ningú, ser la trucada de referència quan les coses no venen de cara, i quan hi venen, per saber-les compartir. Al meu pare Antoni i a l'Angus, per estimular-me a fer salts endavant i per reconèixer els esforços caigui com caigui. També al Josep Miquel, la Teresa i la Laura: "els de baix", la família extensa més propera i divertida que es pot tenir. A tots ells, moltíssimes gràcies per mostrar interès i per aguantar estoicament explicacions que fan de mal escoltar. Serà veritat el que deia Sahlins (2011), això que les persones emparentades formem part intrínsecament les unes de les altres.

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

QUÈ FAREM AMB AQUESTA TERRA? UNA ETNOGRAFIA DE LA (DES)AGRARITZACIÓ

Marc González Puente

ÍNDIX

Resum	21
Resumen	23
Abstract	25
CAPÍTOL I. INTRODUCCIÓ	27
1. Un ambientòleg i una tesi d'antropologia	28
2. Presentació i justificació de la recerca.....	31
3. Objectius i preguntes d'investigació	35
4. Els processos de desagrarització i les seves respostes	37
4.1. Una mirada àmplia a la desagrarització.....	37
4.2. De la uniformitat agrària a la pluralitat de bases econòmiques	41
4.3. Dimensions simbòlic-culturals de la terra i l'agricultura.....	46
4.4. Els processos de reagrarització i recamperolització	52
5. Context de la recerca	56
5.1. El sector agrari a Catalunya	56
5.2. Les polítiques públiques de reagrarització: De la PAC als bancs de terres	61
CAPÍTOL II. METODOLOGIA I DISSENY DE LA RECERCA	69
1. Justificació metodològica	70
2. Treball de camp entre onades	74
2.1. Primera fase de treball de camp.....	74
2.2. Segona fase de treball de camp.....	79
2.3. Tercera fase de treball de camp	84
3. Fonts d'informació secundària	93
EL COMPENDI DE PUBLICACIONS	95
CAPÍTOL III. ACCÉS A LA TERRA, DESAGRARITZACIÓ I REAGRARITZACIÓ	99
1. Introducció.....	101
2. La desagrarització i la terra	102
3. Cas d'estudi: el Camp de Tarragona i el Banc de Terres del Baix Camp	105
4. Metodologia.....	107
5. Resultats i discussió.....	108

5.1 La terra i les transformacions agràries.....	108
5.2 La nova pagesia i l'accés a la terra	110
5.3 El banc de terres com a programa de reagrarització.....	114
6. Conclusions	117
7. Bibliografia.....	119

CAPÍTOL IV. LOS BANCOS DE TIERRAS EN LA DES/REAGRARIZACIÓN

.....	125
1. Introducción.....	127
2. Marco teórico	129
2.1. Los contextos de la des/reagrarización	129
2.2. Abstraer, mercantilizar, des/valorizar: La construcción de la tierra como recurso capitalista	131
3. Metodología y casos de estudio.....	133
4. Resultados y discusión	135
4.1. Los bancos de tierras públicos en Cataluña: recurrencias y disimilitudes.....	135
4.2. Miradas emergentes sobre la tierra	139
4.3. Cuando no hay relevo: valores, imaginarios y economía moral.....	142
5. Conclusiones	148
6. Bibliografía citada	150

CAPÍTOL V. VITICULTURA A TIEMPO PARCIAL DE SEGUNDA GENERACIÓN

.....	157
1. Introducción y justificación.....	159
2. Bases teórico-conceptuales.....	161
2.1. Volver a lo agrario	161
2.2. Agricultura a tiempo parcial	162
3. Objetivos, metodología y casos de estudio	163
4.1. El origen de la agricultura a tiempo parcial.....	166
4.2. El despliegue de estrategias	168
4.3. Relevo generacional y trayectorias futuras.....	170
5. Discusión	172
6. Conclusiones	176
7. Orientaciones futuras.....	177
8. Financiación	177
9. Referencias	177

Extended abstract	181
CAPÍTOL VI. «AUNQUE PIENSEN QUE NO, TÚ LO LLEVAS DENTRO» ...	187
1. Introducció.....	189
2. Sistemas familiares en transformació.....	191
3. Sobre mercancías y propiedades inalienables	192
4. Tierra y economía moral	193
5. Metodología y casos de estudio.....	195
6. Miradas socioculturales sobre la desagrarización familiar.....	197
6.1. Mantener el nombre de la familia en la tierra.....	197
6.2. Significados y sistemas de valor del patrimonio familiar.....	201
6.3. Economía moral de los procesos de desagrarización familiar.....	204
7. Conclusiones	208
8. Referencias	209
CONCLUSIONS	215
1. Principals contribucions teòriques.....	216
2. Implicacions polítiques.....	230
3. Limitacions i futures línies de recerca.....	232
BIBLIOGRAFIA.....	237

LLISTAT DE TAULES I FIGURES

CAPÍTOL I. INTRODUCCIÓ

Taula 1. Nombre d'exploracions, superfície mitjana, nombre d'ocupats al sector agrari i taxes de variació	58
Taula 2. Nombre d'exploracions i SAU segons el tamany d'exploració.....	58
Taula 3. Titularitat d'exploracions i superfície mitjana	59
Taula 4. Superfície dels principals cultius a Catalunya.....	59
Taula 5. Sexe dels caps d'exploració a Catalunya.....	60
Taula 6. Edat dels caps d'exploració a Catalunya	60

CAPÍTOL II. METODOLOGIA I DISSENY DE LA RECERCA

Taula 1. Classificació dels participants entrevistats segons gènere i tipus de relació amb el BDT del Baix Camp	79
Figura 1. Genealogia simplificada de l'Exploració 1	88
Figura 2. Genealogia simplificada de l'Exploració 2	89
Figura 3. Genealogia simplificada de l'Exploració 3	90
Figura 4. Genealogia simplificada de l'Exploració 4	91
Figura 5. Genealogia simplificada de l'Exploració 5	91
Taula 2. Composició dels participants entrevistats segons la generació d'ATP a la qual pertanyen, gènere i exploració	92

CAPÍTOL IV. LOS BANCOS DE TIERRA EN LA DES/REAGRARIZACIÓN

Mapa1. Localización geográfica de Cataluña y de los 8 BDT analizados4	133
Tabla1. Resumen los BDT analizados	136

CAPÍTOL V. AGRICULTURA A TIEMPO PARCIAL DE SEGUNDA GENERACIÓN

Figura 1. Genograma de las explotaciones analizadas	164
Figura 2. Situación geográfica de los casos analizados.....	166

CAPÍTOL VI. «AUNQUE PIENSEN QUE NO, TÚ LO LLEVAS DENTRO»

Figura 1. Genograma simplificado de las explotaciones analizadas	196
Figura 2. Situación geográfica de las comarcas Alt Penedès, Baix Penedès y los municipios de los casos analizados	197

ABREVIACIONS UTILITZADES

BDT: Banc de Terres / Bancs de Terres

ATP: Agricultura a Temps Parcial

PAC: Política Agrària Comú

DARP: Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca

DACC: Departament d'Acció Climàtica, Alimentació i Agenda Rural

MAPA: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación

IDESCAT: Institut d'Estadística de Catalunya

INE: Instituto Nacional de Estadística

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

QUÈ FAREM AMB AQUESTA TERRA? UNA ETNOGRAFIA DE LA (DES)AGRARITZACIÓ

Marc González Puente

Resum

Els processos de desagrarització fan referència a l'erosió de l'agricultura en l'esfera econòmica, social, cultural i biofísica de les àrees rurals. L'abandonament de terres, la desaparició d'explotacions familiars sense relleu, l'envelliment del sector i la davallada en el nombre d'agricultors han estat una constant de les transformacions agràries contemporànies, tot arribant a màxims històrics en el moment present. Partint de la crisi sistèmica del sector agrari i de la urgent necessitat d'abordar-la a nivell polític i acadèmic, aquesta tesi proposa una anàlisi etnogràfica dels processos de desagrarització i d'algunes de les seves respostes des de l'àmbit institucional i domèstic.

La tesi consta de sis capítols i conclusions: el Capítol I introdueix la recerca i discuteix l'estat de la qüestió sobre els processos de desagrarització i els principals elements, respostes i processos de canvi que hi estan relacionats. Aquest capítol també exposa els objectius i les preguntes de recerca, i contextualitza la desagrarització a Catalunya així com les principals polítiques públiques implementades per abordar-la. Al Capítol II es descriu el disseny de la recerca i la metodologia etnogràfica basada en l'observació i les entrevistes com a tècniques de recollida d'informació. L'anàlisi empírica gira al voltant d'un compendi de quatre articles corresponents als quatre capítols analítics que conformen els resultats de la tesi. Aquests, aborden la desagrarització des de diferents escales, dimensions i unitats d'anàlisi: primer des dels bancs de terres públics i després des de l'interior d'explotacions agràries a temps parcial i les famílies que hi estan vinculades.

Els capítols III i IV analitzen els processos de desagrarització des de l'àmbit institucional. Concretament, l'anàlisi gira entorn els bancs de terres entesos com a programes públics de reagrarització orientats a l'accés a la terra: el Capítol III analitza els discursos, valors i imaginaris de persones vinculades al banc de terres del Baix Camp. Amb això, agents tècnics, propietaris de terres en desús i persones que cerquen terres, se situen en relació a la desagrarització i a les transformacions agràries contemporànies. També s'aborda la mobilitat de la terra i el seu accés, les iniciatives de la nova pagesia i les potencialitats d'aquest programa de reagrarització al Camp de Tarragona. El Capítol IV amplia la mirada cap a vuit bancs de terres públics a Catalunya per tal d'explorar els discursos institucionals que hi estan vinculats. Aquí s'analitzen les característiques, les recurrències i les dissimilituds dels diferents bancs de terres, les significacions i les narratives sobre la terra que se'n deriven i l'atzucac material i simbòlic en el qual es troben agricultors i

propietaris de terra sense relleu agrari. També se situa la tasca d'aquests programes, les seves potencialitats i limitacions en contextos de des/reagrarització.

El capítol V adopta una perspectiva processual i intergeneracional per desplaçar-se cap a explotacions agràries gestionades a temps parcial a la regió del Penedès, i a les diferents generacions de famílies agràries que hi estan vinculades. Aquest capítol explora des de l'àmbit domèstic els orígens, les trajectòries, les estratègies, i les orientacions futures de l'agricultura a temps parcial i la situa en relació als processos de desagrarització. També analitza la influència de la tecnificació agrària, l'externalització de la mà d'obra, el gènere o el valor simbòlic del patrimoni en el sosteniment d'aquesta forma d'organització i les seves (dis)continuitats en segones generacions. El capítol VI se centra en les dimensions socials i culturals que orienten les decisions de les famílies agràries. Aquí, es visibilitzen diferents dimensions i ritmes de la desagrarització i s'explora l'existència de possibles resistències culturals als processos d'acumulació i erosió d'estructures agràries. També s'exploren les contradiccions en els valors i significats de la terra de la família, entesa com a mercaderia i possessió inalienable. Finalment, es discuteix sobre el rol de les relacions de parentiu i es presenta l'economia moral com a concepte explicatiu de les ideologies, deures, valors i expectatives sobre el patrimoni familiar.

Per últim, les conclusions sintetitzen i discuteixen les principals contribucions teòriques de la tesi, les seves implicacions polítiques, les limitacions trobades i les possibles línies futures de recerca.

Resumen

Los procesos de desagrarización hacen referencia a la erosión de la agricultura en la esfera económica, social, cultural y biofísica de las áreas rurales. El abandono de tierras, la desaparición de explotaciones familiares sin relevo, el envejecimiento del sector y el descenso en el número de agricultores han sido una constante en las transformaciones agrarias contemporáneas, alcanzando máximos históricos en el momento presente. Partiendo de la crisis sistémica del sector agrario, y de la urgente necesidad de abordarla a nivel político y académico, esta tesis propone un análisis etnográfico de los procesos de desagrarización y algunas de sus respuestas en el ámbito institucional y doméstico.

La tesis consta de seis capítulos: el Capítulo I introduce la investigación y discute el estado de la cuestión sobre la desagrarización y sus principales elementos, respuestas y procesos de cambio. Este capítulo también expone los objetivos y preguntas de investigación, y contextualiza la desagrarización en Cataluña, así como las principales políticas públicas implementadas para abordarla. En el Capítulo II se describe el diseño de la investigación y la metodología etnográfica basada en la observación y las entrevistas como técnicas de recogida de información. El análisis empírico gira en torno a un compendio de cuatro artículos, correspondientes a los cuatro capítulos analíticos que conforman los resultados de la tesis. Éstos, abordan la desagrarización desde diferentes escalas, dimensiones y unidades de análisis: primero desde los bancos de tierras públicos, y después, desde el interior de explotaciones agrarias a tiempo parcial y las familias a ellas vinculadas.

Los Capítulos III y IV analizan los procesos de desagrarización desde el ámbito institucional. Concretamente, el análisis gira entorno a los bancos de tierras entendidos como programas públicos de reagrarización orientados al acceso a la tierra: el Capítulo III analiza los discursos, valores e imaginarios de personas vinculadas al banco de tierras del Baix Camp. Con esto, agentes técnicos, propietarios de tierras y personas que buscan tierras se sitúan en relación con la desagrarización y las transformaciones agrarias contemporáneas. También se explora la movilidad de la tierra y su acceso, las iniciativas del nuevo campesinado y las potencialidades de este programa de reagrarización en el Camp de Tarragona. El Capítulo IV amplía la mirada hacia ocho bancos de tierras públicos en Cataluña para explorar los discursos institucionales vinculados a los mismos. Aquí se analizan las características, las recurrencias y las disimilitudes de los diferentes

bancos de tierras, las significaciones y narrativas sobre la tierra que de ellos se desprenden y la encrucijada material y simbólica en la que se encuentran agricultores y propietarios de tierra sin relevo agrario. También se sitúa la labor de estos programas, sus potencialidades y sus limitaciones en contextos de des/reagrarización.

El capítulo V adopta una perspectiva procesual-generacional para desplazarse hacia explotaciones agrarias gestionadas a tiempo parcial en la región del Penedès, y las diferentes generaciones de familias agrarias a ellas vinculadas. Este capítulo explora desde el ámbito doméstico los orígenes, las trayectorias, las estrategias, y las orientaciones futuras de la agricultura a tiempo parcial y la sitúa en relación con los procesos de desagrarización. También analiza la influencia de la tecnificación agraria, la externalización de la mano de obra, el género o el valor simbólico del patrimonio en el sostenimiento de esta forma de organización y sus (dis)continuidades en segundas generaciones. El capítulo VI se centra en las dimensiones sociales y culturales que orientan las decisiones y expectativas de las familias agrarias. Aquí se visibilizan diferentes dimensiones y ritmos de la desagrarización y se explora la existencia de posibles resistencias culturales a los procesos de acumulación y erosión de estructuras agrarias. También se exploran las contradicciones en los significados y valores de la tierra de la familia, entendida como mercancía y posesión inalienable. Finalmente, se discute el rol de las relaciones de parentesco y se presenta la economía moral como concepto explicativo de las ideologías, deberes, valores y expectativas sobre el patrimonio familiar.

Por último, las Conclusiones sintetizan y discuten las principales contribuciones teóricas de la tesis, sus implicaciones políticas, las limitaciones encontradas y las posibles líneas futuras de investigación.

Abstract

De-agrarianisation processes refer to the erosion of agriculture in the economic, social, cultural, and biophysical aspects of rural areas. Land abandonment, family farms' disappearance, lack of farm successors, as well as farmers' decreasing and aging have become a constant in contemporary agrarian transformations so far. Taking into consideration the urgent need from public policies and academia to face the systemic crisis of the agrarian sector, this thesis proposes an ethnographic analysis of the de-agrarianisation processes as well as some of the existing institutional and domestic responses to them.

This thesis consists of six chapters: In Chapter I, the research topic is introduced while the state of the art on de-agrarianisation processes and their main elements, responses and processes of change is discussed. This chapter also includes the objectives and the main research questions, as well as a contextualization of de-agrarianisation in Catalonia and the public policies developed to face it. Chapter II describes the research design and the ethnographic methodology, in which observation and interviews have been used as qualitative data collection techniques. The empirical analysis is presented in a compendium of four articles, which correspond to four analytical chapters that display and discuss the research results. These chapters address de-agrarianisation from different scales, dimensions, and units of analysis: first from public land banks, and then, from part-time farms and the agrarian families involved in them.

Chapters III and IV include the analysis of de-agrarianisation processes from the institutional arena. Both chapters revolve around land banks as public re-agrarianisation programs aimed at facilitating access to land. Thus, in Chapter III discourses, values and imaginaries of people involved in the Baix Camp land bank are studied. With this aim, the subjectivities of technicians, landowners and people looking for access to land are examined to understand their positions in relation to de-agrarianisation processes and the main agrarian transformations in the territory. In the same chapter land mobility patterns, access to land, new peasantry's initiatives, and the potential of the land bank as a re-agrarianisation program in Camp de Tarragona are explored and discussed. Chapter IV widens the perspective to analyse the institutional discourses of eight public land banks in Catalonia. On the one hand, characteristics, recurrences, and structural dissimilarities of the selected land banks are analysed, as well as land significations and narratives

emerging from them. On the other hand, the material and symbolic crossroads of farms without successor are explored. Finally, the work of these land banks, their potentialities, and limitations in contexts of de/re-agrarianisation are discussed.

In Chapter V a processual-intergenerational perspective is adopted to analyse part-time farms in the Penedès region, and the different generations of agrarian families involved in them. A domestic perspective is used to explore the origins, trajectories, strategies, and future orientations of part-Time farming, as well as its nexus with de-agrarianisation processes. Considerations on how this form of organization and its (dis)continuities are influenced by agricultural modernization, outsourcing of labour, gender roles, and symbolic values of heritage are also included. In Chapter VI the social and cultural dimensions guiding agrarian families' decisions and expectations are examined. Along the analysis, different dimensions and rhythms of de-agrarianisation are made visible, while the existence of cultural resistances to the processes of accumulation and de-agrarianisation are examined. Results also dig in the contradictions between values and meanings of the family land as a commodity and inalienable possession. Finally, the role of kinship is discussed, and moral economy is presented as an explanatory concept of ideologies, duties, values, and expectations about family heritage.

Finally, Conclusions include a synthesis and discussion of the thesis theoretical contributions, as well as its political implications, its limitations, and proposals for future research lines.

CAPÍTOL I

INTRODUCCIÓ

1. Un ambientòleg i una tesi d'antropologia

Aquesta recerca sorgeix d'una confluència d'interessos personals, trajectòries acadèmiques i experiències professionals que d'alguna manera, sinèrgicament, m'han conduït a investigar, aprendre i escriure sobre la terra i aquells qui la treballen. La veritat és que ni soc antropòleg, ni tenia previst fer una tesi d'antropologia, ni tampoc he seguit la via acadèmica habitual consistent en estudiar un grau, un màster i d'aquí fer el salt al doctorat. Però he de dir, que si bé el camí fins aquí no ha estat recte, sí que ha estat nutritiu.

Primerament, la trajectòria que m'ha dut fins a aquesta tesi beu d'experiències prèvies de recerca, que es remunten a la finalització de la llicenciatura en Ciències Ambientals i al màster en Canvi Global i Canvi Climàtic a la UAB. Aquests primers contactes amb la recerca van venir des de la geografia ambiental i l'anàlisi biofísic del territori i poc a poc van anar incorporant noves perspectives referents a la percepció dels canvis en el paisatge, les adaptacions locals al canvi climàtic, l'anàlisi de polítiques públiques o l'exploració del coneixement ecològic local. Tot això van ser experiències basades en el meu Treball Final de Llicenciatura i de Màster, en pràctiques professionals a l'estranger o en col·laboracions puntuals amb altres investigadors. Així, la meva participació en activitats de recerca i en la publicació d'alguns articles científics es va anar orientant cap a complementar les anàlisis espacials amb una interpretació sociocultural de la realitat.

Paral·lelament, la meua trajectòria professional prenia forma cap a l'àmbit agroalimentari. Després de passar per diferents feines, vaig començar a treballar com a tècnic en una Denominació d'Origen del sector vitivinícola. Si bé aquest era un món desconegut per mi, l'experiència em va servir per a conèixer en profunditat el funcionament de les explotacions agràries i les empreses d'elaboració vinícola així com les polítiques públiques, normatives de qualitat i altres reglaments als quals estaven subjectes. També, em va servir per copsar de primera mà els efectes de la integració vertical en el sector agrari, la inexistència de preus justos, l'atzucac en el qual es troben les petites explotacions, la imposició de les lògiques agroindustrials com a única via de persistir i l'opressió sistèmica per part de marcs regulatoris regits pel mercat.

Si bé durant aquells anys llegia força assaig polític, també volia anar un pas més enllà, doncs sentia la necessitat d'entendre el món des d'una perspectiva sociopolítica i cultural més profunda del que m'oferia la lectura autodidacta i una feina eminentment tècnica. Tenia ganes de trobar quelcom que m'ajudés a interpretar la realitat d'una manera més

complexa i amb una base de coneixement sobre el món social més ferma. Va ser llavors quan vaig pensar en l'antropologia com una disciplina que podia orientar-me. El meu primer contacte amb aquest món va ser a través de diverses lectures i d'un curs breu organitzat per l'Observatori d'Antropologia del conflicte Urbà (OACU), titulat: "Cuando la Ciudad encuentra lo urbano. Conflictos urbanos, vida vecinal y urbanismo neoliberal en la Barcelona contemporània". El curs va complir les expectatives i em va fer veure la mal·leabilitat del mètode etnogràfic per abordar fenòmens contemporanis de manera crítica i poder connectar-los des d'allò més particular a allò més general. Motivats per aquesta forma d'analitzar els fenòmens socials des de les estructures del capitalisme i els seus impactes, vaig matricular-me al Màster en Antropologia Urbana, Migracions i Intervenció Social de la URV.

Aquest màster em va donar una base àmplia de coneixement antropològic, una certa experiència en treball de camp etnogràfic i moltes hores de quedar bocabadat davant el què m'explicaven a classe. Mentre cursava el màster, també vaig tenir l'oportunitat de col·laborar en diferents activitats i projectes del Departament d'Antropologia de la URV. Per mi, això va ser important; si bé el màster era una bona plataforma per endinsar-me en l'antropologia, el fet de participar en projectes de recerca i veure de prop a què responien, com es dissenyaven, com s'implementava el treball de camp i com es tractava la informació etnogràfica, va ser el que més em va apropar a comprendre la riquesa i la necessitat d'aquest tipus d'investigacions, i a sentir-me amb prou confiança per encarar el TFM.

El TFM, dirigit com aquesta tesi per la Montse Soronellas, va orientar-se a analitzar un banc de terres, d'ara endavant BDT, com un programa institucional de reagrarització, que facilita l'accés a la terra en un context fortament desagraritzat. Durant el treball de camp, vaig explorar el discurs d'agents tècnics vinculats al BDT del Baix Camp, així com els dels seus usuaris: propietaris de terres en desús o properes al desús i demandants de terres que pretenien començar un projecte agrari o dimensionar les seves explotacions. D'una banda, aquesta recerca, va acabar unint els meus interessos i experiències envers el territori, el paisatge, les àrees rurals i les transformacions del sistema agroalimentari i les va passar per un sedàs social i antropològic. D'altra banda, a nivell teòric aquesta primera aproximació als programes públics de reagrarització, va servir per posar sobre la taula la complexitat dels processos globals de desagrarització i l'existència d'adaptacions i

resistències als mateixos des de diferents àmbits, escales i dimensions que a través del BDT analitzat, començaven a fer-se visibles.

La recerca va obrir més interrogants dels que va tancar. Les principals preguntes que restaven per respondre giraven entorn l'heterogeneïtat i l'articulació estructural dels diferents BDT públics a Catalunya, les formes d'organització del treball agrari a temps parcial i la seva relació amb els processos de desagrarització, així com l'existència de vincles intensos de les persones amb la terra i l'agricultura que podien ajudar a comprendre la seva presa de decisions en plena erosió d'estructures agràries. En definitiva, arran del TFM vaig comprendre que per parlar de reagrarització també calia investigar els processos de desagrarització i les seves respostes en un sentit molt més ampli del que em pensava, i això justament és el que proposo en aquesta tesi i és el que desvetllaran les properes pàgines.

Tornant a la meua història, al juny del 2019 vaig defensar el TFM i vaig decidir presentar-me a la convocatòria predoctoral Martí-Franquès d'ajuts a la investigació. Fer un doctorat era quelcom que m'havia passat pel cap anys enrere, però ara no ho tenia del tot clar i menys en antropologia, doncs malgrat les experiències relatades, encara em sentia poc hàbil en el camp de la recerca etnogràfica. Tot i així, vaig provar sort. De setembre a desembre del mateix any vaig ser becari vinculat a un projecte del Departament d'Antropologia de la URV i al gener del 2020 començava el meu contracte predoctoral en el mateix departament. Ara, tres anys després, arriba la fi del trajecte amb un ambientòleg una mica més antropòleg, i una tesi d'antropologia.

2. Presentació i justificació de la recerca

Les transformacions agràries dels darrers segles reflecteixen la penetració del capitalisme en les lògiques econòmiques i domèstiques de les explotacions agràries familiars, la seva pèrdua d'autonomia respecte el mercat i des de fa dècades, la seva incrustació en llargues cadenes de valor global, cada cop més insostenibles i difícils de controlar (Camarero, 2017; Woods, 2014; Friedmann, 2005; Bernstein et al., 2018; Etxezarreta, 2006). Des de l'acceleració de la modernització agrària, a mitjan del segle passat, l'auge agroindustrial i el trencament de la dualitat agricultura-ruralitat, han abocat a una crisi generalitzada en la reproducció dels modes de vida agraris que avança de forma hegemònica arreu, sense gairebé eines polítiques orientades a contenir-la (Camarero, 2020; Camarero, 2021). Com diuen Bryceson, (1996), Van der Ploeg, (2018) o Hebinck (2018), la intensificació, l'especialització i la tecnificació de les explotacions agràries així com la seva dependència i subordinació a grans imperis alimentaris i marcs regulatoris neoliberals, han conduït de manera gairebé inexorable a la impossibilitat de donar continuïtat a antigues formes d'organització del treball i la producció i a una caiguda sense precedents del nombre d'explotacions familiars i d'actius agraris arreu del planeta. Per tal d'abordar aquest fenomen, aquesta recerca parteix del concepte de desagrarització; un terme generalista, que resulta útil per referir-se de manera àmplia a l'erosió d'estructures agràries i als processos de canvi que hi estan relacionats.

La desagrarització es defineix com un procés de transformació global que reflecteix la pèrdua de centralitat de l'activitat agrària en les àrees rurals i el seu declivi com a base econòmica i vertebradora de les estructures socials (Camarero, 2017, Camarero et al., 2020). La retirada generalitzada de les funcions agràries, beu d'unes condicions socials, materials i biofísiques que resulten insuficients per garantir la reproducció dels mitjans de vida basats en la terra, de manera que bona part de la població agrària ha estat empesa a l'abandonament de l'agricultura i a la migració urbana, a la proletarització, a la inserció en altres sectors productius o al manteniment d'una activitat agrària marginal. Contemplant aquests aspectes i emfasitzant la seva rellevància a nivell mundial, Bryceson, (1996) es refereix a la desagrarització com un procés ampli i a llarg termini, un canvi social i multidimensional que explica la transformació dels mitjans de vida rurals i que comporta més enllà de l'erosió agrària, nous processos concatenats de canvi: ajustaments ocupacionals, reorientacions en les estratègies d'obtenció d'ingressos, canvis culturals i en les identifications socials, reubicacions espacials, canvis en la mobilitat, i

com apunten Camarero et al. (2020), la intensificació d'antigues i noves desigualtats socio-territorials.

Com diuen Bryceson, (1996; 2002) i Hebinck, (2018), els ritmes actuals dels processos de desagrarització perfilen uns escenaris globals on les formes de subsistència basades únicament en la terra seran difícils de trobar. Així, més enllà de la desaparició d'actius i explotacions agràries, els processos de desagrarització també parlen de la seva reorientació tècnic-productiva i de la dominació exercida per noves normes, nous interessos i nous actors designats pel mercat (Etxezarreta, 2006; Van der Ploeg, 2018; Corrado et al., 2017; McMichael, 2009). En aquest sentit, mentre la producció s'allunya del consum i cauen les rendes agràries, cada cop és més habitual que l'agricultura formi part d'estratègies de pluriactivitat i se situï en una posició perifèrica, particularment dependent i subsidiària respecte a d'altres ocupacions basades en relacions de producció diferents (Bryceson, 2002; Friedmann, 2008; Soronellas, 2006; Etxezarreta, 1985). D'altra banda, diversos autors emfasitzen la necessitat de comprendre la presa de decisions de les famílies agràries en contextos de desagrarització des de més enllà de les estructures econòmiques. En particular, apunten a visibilitzar les dimensions socials i simbòlic-cultural que envolten l'agricultura per tal de comprendre l'articulació de mecanismes polític-econòmics amb significats complexos de la terra, lligams emocionals, deures morals i identitats que orienten el comportament de les famílies agràries (González i Gómez-Benito, 2000; Burton, 2004; Salazar, 1999; Bretón et al., 1997; Conway, 2016 i 2017).

Els processos de desagrarització estan payoutats des d'estructures polítiques i socioeconòmiques globals però les seves respostes fugen de simples orientacions economicistes i són una realitat negociada des dels contextos, les estructures i les agències locals, els quals reflecteixen processos d'absorció, manipulació o resistència de les xarxes globals (Woods 2007; Soronellas y Bodoque 2016; Dressler et al., 2018; Escalera-Reyes 2020). És per això que els contextos de desagrarització, esdevenen realitats complexes, heterogènies i multidimensionals, on diversos factors tant socioculturals com econòmic-materials expliquen l'erosió d'estructures agràries, les reorientacions en els mitjans de vida i les respostes i adaptacions articulades al seu voltant. Des d'aquest paradigma, l'abordatge dels processos de desagrarització requereix d'un marc analític que sobrepassi les dicotomies de la modernització agrària i les narratives lineals sobre la desaparició de

l'agricultura com a orientació finalista de la qüestió agrària (Contreras, 2021; Dressler, Smith y Montefrío 2018; Hebinck 2018).

Per tal de donar resposta a aquesta situació, aquesta recerca entén la desagrarització com quelcom inherent als processos de transició social al capitalisme. Seguint a Godelier (2000), l'embat neoliberal suposa una desintegració agrària constant, però més enllà de l'eliminació de formes històriques d'organització del treball i la producció, hi ha elements culturals, relacions socials i econòmiques que perviuen, es transformen i es creen de nou en un triple procés d'escissió, eliminació i conservació, dins el qual el capitalisme tant impedeix la reproducció dels modes de vida agraris, com ofereix possibilitats d'adaptar-los i conservar-los sota les bases materials que ell mateix proporciona. Tenint en compte aquesta complexitat, s'evidencia la necessitat d'aprofundir en uns processos multidimensionals d'erosió i redefinició agrària, que en plena crisi ecosocial, necessiten ser abordats de manera urgent des de l'àmbit acadèmic i des de l'arena política.

Aquesta recerca pretén aportar dades etnogràfiques sobre els processos de desagrarització i les dinàmiques de les seves respostes, tot abordant-los des de diverses escales, àmbits i dimensions. El recorregut proposat partirà primer de l'anàlisi de les estructures, els discursos, els processos i l'encaix de programes institucionals de reagrarització orientats a l'accés a la terra a Catalunya: els BDT. Després, l'anàlisi es desplaçarà cap a explotacions agràries gestionades a temps parcial i les famílies que hi estan relacionades a la regió del Penedès. Amb això, s'exploraran els orígens, les estratègies i les orientacions futures de l'Agricultura a Temps Parcial (ATP) en primeres i segones generacions, així com els diàlegs d'aquesta forma d'organització del treball amb els processos de desagrarització. Per últim, s'analitzaran les relacions socioculturals de diferents generacions de famílies agràries amb la terra i l'agricultura; els significats, valors, deures i imaginaris que orienten la presa de decisions sobre la terra i els mitjans de vida en contextos de desagrarització. D'aquesta manera es pretén connectar l'escala global amb la regional i la local, els àmbits institucionals amb els domèstics, i les dimensions materials amb les simbòliques, tot abordant la desagrarització i les seves respostes des d'una perspectiva processual i intergeneracional. Els resultats portaran a parlar de desagrarització però també de contextos simultanis de reagrarització, de desarticulació d'explotacions agràries, però també de persistències i transformacions en les formes d'organització del treball a temps parcial, de pèrdua de vincle amb la terra i

l'agricultura però també d'aspectes simbòlic-culturals del passat que encara emergeixen en les relacions entre les persones, la terra i la producció agrària.

“Què farem amb aquesta terra?” És una pregunta llençada a l'aire per un dels participants d'aquesta recerca que reflecteix a la perfecció el moment present de la desagrariació a Catalunya. Lluny de ser lleugera, aquesta és una qüestió de pes i d'actualitat en el sí de tota família agrària, tot poble i tot paisatge, i parla de la preocupació envers la desarticulació d'explotacions familiars, l'envelliment del sector agrari, la seva manca de relleu i uns escenaris futurs incerts per aquells que treballen la terra. Si bé aquesta és una preocupació vella i coneguda des dels sistemes agraris locals, no és fins el moment present que la crisi estructural del sector agrari comença a visibilitzar-se més enllà de l'àmbit tècnic i acadèmic. Després de dècades d'invisibilitat pública, sembla que “Què farem amb aquesta terra?” comença a ser una pregunta pertinent dins les institucions públiques a diferents escales de governança. També comença a ser-ho des de la premsa, des del cinema, des de la literatura, des d'entitats privades i des dels moviments socials, entre d'altres. Reportatges, llibres, pel·lícules, jornades tècniques, documentals, manifestacions, iniciatives privades i alguns programes institucionals, comencen a posar al centre de l'imaginari col·lectiu la necessitat d'articular respostes polítiques a la desagrariació. Així, ja sigui pel context global de canvi climàtic i crisi ecosocial en el que naveguem, per l'interès generalitzat en l'accés a una alimentació saludable i sostenible, per la pèrdua del paisatge agrari i de la biodiversitat o per l'augment sense precedents del risc d'incendi, tot fa pensar que la terra i els qui la treballen comencen a despertar l'interès públic.

En aquest vell però renovat interès entorn la qüestió agrària, el recorregut proposat en aquesta tesi, busca posar per enèsim cop sobre la taula la crisi estructural del sector agrari, tot intentant aportar noves perspectives i abordatges que ajudin a comprendre-la de forma complexa i crítica. Tant de bo, malgrat les limitacions que un treball com aquest pugui tenir, aquesta recerca estimuli accions polítiques orientades a contenir els processos de desagrariació, una qüestió estructural que a hores d'ara ha esdevingut inajornable.

3. Objectius i preguntes d'investigació

L'objectiu general d'aquesta tesi consisteix en analitzar els processos de desagrariació i les dinàmiques de les seves respostes des de diverses escales. Primer, des dels BDT a Catalunya que, entesos com a respostes institucionals a la desagrariació, s'orienten a facilitar l'accés a la terra. Després des de les explotacions i famílies agràries, per tal de conèixer els factors que incideixen en la manera com els agricultors i les seves famílies prenen decisions per afrontar la desagrariació.

Els objectius específics de la tesi són:

1. Analitzar les estructures, les estratègies i l'articulació dels BDT públics a Catalunya, el seu potencial, limitacions, i incerteses en contextos de des/reagrariació.
2. Aprofundir en els valors i imaginaris sobre l'accés a la terra, tant des de la perspectiva institucional, com des dels propietaris i demandants de terres vinculats als BDT i comprendre els factors que encoratgen aquestes persones a participar d'aquests programes de reagrariació.
3. Abordar els interessos i les formes contemporànies de l'ATP; els seus orígens, estratègies, trajectòries, i orientacions futures així com els possibles diàlegs entre l'ATP i els processos de desagrariació familiar a partir de les estratègies actuals i les seves orientacions en segones generacions.
4. Comprendre el rol de les noves tecnologies agràries, de l'externalització de la mà d'obra, del gènere, la genealogia i el valor simbòlic del patrimoni en l'adopció i el sosteniment d'estratègies de dedicació parcial a la terra.
5. Analitzar els factors socials i culturals que intervenen en la presa de decisions sobre la terra i les explotacions agràries: les relacions, vincles i obligacions morals respecte la terra i el treball agrari de diferents generacions de famílies dedicades a l'agricultura.
6. Comprendre les lògiques d'inalienabilitat i mercantilització de la terra com a part del patrimoni familiar i visibilitzar i situar el rol de l'economia moral en relació als processos de desagrariació, les seves resistències i forces inductores.

Aquests objectius són abordats en els quatre capítols analítics de la tesi, els quals alhora, responen a tres preguntes d'investigació:

La primera pregunta plantejada fa referència als programes institucionals de reagrarització i accés a la terra i s'interroga sobre quines són les propostes dels BDT enfront els contextos de desagrarització i les dificultats d'accés a la terra, quins són els interessos i els arguments que articulen les seves propostes i quines són les limitacions i potencialitats d'aquests programes. Per donar resposta a aquesta pregunta, s'ha treballat sobre dues unitats d'observació: primer sobre el BDT amb major recorregut a Catalunya, el del Baix Camp, i després sobre altres BDT públics en diferents estats d'implementació al país.¹

La segona pregunta d'investigació busca aprofundir en les lògiques de la pluralitat de bases econòmiques com a adaptació al capitalisme agrari, i para atenció a quines formes i interessos pren l'ATP contemporània; quin és el seu origen i les seves estratègies, trajectòries i orientacions futures; i com aquesta forma d'organització del treball dialoga amb els processos de desagrarització. Per contestar aquesta pregunta, la recerca s'ha centrat en les relacions entre la desagrarització familiar i el trànsit d'una agricultura de dedicació exclusiva a formes d'organització del treball a temps parcial a la regió del Penedès. Les unitats d'observació en aquest cas han estat explotacions vitícoles a temps parcial i les famílies que les regenten. L'abordatge dels casos ha buscat una mirada domèstica i una perspectiva processual-intergeneracional en una anàlisi que ha contemplat diverses generacions de famílies agràries.²

La darrera pregunta d'investigació pretén explorar els aspectes simbòlic-culturals relacionats amb la terra i l'agricultura i es qüestiona com intervenen aquests valors, codis morals i expectatives en la valoració de la terra, en la presa de decisions de les famílies agràries i en les seves respostes als contextos de desagrarització. Partint d'aquí, s'han explorat les dimensions socioculturals associades a la terra i a l'activitat agrària des de l'àmbit domèstic i les relacions de parentiu, per tal de visibilitzar possibles resistències culturals a l'erosió d'estructures agràries i a les lògiques de concentració de la propietat i la producció. Per donar resposta a aquesta pregunta s'ha continuat treballant en la unitat d'observació conformada pels agricultors a temps parcial i les seves famílies al Penedès.³

---

¹ Pregunta relacionada amb els dos primers objectius específics. Abordada als Capítols III i IV

² Pregunta relacionada amb el tercer i quart objectius específics. Abordada al Capítol V

³ Pregunta relacionada amb el quart i cinquè objectius específics. Abordada al Capítol VI

4. Els processos de desagrarització i les seves respostes

4.1. Una mirada àmplia a la desagrarització

Els processos de desagrarització prenen forma mentre la població urbana i mundial no deixa de créixer, i la producció agroalimentària global es troba lluny de disminuir (Camarero, 2017, Camarero et al., 2020; Bryceson, 1996). En paral·lel al descens sense precedents en el nombre d'explotacions i actius agraris arreu del planeta, la producció agroindustrial s'expandeix i l'acumulació de la propietat i la producció es referma per tal de donar resposta a uns mercats alimentaris desregulats i deslocalitzats (Entrena-Durán, 2015; Corrado et al., 2017). Així, mentre la població mundial creix i pren forma l'auge productiu derivat de la industrialització agrària, l'eliminació de petites explotacions familiars i de les formes històriques d'organització del treball i la producció que hi estaven associades, s'accentua. Aquesta situació reflecteix que tant l'hegemonia dels agronegocis com la creixent desagrarització actuen simultàniament en el present, com dues cares d'una mateixa moneda, encunyada en les llargues cadenes de valor global on s'hi insereixen explotacions i actius agraris (Hebinck, 2018; Woods, 2014; Mcmichael, 2009).

De forma interrelacionada amb la desagrarització, la descamperolització també ha marcat les transformacions agràries des del segle XIX. Si bé es tracta de dos fenòmens diferents, és habitual que desagrarització i descamperolització coincideixin en l'espai i el temps. La desagrarització fa referència al procés d'erosió de les estructures i activitats agràries i els processos de canvi que hi estan relacionats, mentre que la descamperolització reflecteix les transformacions en el desenvolupament i l'organització de la producció, que davant d'unes economies agràries precaritzades, passa a allunyar-se de formes domèstiques de subsistència per adoptar una racionalitat de mercat i imbricar-se se en relacions econòmiques característiques de la transició al capitalisme (Hebinck, 2018; Van der Ploeg, 2018; Camarero, 2020; Mcmichael, 2012). Així, la descamperolització es vincula a la subsumpció formal del treball sota noves relacions socials (Godelier, 1989), amb la mercantilització de les unitats productives, i amb el sorgiment de relacions de dependència sota diverses formes de producció mercantil. En aquest aspecte, Friedmann (1978) ja observava com les unitats de producció i consum pageses que no van desaparèixer durant la modernització, s'incorporaven a les lògiques de mercat a través de la producció mercantil simple, una forma de producció híbrida, a mig camí entre les

economies camperoles i la producció plenament capitalista. Amb l'adopció d'aquesta forma de producció, les explotacions familiars adapten les seves lògiques productives a les condicions de mercat, però sense mercantilitzar-se completament. Conserveu el parentiu com a sistema organitzador de les relacions de producció i de consum i mantenen un cert control sobre els mitjans de producció i sobre el producte final, que després vendran al mercat, tot competint en la mateixa arena que les empreses plenament capitalistes (Friedmann, 1978). A través de moviments de persistència i adaptació, la irrupció de les lògiques de mercat dins les unitats productives familiars, abocaria en última instància, a l'abandonament de l'activitat agrària, a la conversió de les unitats de producció domèstiques en empreses plenament capitalistes o a una certa estabilitat de les explotacions en formes híbrides de producció mercantil simple, en uns processos de mercantilització i descamperolització difusos i inacabats (Friedmann, 1978; Van der Ploeg, 2018; Bryceson, 2000).

Els orígens dels processos de desagrarització i descamperolització a gran escala es remunten al segle XIX i XX, a l'expansió del projecte material i intel·lectual de la modernització a Europa, l'Amèrica Llatina i l'Àsia (Bryceson, 2019; Van der Ploeg, 2018). Des del prisma de la modernització, l'activitat agrària de la pagesia fou considerada quelcom tradicional i anacrònic, una activitat que conduïa a la pobresa dels qui la practicaven i que rebutjava els beneficis de la ciència i la tecnologia. Així, mentre els complexos urbà-industrials prenen força a les ciutats, calia desagraritzar un medi rural titllat d'ineficient per tal que els seus habitants fossin absorbits per altres activitats productives. Amb aquesta eliminació d'explotacions i actius agraris, s'obtidria població excedentària, que gràcies a la desfamiliarització de l'agricultura i la millora dels règims de mobilitat, estaria disponible per a migrar a les ciutats i garantir l'aportació de mà d'obra al creixent sector industrial (Camarero, 2017; Woods, 2014). Sota aquesta mirada dicotòmica, aquelles explotacions agràries més ben posicionades, podrien modernitzar-se, absorbir les terres de les que desapareixien, ampliar-se, tecnificar-se, adoptar nous sistemes productius i utilitzar nous insums, tot obeint als nous criteris de productivitat, intensificació i especialització (Van der Ploeg, 2018; Woods, 2014). De la mateixa manera, aquelles terres de poca extensió, deslocalitzades o de difícil mecanització i intensificació van esdevenir poc atractives pel projecte modernitzador, de manera que la modernització i els processos associats de desagrarització i descamperolització, han comportat tant l'abandonament de les formes històriques de treball com de bona part de

les terres que hi estaven associades (Arnalte et al., 2012; Terres et al., 2013; Ustaoglu i Collier 2018; Entrena-Durán, 2015).

Com apunten Van der Ploeg (2018) i Bryceson (1997), amb aquesta estratègia, que obeeix al concepte marxista d'acumulació primitiva, el capitalisme en va sortir reforçat de dues formes: primer, per poder disposar a voluntat d'un exèrcit industrial de reserva en forma de nous proletaris d'origen agrari que, en perdre la seva forma de vida, podrien incorporar-se al sector industrial. Segon, per la baixada de sous generalitzada que pren forma quan aquesta mà d'obra provinent del camp competeix pels llocs de treball industrial disponibles a les ciutats.

A nivell mundial, els processos de desagrarització impliquen una disminució del grau d'autosuficiència alimentària i de les necessitats bàsiques de les famílies agràries; una disminució dels actius del sector primari en relació als ocupats en altres sectors; el declivi de la producció agrícola per càpita en les economies nacionals i regionals; i una evolució decreixent en el nombre d'habitants de les àrees rurals (Bryceson, 1996; Entrena-Durán, 2015; Hebinck, 2018). La reducció generalitzada de la població agrària es dona en paral·lel a l'augment dels llocs de treball en altres sectors i es fa especialment palesa en els treballadors agraris de caràcter familiar més que no pas en els assalariats (Bryceson, 1996). També, la desfamiliarització de l'agricultura reflecteix la descamperolització d'aquelles explotacions que persisteixen en les noves fases del capitalisme, mentre que la concentració del treball agrari en un sol membre de la família; el cap d'explotació, empeny les relacions de producció fora del parentiu, de manera que bona part de les tasques agràries s'externalitzen i es salaritzen. Aquesta salarització sovint es produeix sota condicions precàries, tot traslladant les opressions estructurals que impacten sobre les explotacions cap a una altra baula del sistema encara més feble; una mà d'obra agrària vulnerable, flexible, segmentada y racialitzada, que rep l'impacte de noves desigualtats socials arrelades en el gènere i l'origen (Reigada et al., 2017; Corrado et al., 2017; Gadea et al., 2017; Moraes et al., 2012).

Tal com diu Van der Ploeg (2018), les circumstàncies històriques que van afavorir les transformacions agràries de la modernització han desaparegut en un present marcat per la volatilitat i la desregulació dels mercats, els impactes ambientals globals, l'augment de preu dels combustibles fòssils i, com assenyalen Soronellas i Bodoque (2016), Aguilar (2014) i Lozano-Cabedo (2013), per un renovat interès envers noves formes de producció

i consum sostenibles. Tanmateix, si bé una major modernització sembla impossible, les mateixes lògiques materials i intel·lectuals persisteixen i s'acceleren en l'era neoliberal a través de l'absorció del sistema agroalimentari per part dels processos globals d'acumulació (Etxezarreta, 2006; Bryceson, 1996). D'aquesta manera, els principals impactes de la modernització continuen en uns contextos caracteritzats per la contracció de preus dels productes agraris, la pèrdua d'influència i autonomia dels agricultors i la subordinació de la producció i la distribució a uns marcs regulatoris prescriptius imposats per les companyies transnacionals (Van der Ploeg, 2006; McMichael, 2009; Bonanno i Constance, 2001; Corrado et al., 2017). Aquest context permet en primer terme, que les indústries agroalimentàries desconnectin la producció del territori i de les poblacions locals i en segon lloc, facilita la desvinculació de la producció i el consum per després connectar-los de nou a voluntat, en un sistema productiu que allunya els agricultors dels consumidors i que ha eliminat tota consideració a la localitat, per orientar-se a la demanda global (Camarero, 2017; Etxezarreta, 2006). Aquestes condicions, lluny de ser noves, beuen de l'evolució i reconfiguració de la modernització sota les diferents fases del capitalisme (Bonanno i Constance, 2001) i marquen encara més la dualitat entre una agricultura productivista que segueix els principis d'intensificació, concentració i especialització i les petites explotacions agràries de caràcter familiar que encara persisteixen (Robinson, 2018).

En aquest aspecte, Woods (2014) parla de la inserció de les explotacions familiars en el sistema agroalimentari global i resumeix els tres factors principals que amenacen la seva reproducció com: i) la pèrdua de control sobre els preus dels productes agraris fruit de la desregulació del mercat, les relacions de competència a diferents escales i les cadenes de valor global; ii) la dependència de les explotacions respecte les corporacions transnacionals, ja siguin com a proveïdors d'insums o com a clients; i iii) la manca de viabilitat financera fruit de polítiques públiques orientades a aixecar barreres al lliure comerç.

La mateixa tesi de Woods (2014) és compartida per Camarero et al. (2020), qui entén els processos contemporanis de desagrarització de forma paral·lela a la globalització, tot vinculant la separació entre agricultura i ruralitat amb la nova distribució territorial del treball. Per a l'autor, més enllà d'un canvi d'activitats fruit d'una reestructuració tècnica-productiva local, els processos de desagrarització obeeixen als ràpids canvis en els règims d'acumulació capitalista i a les cadenes globals on s'insereixen, per força, explotacions i

actius agraris. En aquest sentit, diversos autors observen el desgast de les estructures agràries des de les xarxes de la globalització, -és a dir, des de les noves formes d'integració al mercat mundial de capitals- i, per tant, la interpreten com a reelaborada i negociada pels actors locals, que lluny de sotmetre's a uns canvis totals, lineals, i homogenis, absorbeixen, manipulen o resisteixen les xarxes globals a partir de les seves pròpies pràctiques, imaginàries i contextos (Woods 2007; Soronellas y Bodoque 2016; Dressler et al., 2018; Escalera-Reyes 2020).

Atenent a la globalització com una realitat negociada, autors com Hebinck, (2018); Bryceson (2019), Yaro, (2006) o Bilewicz i Bukraba-Rylska (2021), s'han mostrat crítics amb els enunciats totalitzants de la desagrariació, doncs no la comprenen com un trànsit unidireccional des d'unes economies agràries de subsistència a unes economies industrials o postindustrials on l'activitat agrària deixa de ser necessària. Ans al contrari, aquests autors advoquen des de diferents disciplines per una interpretació de la desagrariació com un procés dinàmic, estructural però també sociocultural, que sobrepasa les interpretacions de la desagrariació com a fruit de fenòmens únicament externs. Partint d'aquí, es pot afirmar que els processos de desagrariació no són lineals ni totalitzants, ni poden seguir-se interpretant com un fenomen intrínsec i finalista del desenvolupament econòmic global (Sherwood, 2018). Els processos de desagrariació no segueixen trajectòries de canvi lineals, ni absolutes ni predictibles, ni es manifesten amb la mateixa intensitat en diferents contextos. L'anàlisi de les seves variables socials i econòmiques a través de casos empírics, reflecteix unes fronteres mal·leables entre natura i cultura i uns processos de desagrariació heterogenis, que no són tant absoluts ni tant ràpids com es pensava (Sherwood et al., 2018; Hebinck, 2018). En aquest aspecte, les respostes d'individus i col·lectius a la desagrariació i la industrialització agrària, lluny de ser homogènies, són múltiples i divergents. Les persones adopten noves estratègies de subsistència que impliquen o no l'abandonament de l'activitat agrària i que responen a la seva existència situada en un moment històric, un camp social i uns contextos i cultures locals específics (Shackleton i Hebinck, 2018; Van den Berg et al., 2018; Babin, 2019).

4.2. De la uniformitat agrària a la pluralitat de bases econòmiques

Tal i com assenyalen Friedmann, (1978), Soronellas, (2012) o Etxezarreta, (1985), el distanciament entre agricultura i economia rural ha estat caracteritzat per l'augment de l'agricultura a temps parcial i la combinació de l'activitat agrària amb altres ocupacions

basades en relacions de producció diferents. La pluralitat de bases econòmiques ha estat una característica històrica inherent a les economies pageses i ha esdevingut un mecanisme adaptatiu central dels grups domèstics i de les comunitats locals per afrontar contextos socioeconòmics canviants i situacions de vulnerabilitat al llarg de la història (Soronellas, 2006). En el present, la pluriactivitat està fortament arrelada a la majoria de sistemes agraris, tot esdevenint una resposta microeconòmica comú enfront les condicions macroeconòmiques de l'expansió capitalista. Aquests canvis en els mitjans de vida, dibuixen uns processos de desagrarització que, més que comportar la desaparició total de l'agricultura, acceleren i intensifiquen la seva subordinació al treball no agrari, especialment en explotacions petites que troben dificultats per assegurar la seva reproducció davant la insuficiència de les rendes agràries (Etxezarreta, 1985; Connor i Mtawana, 2017; Moragues-Faus, 2014, Quintanal i De la Fuente, 2015; Gasson, 1986).

La complementarietat entre bases econòmiques, ve possibilitada en primera instància per la proliferació de nous mercats de treball propers a les àrees rurals. La industrialització d'aquests indrets va sobrepassar la simple absorció agroindustrial dels processos productius realitzats per les famílies agràries per apropar geogràficament la població rural a noves activitats industrials i de serveis de diversa naturalesa (Collantes, 2007; Camarero, 2017). En aquest aspecte, la pluriactivitat i la desagrarització, dialoguen amb l'auge agroindustrial però també amb el sorgiment d'uns mercats laborals fragmentats, flexibles i sovint precaris, característics dels nous processos socio-laborals del capitalisme industrial. Pluriactivitat i desagrarització també encaixen en el paradigma de la nova ruralitat i de la reconversió dels antics indrets d'especialització agrària en llocs d'oci i consum on els agricultors han passat de proveir aliments, a proveir paisatges, valors, experiències turístiques i productes alimentaris singulars (Cayuela, 2013; Roseman et al., 2013; Offenhenden i Soronellas, 2022). En aquests processos de canvi, és habitual que la producció agrària hagi acabat situada en una posició perifèrica i subsidiària davant d'altres ocupacions tant derivades de la diversificació agrària com de l'adopció de noves activitats salaritzades no agràries (Quintanal i De la Fuente, 2015; Evans i Ilbery, 1993; Soronellas, 2006; Aguilar, 2012; Etxezarreta, 1985).

L'expansió des de les ciutats de noves activitats industrials i urbanes, va venir acompanyada de la millora en el règim de mobilitat i de la tecnificació generalitzada de les explotacions, un fet que va permetre reduir la dedicació agrària. Així, la dedicació parcial a la terra a favor de la pluriocupació depèn en bona part de factors interns però

també aliens a l'agricultura mateixa. Així, Arnalte (2006) i Fuller (1990) descriuen com la diversificació de bases econòmiques pren forma en funció de les condicions dels sistemes agraris, dels mercats laborals locals i regionals, de les estructures familiars i els seus canvis al llarg del temps, però també del mercat de la terra, del nivell de tecnificació de les explotacions o de l'orientació productiva de les mateixes.

En aquest sentit, l'estratègia ocupacional adoptada pels actius agraris, buscarà de manera conscient o inconscient, l'adaptació a les noves realitats de l'agricultura a través de recursos externs i interns per tal de maximitzar les oportunitats i intentar reproduir el grup domèstic sense renunciar a la propietat dels factors productius. Yaro (2006) contempla la redirecció de les activitats de subsistència de manera multicíclica i no unidireccional, com una adaptació que segueix les transformacions socioeconòmiques generals però que alhora reflecteix la forma en què les famílies agràries perceben les oportunitats, les relacions i les limitacions de la mercantilització de l'agricultura. Més enllà de les condicions estructurals, l'autor apunta als valors, les aspiracions dels membres familiars i els models culturals vigents com factors que modulen la presa de decisions sobre les estratègies de subsistència i per tant, com allò que també definirà les pautes de la pluriactivitat. En aquest sentit, Moragues-Faus, (2014) també assenjala les motivacions individuals fruit del valor patrimonial de la terra, dels interessos d'acumulació de capital, i d'altres aspectes socials i culturals relacionats amb l'agricultura, la identitat i la comunitat local com a factors que empenyen els actius agraris a mantenir l'explotació mentre s'ocupen en activitats laborals no agràries.

Les estratègies de diversificació en l'obtenció d'ingressos han comportat una relació complexa entre activitat productiva i assalariada i han conduït a la redefinició del rol dels agricultors, que sovint passen de ser productors amb una certa autonomia a dependre d'una ocupació principal com a proletaris assalariats. Si bé la pluriactivitat busca reduir la pressió dels mercats agroalimentaris sobre les famílies agràries, també pot desembocar en una dependència encara major respecte els mercats. Com esmenten Rigg (2006) i Etxezarreta (1985), sovint la combinació de bases econòmiques agràries i no agràries, condueix a la insuficiència d'ambdues i a una penetració encara major del mercat dins les famílies agràries, que les manté igualment dependents. En aquest aspecte, com diu Soronellas (2006):

La pluralitat de bases econòmiques no es refereix simplement a la diversificació d'activitats econòmiques, sinó a la combinació d'activitats econòmiques basades en relacions de producció de

diferent naturalesa i que, per tant, poden ser aparentment contradictòries. La pluralitat fa possible la pervivència de les famílies pageses, tot i que, alhora, les manté subordinades i dependents del sistema de mercat” (Soronellas, 2006: 29).

Anys abans, en la seva anàlisi sobre els processos de transició social, Godelier (2000) reflexionava sobre l’existència d’un doble moviment contradictori en la transició al capitalisme que reflecteix les situacions de pervivència i subordinació de què parla Soronellas (2012). Com diu l’autor:

Por una parte, la forma capitalista de producción destruye o descompone, con su competencia, las antiguas formas de producción, volviendo caducas sus bases materiales y, por otra parte [...] las reproduce sobre una base material que ella misma proporciona, con lo cual las coloca bajo su dependencia y también mediante el control que ejerce sobre toda la producción mercantil (Godelier, 2000: 201).

Així, si bé el capitalisme limita les formes històriques de treball i producció tot impossibilitant nous cicles de reproducció basats exclusivament en l’activitat agrària, és ell mateix qui ofereix a les famílies agràries una sortida a aquest atzucac a través de relacions de producció plenament capitalistes i salaritzades que serviran per a conservar parcialment el mode de vida i la producció agrària.

Per a Comas d’Argemir i Assier-Andrieu, (1988), la diversificació de bases econòmiques reflecteix que la mercantilització de les explotacions, mai és del tot completa, doncs d’una banda aboca a participar en relacions de producció capitalistes a través del treball assalariat però, d’altra banda, permet conservar i desenvolupar antigues formes socials d’organització de la producció amb una certa autonomia. De nou però, els autors recorden que la pluriactivitat constitueix un símptoma de la incapacitat de reproducció de les unitats productives a partir de les seves pròpies bases materials, que si bé alleuja la pressió sobre les explotacions, desemboca en una nova situació de subordinació i dependència.

D’altra banda, Friedmann (1978) també emfasitza que el desplaçament de l’activitat agrària com a estratègia de subsistència principal a favor d’altres ocupacions, desnaturalitza la raó de ser de les explotacions agràries familiars:

Taken too far, this can be self-defeating, destroying the household as a unit of production in order to save it as a unit of consumption. What began as a supplement to the household income ends as the main source, reducing household production to a subsistence supplement to the wages of family members employed individually by others (Friedmann, 1978: 563).

Aquesta situació, que l'autora qualifica de contraproductent, ha esdevingut un contínuum en la majoria de sistemes agraris contemporanis, de manera que l'ATP i la pluriactivitat han acabat tenint presència a bona part del món, en una agricultura a remolc de les noves ocupacions (Gasson, 1986; Bryceson, 1996; Blad, 2014; Offenhenden i Soronellas, 2002, Roseman et al., 2013).

En línia amb les tesis de Friedmann (1978), Babin (2019), interpreta la pèrdua de dependència de la producció agrària i la reorientació de les estratègies de subsistència com una forma de desagrarització, i apunta a la pluriactivitat de les explotacions com un fenomen central per entendre la desarticulació de les unitats productives. D'altra banda, Etxezarreta (1985) també relaciona la doble presència laboral dins i fora l'explotació amb una forma d'autoexplotació individual que en la majoria de casos esdevé una transició entre l'agricultura familiar i la desaparició de les explotacions. També, Bartual (2005) o Kinsella et al. (2000) apunten a la pluriactivitat com una forma de transició al capitalisme agrari que, lluny de contribuir al desenvolupament de les explotacions, serveix per conservar-les artificialment més enllà de la seva rendibilitat, de manera que, a través de la proletarització dels agricultors, les explotacions estarien abocades tard o d'hora, a la inestabilitat i a l'abandonament agrari. Kimhi (2000) en canvi, apunta a una presa de decisions ocupacionals fortament influenciada per fenòmens endògens i es mostra crític amb les mirades lineals sobre el rol de la pluriactivitat en la desagrarització. L'autor desplega una anàlisi quantitativa de la presa de decisions dels agricultors on l'agricultura a temps parcial i l'ocupació fora del sector agrari es relacionen amb la voluntat de mantenir les explotacions, més que no pas amb la necessitat d'adoptar una ocupació externa que les acabi substituïnt completament. En la mateixa línia, Yaro (2006) para atenció als fenòmens interns i externs que determinen la pluralitat de bases econòmiques com a resposta a la desagrarització i es pregunta fins a quin punt els processos de desagrarització són reals. L'autor, mostra com la pluriactivitat comporta noves ocupacions però també transformacions a nivell d'explotació que, a través de noves estratègies de cultiu i de processos de tecnificació, intenten minimitzar riscos i despeses i augmentar els rendiments amb l'objectiu de mantenir l'explotació familiar operativa en les noves fases de desenvolupament capitalista.

Si bé l'ATP i la pluralitat de bases econòmiques són considerades un ajustament estructural parcial, sovint titllades d'ineficients pel mercat (Arnalte, 2006), el cert és que lluny del que apunten els enfocaments economicistes, més que un llast ineficient, la

pluriactivitat reflecteix l'hegemonia capitalista i la seva capacitat d'absorbir formes i relacions històriques de producció per a posar-les al seu servei sense anul·lar-les completament, de manera que es tracten d'unes formes d'organització del treball que encaixen perfectament en l'expansió i intensificació de les lògiques de mercat. Tal com diu Etxezarreta (1985), referint-se a l'ATP:

Al sistema capitalista esta forma de organización le favorece en muchos aspectos: es tan eficiente como el resto de las pequeñas explotaciones, tiende a ampliar sus mercados, es posible incluso que sea favorable a los precios agrícolas más bajos y en algunas ocasiones puede favorecer remuneraciones industriales inferiores. Le proporciona además una mano de obra dócil y laboriosa, no altera el conservadurismo en el campo y permite aumentar la extracción de excedente del sector rural. (...) El capitalismo no tiene razón alguna para desear la disminución o desaparición de esta forma de organización. Etxezarreta (1985).

D'aquesta manera, l'ATP es considera estable a nivell estadístic, com una característica bàsica de les estructures agràries (Arnalte, 1982) que ha arribat per a quedar-se i que va més enllà d'una simple etapa circumstancial orientada a l'eliminació de la mà d'obra excedent en els processos de canvi estructural (Fuller, 1986; Bryceson, 1996; Entrenadurán, 2015). Ans al contrari, la pluriactivitat ha esdevingut una constant davant d'una situació de precarització i dependència agrària contínua, de manera que sempre hi hauria explotacions amb problemes de continuïtat que passaran de la dedicació exclusiva a l'ATP (Etxezarreta et al., 1995; Arnalte, 1982) tot implementant estratègies heterogènies que combinen contextos socioeconòmics, sistemes agraris, models culturals i sistemes de representació social diferents.

4.3. Dimensions simbòlic-culturals de la terra i l'agricultura

Els processos de desagrarització es mesuren a través dels canvis en les bases econòmiques i materials de l'agricultura, en les aportacions de l'agricultura a les economies nacionals i regionals, en les variacions en el nombre d'explotacions, en el nombre d'actius agraris i en les seves adaptacions socio-laborals als nous contextos que pauta el mercat. Si bé resulta relativament senzill comptar amb indicadors estadístics de l'erosió de les estructures agràries, resulta difícil mesurar els factors no econòmics latents en aquests processos, les seves forces inductores i les seves resistències. Totes elles són qüestions que resten invisibilitzades en la literatura acadèmica i que són poc tingudes en compte en la implementació de polítiques públiques (Bilewicz i Bukraba-Rulska, 2021; Vanclay i Enticott, 2011; Bryceson, 1996; Carolan, 2018; Conwey et al., 2016 i 2017; Burton,

2004). Malgrat això, el rol de les dimensions socials i simbòlic-cultural que envolten la terra i l'agricultura és cabdal per comprendre la presa de decisions de les explotacions des de la micro-escala, on els mecanismes polític-econòmics conviuen amb significats complexos de la terra, lligams emocionals, deures morals i identitats que orienten el comportament de les famílies agràries envers les seves terres i les seves explotacions (González i Gómez-Benito, 2000; Salazar, 1999; Moncusí, 2010; Comas d'Argemir i Soulet, 1993; Bretón et al., 1997).

Nombrosos autors parlen de la manca d'informació sobre el paper d'aquests factors en la desaparició, transformació o persistència de les explotacions i assenyalen la necessitat de visibilitzar aquelles dimensions de l'agricultura que escapen a les lògiques del mercat (Herman, 2015; Carolan, 2018; Conway et al., 2016; Conway et al., 2017; Silvasti, 2003; Glover, 2013; Bilewicz i Bukraba-Rulska, 2021). Com diuen De Haan (1994) i Burton (2004) cal parar atenció a la manera en què es correlacionen la reproducció de les explotacions, les actituds de les persones cap a la terra i les relacions de parentiu, amb els contextos polític-econòmics, els sistemes de valors i els significats simbòlics, doncs aquestes correlacions incideixen en els canvis agraris contemporanis i en les orientacions futures de l'agricultura.

Des d'aquesta perspectiva, l'agricultura emergeix com una activitat que sobrepassa els marges de qualsevol altra identitat ocupacional. Més enllà de ser una ocupació, és una forma de vida que genera identitats complexes i governa les aspiracions, valors, deures i expectatives d'aquells qui la practiquen (De Haan, 1994; Kuehne, 2013; Silvasti, 2003; Downey et al., 2017). Sota aquest prisma, l'agricultura és una pràctica tècnica però també sociocultural que conforma la base d'un conjunt de coneixements, disposicions, habilitats i lligams genealògics intensos, marcats per la biografia social de les explotacions, pel significat simbòlic de la terra i pel seu treball iteratiu al llarg de les generacions (Gray, 1988; Vanclay i Enticot, 2011, Silvasti, 2003; Salazar, 1999; Herman, 2015; Chesire et al., 2013).

El rol de la terra i les explotacions en les famílies agràries ha estat abordat per diversos autors per tal d'interpretar els processos d'identificació dels agricultors i els lligams socioculturals que caracteritzen l'agricultura. En aquest sentit, Chesire et al., (2013) parla de com l'herència genealògica, el parentiu, la manca de diferenciació entre lloc de vida i de treball, i un coneixement íntim i incorporat de la terra, vinculen de forma singular els

agricultors amb els components materials i socials de les seves explotacions. D'altra banda, Herman (2015), exposa que les explotacions agràries poden entendre's com economies morals complexes on els agricultors esdevenen connectats amb agents humans i no humans a través de relacions personals, que negocien el que és legítim i el que no en la vida quotidiana de l'explotació. Per a Gray (1998), la reproducció durant generacions d'aquestes connexions fa que en les explotacions familiars, tant les famílies com les explotacions siguin elements constitutius, reflexius i consubstancials els uns en els altres, tot conformant una substància comuna simbòlic-material difícil de diluir. En aquest encadellat de cossos, subjectivitats, terra i cultius, l'explotació es presenta com un recurs troncal i decisiu per a l'expressió de la identitat de les famílies que hi estan vinculades (Burton, 2004; Quinn i Halfacre, 2017).

Com emfasitza Escalera-Reyes (2013), tots els sistemes socials s'organitzen espacialment, de manera que l'espai físic es presenta unit a la història i a les formes de vida d'una col·lectivitat de manera indissociable. Els territoris i paisatges doncs, es presenten socialment estructurats, de manera que com diu l'autor (2013: 335): "*las «marcas en el terreno» son «marcas en la sociedad» y viceversa*". En aquest sentit, nombrosos autors han examinat el rol de la dimensió espacial en l'activitat agrícola a través dels llocs que componen les explotacions. Un lloc, es defineix com un espai que obté significat a través de processos culturals, vincles socials, i emocions (Stedman, 2003), un espai quotidià d'interacció que es construeix com una extensió dels propis individus en un espai social definit, on les experiències i interessos individuals interconnecten també amb els d'altres persones (Escalera-Reyes, 2020). D'altra banda, el lligam al lloc és un concepte multidimensional i entès com la connexió emocional, generalment positiva i de naturalesa duradora, desenvolupada entre individus o grups i espais geogràfics concrets (Low, 1992). El significat d'aquest lligam es vincula tant a la psicologia dels subjectes com a les especificitats dels llocs (Scannell i Gifford, 2010) i es considera una experiència que reforça el sentit de pertinença, la identitat i la conservació de les explotacions agràries (Escalera-Reyes, 2020; Quinn i Halfacre, 2014; Hinojosa et al., 2016; Valizadeh et al., 2020).

Els lligams emocionals amb el lloc potencien la reproducció de les explotacions, la protecció dels espais agraris, i fomenten l'adopció de pràctiques ambiental i socialment resilents (Quinn i Halfacre, 2014; Herman, 2015; Escalera-Reyes, 2020). La voluntat de protegir l'explotació i els llocs que la componen rau en una responsabilitat cultural amb

la terra, heretada i reforçada a través de compromisos quotidians derivats de l'agricultura i del treball present i passat sobre cada peça de terra (Herman, 2015). Burton (2004) parla de com aquesta responsabilitat es caracteritza per deixar empremtes visibles en el paisatge, la terra i els cultius; unes marques del treball agrari que potencien el vincle emocional amb els llocs i que els fa espais llegibles capaços de reflectir la identitat de la família al llarg del temps: *“the landscapes are not limited to the present but represent, when one has both an ability to understand the symbols and additional local historical knowledge, a four dimensional portrait of the incumbent farming family”* (Burton, 2004: 210).

Els espais on es practica l'agricultura esdevenen components biofísics de l'entorn i alhora elements històric-culturals que aporten informació sobre la família i el seu treball i confereixen a la terra significats i identitats concretes. En aquest sentit, Kuehne (2013) exposa en la seva auto-etnografia que la terra de la seva explotació esdevenia un registre material de les seves pròpies accions i creences sobre com havia de practicar-se l'agricultura, mentre simultàniament encapsulava els imaginaris i identitats dels avantpassats als quals ell havia succeït.

La terra de les famílies agràries com a receptacle d'identitats i capital simbòlic és explorada per Salazar (1999), Kuehne (2013), Burton (2004) o Comas d'Argemir i Soulet (1993) els quals suggereixen que els agricultors no només despleguen la seva identitat individual si no que la seva activitat vehicula identitats transgeneracionals que es projecten des del passat cap al futur i es perpetuen sobre la terra per preservar l'estatus i la identitat de la família al llarg del temps. Aquestes identitats són conformades a través del vincle entre una línia de descendència, l'herència d'un patrimoni familiar i la seva activació mitjançant pràctiques transmises a través del parentiu (Moncusí, 2010; De Haan, 1994; Augustins, 1998). La reproducció d'aquestes pràctiques que materialitzen els models culturals agraris, remet a la terra de la família com un element del patrimoni familiar indestruïble de la casa. En aquest sentit, la casa, lluny de referir-se només a l'habitatge familiar, s'entén com un *“conjunt de terres, edificis i elements del patrimoni detentat per un grup domèstic, al qual s'associen uns drets, un nom i un capital simbòlic”* (Comas d'Argemir i Soulet, 1993: 12). La preservació de la casa, com a institució social predominant és el que històricament ha orientat el comportament de les famílies agràries i és precisament la casa, el que les ha situat en una configuració espacial, econòmica i sociocultural concreta. Així, preservar la casa i els elements materials, econòmics i socials

que la componen ha servit per a assegurar nous cicles de reproducció, però també per preservar la identitat familiar, la posició social i el capital simbòlic acumulat al llarg de les generacions (Comas d'Argemir i Soulet, 1993; Augustins, 1998; Glover, 2013; Conway et al., 2016).

D'aquesta manera, com diu Glover (2013), més enllà de la seva rendibilitat econòmica, les explotacions agràries esdevenen el recurs simbòlic més important pels agricultors. L'explotació i la resta del patrimoni familiar que compona la casa, sobrepassa el seu rol com a unitat de producció per representar les inversions presents i passades de la família, tant en termes de capital econòmic, com cultural, social i simbòlic (Bourdieu, 2007). Per tant, sovint la propietat d'una explotació es percep com la culminació del treball, la dedicació i el compromís inqüestionable de la família amb la terra i el llinatge. Des d'aquesta lògica, la terra més enllà d'una propietat i un factor productiu, esdevé també un ens inalienable (Salazar, 1999; Ferry, 2002), un bé que vehicula les expressions d'un mateix i acumula les identitats dels avantpassats, els seus valors, creences i expectatives i que, per tant, és difícilment mercantilitzable. Com diu Burton:

Land becomes essential for the farm family to construct a 'farmer' identity, i.e. in a symbolic sense it becomes an integral part of the farmer/ farm family as much as is any corporeally expressed symbolic behaviour or attitude. In representing the symbolic actions of generations of farmers, the farm provides a store of symbolic capital that any new entry to farming coming from that farm environment can draw on to support his/her identity as a farmer (Burton, 2004: 207).

Aquest lligam genealògic amb la terra i l'agricultura, no vindria determinat per cap dret de propietat adquirit, sinó per una acumulació d'identitats i de capital simbòlic destinada a ser preservada i transmesa dins el llinatge, a través d'uns models culturals que col·loquen la reproducció de les explotacions i la preservació de la casa com l'objectiu prioritari i gairebé irrenunciable de la família agrària (Silvasti, 2003; Vanclay i Enticott, 2011, Comas d'Argemir i Soulet, 1993; Augustins, 1993; De Haan, 1994; Kuehne, 2013).

Aquests models culturals, situen els agricultors sota imperatius morals orientats a conservar i millorar el patrimoni familiar a través del principi àmpliament estès de "mantenir el nom a la terra" (Evans, 2009). El nom al què es refereix Evans, sovint és el nom de la casa/explotació i actua com una etiqueta auto-referencial, que proporciona als membres de la família un imaginari i unes significacions comunes d'esdeveniments i objectes, mentre que alhora identifica la família agrària i la situa cap enfora, en una determinada posició social dins la comunitat (De Haan, 1994; Burton, 2004; Comas-

d'Argemir i Soulet, 1993; Glover, 2013). El principi de “mantenir el nom a la terra”, apunta a conservar la propietat i el treball de la terra dins la mateixa línia patrimonial i a uns codis morals envers la gestió patrimonial indissociables de les obligacions cap a la família (Salazar, 1999; De Haan, 1994; Agustins, 1998). Com diu Silvasti (2003), el parentiu inculca significacions culturals sobre la terra, la natura i el medi ambient, alhora que articula el patrimoni familiar, governa la seva transmissió i el significa com el resultat dels esforços de les generacions passades (Conway et al., 2017, Kuehne, 2013; De Haan, 1994). També, per Agustins (1998), Moncusí (2010) o Flemsæter i Setten (2009) la família i el parentiu actuen com un recurs sociocultural potent, que governa la presa de decisions sobre la terra i les explotacions a través d'expectatives de reciprocitat. Com diu Agustins (1998:40): “*Aussi longtemps qu'il y a un successeur et que celui-ci ne commet pas de folie irréparable (comme de vendre ou de morceler une partie des terres), une maison est une entité quasiment indestructible.*” Sota aquests imperatius morals, i malgrat la intensa desagrarització, la taxa de relleu intergeneracional de les explotacions familiars s'ha situat històricament molt per damunt que la d'altres tipus de negocis familiars, que sovint no superen la 2a generació (Glover, 2013).

La manera en què hom es pensa a sí mateix, està condicionada per les experiències passades i és especialment quan una identitat es troba amenaçada que les persones recorren a històries individuals o grupals amb una forta càrrega emocional i simbòlica per tal d'informar el sentit sobre sí mateixes (Beck, 1990). En el context dels processos de desagrarització i les contínues crisis agràries, sovint els agricultors perceben la seva activitat a través d'una metàfora genètica (Gray, 1988), com quelcom que porten a la sang, com una fidelitat a la terra que prové del passat i que ells expressen en el present a través del seu treball (Gray, 1988; Burton, 2004). D'aquesta manera, treballar la terra de la família esdevé el mitjà pràctic per mantenir la connexió amb uns models culturals agraris, amb una història construïda entorn el patrimoni familiar i amb els codis morals de filiació i mutualitat, mentre que alhora reforça unes identitats que estan en perill per la ràpida erosió de les estructures agràries. Els individus i grups, en moments de canvis i incertesa, lluny de fragmentar les seves xarxes de significació, busquen seguir vinculats amb aquelles activitats que doten de significat material i simbòlic la seva identitat (Geertz, 1987).

4.4. Els processos de reagrarització i recamperolització

Els processos de desagrarització i descamperolització són globals i hegemònics. No obstant, es produeixen simultàniament respostes a la inversa, en clau de reagrarització i recamperolització, que tot i tenir menys impacte que els primers, han esdevingut una contra-tendència creixent arreu dels sistemes agraris de tot el món (Hebinck, 2018; Van der Ploeg, 2018; Hisano, 2018; Babin, 2019; Contreras, 2021; Soronellas i Bodoque, 2016). L'emergència d'aquests fenòmens, qüestiona les lectures lineals sobre la desagrarització i la descamperolització mentre que reflecteix l'existència de resistències locals a la dependència, la desposseïció i les insostenibilitats del capitalisme agrari. Les iniciatives de reagrarització en clau camperola es valen d'estratègies innovadores, localitzades i específiques que busquen recrear o millorar pràctiques properes a les del camperolat tradicional, tot situant al centre la noció d'autonomia i proposant una mirada renovada sobre el rol de les explotacions en la producció, distribució i consum d'aliments (Nelson i Stock, 2016; Milone i Ventura, 2019). Com diu Van der Ploeg, (2010 i 2018) la nova pagesia reflecteix que el camperolat és un procés històric, que malgrat dècades de desagrarització i industrialització, resorgeix des de la dècada de 1990 com a resposta als impactes dels règims alimentaris globals i a la impossibilitat material de seguir reproduint les tesis de la modernització.

Les iniciatives de reagrarització i recamperolització proposen una reconstitució de l'agricultura a través de la nova pagesia esmentada per Van der Ploeg; agricultors joves i sovint sense tradició agrària familiar, que s'incorporen al món agrari a través de projectes agroecològics o si més no, fortament orientats pels valors de la sostenibilitat ecològica, econòmica i social (Van der Ploeg, 2010, 2018). La seva proposta de reagrarització desplega un nou paradigma agro-social (Monllor, 2013) que a través d'innovacions socio-tècniques, pretén retornar als agricultors el seu rol com a productors locals d'aliments distribuïts en circuits curts (Van der Ploeg, 2018, Soronellas i Bodoque, 2016). Aquesta recreació de trajectòries camperoles mostra l'existència de processos de canvi contradictoris entre des/reagrarització i des/recamperolització que sorgeixen com a resposta a la destrucció de les xarxes localitzades de producció, distribució i consum. Alhora, això remet a la naturalesa no lineal ni binària d'aquests processos de canvi, i a la seva expressió situada en un temps, uns espais i uns camps socials determinats (Sherwood et al., 2018; Hebinck, 2018). Com diu Contreras (2021), cal entendre els processos de desagrarització i descamperolització com a tendències en el desenvolupament del

capitalisme agrari i no com a elements finalistes de la qüestió agrària. Amb aquesta mirada, el món agrari contemporani reflecteix les tensions entre diverses formes d'entendre l'agricultura, on els valors i les pràctiques del capitalisme agrari s'oposen als de la nova pagesia, que intenta reconfigurar uns espais materials i simbòlics en disputa permanent (Martínez-Torres i Rosset, 2015; Van der Ploeg, 2018).

Bona part de les iniciatives de reagrarització i recamperolització estan intrínsecament lligades a l'agroecologia, doncs les pràctiques agroecològiques són similars, o prenen com a model d'altres que són eminentment camperoles (Contreras, 2021; van der Ploeg, 2010; Soronellas i Bodoque, 2016). Com diuen Van der Ploeg et al., (2019), l'agroecologia és capaç de proporcionar nivells més alts d'estabilitat i d'ingressos a les explotacions mentre que alhora és més sostenible, productiva i diversa. L'agroecologia també ha esdevingut una resposta poderosa a la sobreacumulació de capital i a l'expropiació del treball agrícola, doncs busca recuperar el control perdut sobre el procés productiu i transformar des de la praxi, els espais materials, polítics i socials de l'agricultura (Van der Ploeg, 2021; Martínez-Torres i Rosset, 2015). Sota aquest paradigma, l'agroecologia entén la natura com una part activa en els processos de transformació i l'emmarca en una comprensió metabòlica dels sistemes socioecològics on natura i cultura coevolucionen conjuntament (Sevilla Guzmán i Goodgate, 2013).

Aquestes propostes de reconstitució agrària s'estructuren al voltant d'un argumentari que entén la terra com el centre de l'activitat agrícola, com un factor productiu imprescindible per a l'autonomia dels agricultors que se significa en el present com a capital ecològic. S'entén, doncs que l'agricultura es practica com un exercici de coproducció, una interacció entre natura i ésser humà basada en intercanvis ecològics que busca conscièntment l'equilibri entre producció i reproducció i entre recursos interns i externs, tot afavorint l'autonomia de les explotacions (Nelson i Stock, 2016; Van der Ploeg, 2010, 2018 i 2021; Ventura i Milone, 2019). A més, la coproducció es presenta ecològica i econòmicament més eficient, doncs com major sigui la revitalització de la terra i per tant, la millora del capital ecològic, major serà l'autonomia i menors seran els costos monetaris de producció (Van der Ploeg, 2010). D'altra banda, l'auto-abastiment ha guanyat pes com a rèplica a la dependència dels règims corporatius. Això remet a la creació de circuits integrats dins l'explotació, a una menor dependència de recursos exògens i de nou, a un guany considerable d'autonomia respecte el mercat (Van der Ploeg, 2010; Babin, 2019; Domínguez, 2012). Així, la nova pagesia articula el seu discurs desplegant mecanismes

d'allunyament de les relacions de dependència -sovint infranquejables en un grau o altre- per passar d' integrar-se involuntàriament al mercat a distanciar-se'n activament (Van der Ploeg, 2010; Contreras, 2021). Aquesta desmercantilització de recursos socials i materials, es basa en estratègies de cooperació, de reciprocitat entre unitats de producció i d'activació del coneixement ecològic local com a elements parcialment substituïtoris del mercat (Martínez-Torres i Rosset, 2015; Sevilla Guzmán i Goodgate, 2013; Nelson i Stock, 2016; Contreras, 2021).

Un dels factors clau en els processos de reagrarització que es despleguen des de la nova pagesia, és la proliferació de xarxes alimentàries esteses i la creació de nous mercats alimentaris. Aquests mercats alternatius es caracteritzen pel contacte directe entre productors i consumidors en uns espais socials on els valors d'uns i altres són compartits i correspostos (Domínguez, 2012; Milone i Ventura, 2019). L'obertura d'aquestes xarxes alimentàries cal relacionar-la amb l'interès creixent envers una alimentació saludable que alhora impacti positivament sobre la sostenibilitat del sistema socioecològic i el valor afegit dels productes locals (Escobar-López, et al., 2019; Domínguez, 2012; Aguilar, 2014; Van der Ploeg et al., 2019; Martínez-Torres i Rosset, 2015). En aquest sentit, l'existència d'aquests mercats és percebuda com una aliança entre camp i ciutat, doncs productors rurals i consumidors urbans entenen que la producció d'aliments saludables depèn de la persistència i l'expansió de les iniciatives de reagrarització i recamperolització i que aquestes són diametralment oposades a la desvinculació entre producció i consum de l'agricultura industrial (De Almeida et al., 2014; Hisano, 2018; Escobar-López et al., 2019). Paral·lelament, aquest fenomen ha vehiculat la reintegració d'habilitats i competències dels productors pel que fa a estratègies de comunicació, distribució i comercialització, que en les dinàmiques de l'agricultura industrial són monopolitzades i externalitzades. Reconquerir aquestes funcions i obrir noves xarxes socials que vinculen la producció i el consum ha esdevingut un factor decisiu per guanyar autonomia i sostenibilitat (Van der Ploeg, 2010; Domínguez, 2012; Martínez-Torres i Rosset, 2015).

Els valors i les pràctiques de la nova pagesia suposen canvis de llarg recorregut que des de finals del segle XX es troben ben assentats a Europa. Aquest nou paradigma ha servit de model a les estratègies públiques i privades de desenvolupament rural endogen (Soronellas i Bodoque, 2016; Van der Ploeg 2010 i 2018) mentre que alhora es mostra capaç de permear cada cop més cap a altres perfils agraris amb models productius

continuistes (Monllor i Fuller 2016; Nelson i Stock, 2016; Martínez-Torres i Rosset, 2015). Malgrat les potencialitats i els evidents beneficis socials, ambientals i econòmics de les seves iniciatives de reagrarització, la nova pagesia troba importants barreres materials i socioculturals a l'hora d'accedir al sector agrari. Alguns dels principals impediments són la poca capacitat d'endeutament de les persones joves, la manca d'accés a capital inicial i tecnologia, l'excessiva burocràcia dels incentius financers, uns mercats desregulats i poc accessibles i una manca de coneixement dels contextos locals (MAPA, 2021; Zagata i Sutherland, 2015; Monllor, 2013). No obstant, i relacionat amb les barreres anteriors, l'accés a la terra és l'impediment que es presenta de manera més transversal i difícil de franquejar (Góngora et al., 2020; Dwyer et al., 2019; Monllor i Fuller, 2016; Milone i Ventura, 2019; Zagata i Sutherland, 2015; MAPA, 2021) mentre que alhora és el factor indispensable per a l'establiment de qualsevol projecte agrari (Zondag et al., 2016).

La manca d'accés segur a la terra rau en la seva poca disponibilitat, en una creixent privatització i en un augment desmesurat del seu preu, així com en fenòmens de competència, concentració i acaparament de terres al nord i al sud globals (Kay, 2018; Borràs i Franco, 2012; Van der Ploeg, 2014; Lambin i Meyfroidt, 2011; Conway et al., 2020). També, l'accés a la terra deficient reflecteix una circulació de la terra desajustada entre joves agricultors disposats a introduir-se al sector i agricultors d'edat avançada que retenen la terra fins que superen de llarg l'edat de jubilació (Conway et al., 2017 i 2020; Dwyer et al., 2019; Kay, 2018). D'altra banda, la desactivació i l'abandonament en el passat de finques considerades agronòmicament poc interessants pel capitalisme agrari també ha afavorit l'actual manca de disponibilitat de terra per a noves iniciatives de reagrarització (Corbelle i Crecente, 2008; Terres et al., 2013; Munroe et al., 2013; Lasanta et al., 2017).

Tot plegat, dificulta l'entrada de nous actors al sector agrari i explica per què les noves incorporacions sovint es donen a través de la successió familiar, amb orientacions poc transformadores envers les explotacions heretades (Dwyer et al., 2019; MAPA, 2021; Eistrup et al., 2019; Monllor, 2013; Monllor i Fuller, 2016). D'aquesta manera, les barreres d'accés a l'activitat agrària obstaculitzen especialment un relleu generacional jove, extra-familiar, i amb major presència femenina que esdevé indispensable en un sector desagrariat, insostenible, envellit i masculinitzat. Amb això, no només perilla la reproducció de l'activitat agrícola, si no que de retruc, s'alenteix la transició

agroecològica i les transformacions estructurals que des de fa més de vint anys es despleguen i reivindiquen des de la nova pagesia. El moment present de canvi climàtic i crisi ecosocial demana urgentment la incorporació de nous actius agraris capaços de bastir un model agroalimentari innovador que camini vers la reagrarització, els models productius sostenibles i la sobirania alimentària (Milone i Ventura, 2019; Van der Ploeg, 2018; Eistrup et al., 2019; Conway et al., 2017 i 2020). No obstant, aquelles persones amb el potencial per a desenvolupar-lo són justament, aquelles que troben les barreres estructurals més difícils de sortejar.

5. Context de la recerca

5.1. El sector agrari a Catalunya

El sector agrari català reflecteix des dels anys 1960 les dinàmiques de la majoria de sistemes agraris europeus; unes reestructuracions agràries orientades a la industrialització i capitalització del sector i uns marcats processos de desagrarització i descamperolització. Aquestes transformacions s'han caracteritzat per l'especialització, la intensificació, la tecnificació i el dimensionat d'unes explotacions, que encoratjades per les polítiques públiques, han augmentat els rendiments i la productivitat a canvi d'adoptar una posició de major dependència, tot perdent el control sobre els preus dels productes agraris i els insums necessaris per a produir-los (Pascual, 2002; Bretón et al., 1997). En l'era de la globalització, els règims alimentaris dicten què cal produir i com produir-ho a través d'un model agroindustrial, que també a Catalunya, ha encoratjat l'exportació, la desvinculació entre consum i producció, el domini d'oligopolis distribuïdors i grans superfícies de consum, l'erosió dels mercats locals i uns patrons alimentaris cada cop més uniformes (Pomar-León et al., 2018; Van der Ploeg, 2010; McMichael, 2009). Malgrat les recurrents crisis del model productivista en el context Europeu, Catalunya s'ha situat com un territori capdavanter en el desenvolupament d'agronegocis, especialment en el sector de la ramaderia intensiva i el monocultiu de fruiters (Soronellas i Casal, 2017; Peix, 2006; Etxezarreta, 2006).

L'abandonament del treball agrari i de la terra que hi està relacionada és un fenomen greu i fortament estès a Europa i a Catalunya, especialment en zones de secà i de muntanya (Gellrich et al., 2007; Lasanta et al., 2017; Terres et al., 2013; Del Marmol i Vaccaro, 2015). La desarticulació d'unitats productives petites, que no encaixen en el paradigma de la tecnificació i no troben relleu, ha conduït al dimensionat d'explotacions veïnes, però

també a la desaparició del sòl agrícola, a la seva erosió i a la seva transició cap a terreny forestal i urbà-industrial (Molina, 2002; González-Puente et al., 2014; Peix, 2006; Otero i Nielsen, 2017). En aquelles terres abandonades a prop de masses forestals i arbustives, la vegetació llenyosa reconquereix espais agraris a través de processos de successió secundària, tot contribuint a un preocupant procés de revegetació natural i a la conseqüent pèrdua dels mosaics agroforestals. En aquests indrets, l'expansió del bosc per l'abandonament del treball agrari es veu agreujat per la desaparició de la gestió forestal, tradicionalment vinculada a estratègies d'aprofitament camperoles. En un context de canvi climàtic i sense comptar amb respostes polítiques eficients, aquesta situació ha derivat en una gestió forestal gairebé inexistent, tot incrementant, encara més, el risc d'incendi forestal (González-Puente et al., 2014; Otero i Nielsen, 2017; Doblas, 2013). La disminució del pes social de la pagesia i la pèrdua de centralitat de l'activitat agrària també ha fomentat les migracions internes cap a centres urbans, tot abocant les àrees rurals perifèriques al despoblament, a l'envelliment i a la manca de capital social capaç de sostenir els sistemes locals a nivell econòmic i socioecològic (Camarero, 2017; Molina, 2002; Pérez, 2013). Paral·lelament també s'ha donat el creixement incessant de nuclis urbans i l'expansió industrial als seus voltants. La urbanització, ha afavorit la desaparició d'espais agraris, la pavimentació del sòl i la requalificació dels seus usos, generalment sense marxa enrere i a través de funcions no agràries que permeten una major acumulació de plusvàlua.

Els indicadors estadístics mostren el diàleg entre les reestructuracions del sector agrari, i l'expansió dels processos de desagrarització, especialment des de l'entrada de l'Estat Espanyol a la Unió Europea. Com es pot veure a la Taula 1, entre 1982 i 2020, el nombre d'explotacions agràries amb Superfície Agrària Útil (SAU), ha davallat gairebé un 53% a Catalunya mentre que durant aquest període de temps, la SAU per explotació ha augmentat més del doble, arribant a les 20 ha de mitjana el 2020. Aquesta situació mostra un sector dicotomitzat; d'una banda amb la persistència d'explotacions d'orientació productivista que han pogut seguir els ritmes de la modernització i la globalització agroalimentària i que s'han tecnificat, especialitzat i dimensionat i d'altra banda, amb la desaparició d'explotacions petites, sovint familiars i marginals des d'un punt de vista productiu, que malgrat haver-se integrat en les lògiques dels mercats globals, han desaparegut sense tenir relleu. Tot i la desfamiliarització de l'agricultura, la Taula 2, mostra com el gruix d'explotacions actives al 2020, és de mida mitjana-petita, una

característica associada a l'agricultura familiar que històricament ha estructurat el sector agrari del país (Pascual, 2002).

	1982	2020	1982-2020
N explotacions (amb SAU)	115.291	54.972	-52,5%
SAU mitjana	9,5 ha	20 ha	+110,5%
N ocupats sector agrari	131.700	56.800	-56,9%

Taula 1: Nombre d'explotacions, superfície mitjana, nombre d'ocupats al sector agrari i taxes de variació. Elaboració pròpia a partir del Cens agrari 1982 (IDESCAT, 2012) i del Cens Agrari 2020 (INE, 2022).

N Explotacions	1982	2020	SAU	1982	2020
<1 ha.	15,6%	10,0%	<1 ha.	0,8%	0,3%
1-2 ha.	14,4%	10,9%	1-2 ha.	2,1%	0,8%
2-5 ha.	26,1%	22,6%	2-5 ha.	8,8%	3,8%
5-10 ha.	19,0%	17,9%	5-10 ha.	14,0%	6,5%
10-20 ha.	14,3%	15,4%	10-20 ha.	20,9%	11,1%
20-50 ha.	8,4%	14,2%	20-50 ha.	37,7%	22,3%
50-100 ha.	1,7%	5,5%	50-100 ha.	4,4%	19,3%
>=100 ha.	0,5%	3,5%	>=100 ha.	11,3%	35,9%

Taula 2: Nombre d'explotacions i SAU segons mida d'explotació. Elaboració pròpia a partir del Cens agrari 1982 (IDESCAT, 2012) i del Cens Agrari 2020 (INE, 2022).

El creixement agroindustrial es fa palès al territori quan es creuen dades referents a la mida i a la titularitat de les explotacions. D'una banda, el nombre d'explotacions grans, de més de 50 ha, ha augmentat considerablement en els darrers 40 anys, passant de representar el 2,5% del total l'any 1982 al 9% al 2020 (Taula 2). Aquesta mateixa taula mostra que, de fet, al 2020 només el 3,5 % de les explotacions supera les 100 ha, però aquest petit percentatge acaba controlant gairebé un 36% del total de la terra a Catalunya. L'acaparament de terres ha sorgit en paral·lel a noves tendències pel que fa a la titularitat de les explotacions. Aquestes, apunten a un augment sostingut de les explotacions gestionades per persones jurídiques, caracteritzades per tenir una mida mitjana gran (45 ha) que supera amb escreix a les gestionades per persones físiques (16 ha) i que han passat de representar un 1,3% del total d'explotacions al 1982 a un 13,2% al 2020 (Taula 3). Tot plegat, permet intuir el creixement dels agronegocis a Catalunya en paral·lel a la desagrarització i l'expansió de les lògiques d'acumulació per desposseïció sobre la terra i els models productius agraris (Harvey, 2005).

N explotacions amb SAU	1982	2020	SAU Mitjana 2020
P. Física	98,4%	86,8%	16 ha
P. Jurídica	1,6%	13,2%	45 ha

Taula 3: Titularitat d'explotacions i superfície mitjana. Elaboració pròpia a partir del Cens agrari 1982 (IDESCAT, 2012) i del Cens Agrari 2020 (INE, 2022).

Pel que fa a la diversitat de cultius, els sistemes agraris catalans es caracteritzen per la seva heterogeneïtat i especialització geogràfica. Si bé són nombroses les explotacions que conserven estratègies de diversificació de cultius per intentar assegurar la reproducció de les explotacions, amb el pas del temps les estratègies productives han tendit cap a l'abandonament de les pràctiques extensives i diversificades per tal d'orientar-se cap a l'especialització i la concentració (Soronellas i Casal, 2017). Com mostra la taula 4, els cultius més estesos al territori són els d'orientació mediterrània, com els cereals, els farratges, l'oliverar, la vinya o la fruita de closca. D'altra banda, en menor representació en termes de superfície, se situa la fruita dolça o els cítrics, beneficiats per l'expansió del regadiu.

Cultiu	Superfície
Cereals	326.084 ha
Farratgeres	87.529 ha
Oliverar	86.426 ha
Vinya	55.853 ha
Fruits de closca	49.437 ha
Fruita Dolça	41.208 ha
Altres conreus	37.220 ha
Guaret	36.517 ha
Arròs	20.826 ha
Cítrics	7.041 ha

Taula 4: Superfície dels principals cultius a Catalunya (2020). Elaboració pròpia a partir de DACC, (2021)

També, existeix una tendència creixent de reconversió de les explotacions cap a la producció ecològica. No obstant, encara suposen una proporció petita respecte el total d'explotacions (7,9%) (INE 2022). Originàriament, el sorgiment de l'agricultura ecològica apuntava tant a l'oposició a les lògiques agroindustrials com a l'ús de plaguicides i fertilitzants de síntesi química, tot proposant el desenvolupament d'un nou paradigma agroalimentari proper a les tesis de l'agroecologia i centrat en una visió integral de l'agricultura lligada a la sostenibilitat ecològica, social i cultural. Malgrat

aquest ideari inicial, actualment la producció ecològica no té per què suposar una desvinculació de les lògiques del sistema alimentari global ni del model productiu agroindustrial. Acomplir amb els requeriments de la certificació ecològica és un pas en termes de seguretat alimentària i pot esdevenir una plataforma des d'on caminar vers models productius més sostenibles. Tot i així, la certificació ecològica no deslliura de les pràctiques insostenibles que caracteritzen l'agricultura hegemònica, doncs sovint adopten el monocultiu, la intensificació, l'orientació a l'exportació i en grans termes, la participació dels mercats agroalimentaris convencionals (Pomar-León et al., 2018).

Com és d'esperar, la població agrària també ha patit un important detriment en les darreres dècades. Si al 1982, gairebé el 7% de la població de Catalunya es trobava al capdavant d'explotacions agràries, al 2020 aquest percentatge decau fins a límits històrics, tot situant-se proper a l'1,4% (DACC, 2021). A més de minoritària, la taula 5 mostra que la població agrària es troba intensament masculinitzada, doncs els homes suposen un 76% dels caps d'explotació, mentre que les dones només un 24%. A banda de la masculinització endèmica del sector, l'envelliment i la manca de relleu jove es fan palesos en l'edat dels caps d'explotació: el 41% se situa per sobre dels 65 anys mentre que només el 4,1% en té menys de 35 (taula 6). Una situació que apunta a la profunda crisi del relleu agrari a Catalunya i a la necessitat de desenvolupar estratègies polítiques orientades a facilitar l'entrada de nous actius al sector.

Caps d'explotació	Homes		Dones	
Sexe 2020	41.847	76,1%	13.125	23,90%

Taula 5: Sexe dels caps d'explotació a Catalunya. Elaboració pròpia a partir del Cens agrari 2020 (INE, 2020).

Caps d'explotació	< 25	De 25 a 34	De 35 a 44	De 45 a 54	De 55 a 64	65 i més
Edat 2020	0,6%	3,5%	10,6%	18,8%	25,5%	41,0%

Taula 6: Edat dels caps d'explotació a Catalunya (2020). Elaboració pròpia a partir del Cens Agrari 2020 (INE, 2022).

Sobre les estratègies de diversificació de bases econòmiques, les estadístiques són escasses i sovint, l'anàlisi de variables diferents i la manca d'estandardització de les dades, fa difícil la seva comparació. D'acord amb el Cens Agrari del 2020, un 7,2% dels titulars d'explotació que a més són caps d'explotació, desenvolupen altres activitats econòmiques no relacionades amb l'activitat agrària (INE, 2022), mentre que un 3,9% dels titulars d'explotació desenvolupa activitats econòmiques de diversificació, relacionades amb l'explotació (INE, 2022). No obstant, d'acord amb el Cens Agrari del

1999, un 33,8% dels titulars d'explotació a Catalunya es dedicaven també a altres activitats lucratives (IDESCAT, 2012), mentre que al 2009, els percentatges de temps treballat indiquen que només un 23,7% dels titulars catalans dediquen el 100% del seu temps de treball a l'explotació (IDESCAT, 2012). Aquests precedents, suggereixen una major presència de l'ATP i la pluriactivitat de la que reflecteixen les darreres estadístiques, tot concordant amb Pascual (2002) o Etxezarreta (1985), qui ja observava com l'ATP era un fenomen amb força estabilitat estadística, que als anys 1980s es podia trobar entorn el 35% de les explotacions catalanes.

5.2. Les polítiques públiques de reagrarització: De la PAC als bancs de terres

El relleu agrari i l'accés a la terra són qüestions complexes i interconnectades, que condicionen l'esdevenir dels processos locals de reagrarització i que estan pautades per dimensions polítiques, econòmiques, biofísiques, socials i culturals. A nivell europeu, s'ha identificat una necessitat urgent de desenvolupar estudis en profunditat per comprendre de manera multidimensional el problema de l'accés a la terra i la manca de relleu agrari a cada territori per tal d'adoptar mesures polítiques, jurídiques i fiscals capaces de caminar vers la reagrarització (Zagata i Sutherland, 2015; Conway et al., 2020; Eistrup et al., 2019). Com diu Conway et al. (2020), no existeix una solució uniforme o fàcil de prescriure per avançar cap a la regeneració agrària a Europa, però les evidències apunten a la poca eficàcia en aquest àmbit de la Política Agrària Comú, d'ara endavant PAC.

En els seus inicis, la PAC anava dirigida a garantir la seguretat alimentària i incentivar la productivitat en un context de postguerra i escassetat d'aliments. Per a fer-ho es va valdre de l'establiment de preus de garantia i protecció fronterera pels principals productes agraris, unes mesures que van romandre actives fins els anys 1980 i que a través de la intervenció sobre el lliure mercat aconseguiren incrementar la producció (Viladomiu i Roset, 2012). Des de llavors, en part degut al creixement d'excedents i a les pressions internacionals, les successives reformes de la PAC han virat cap a l'aixecament de barreres al mercat global tot abordant l'alimentació i el que l'envolta com una mercaderia més que com un dret. Així, als anys 1990, després de la incorporació de l'Estat Espanyol a la UE, s'implementen els ajuts directes a la producció com a principal incentiu econòmic amb l'objectiu de compensar una intervenció sobre els preus dels productes agraris cada cop més feble (Pomar-León et al., 2018). Als anys 2000, els ajuts directes es desacoblen

de la producció. A partir de llavors, els incentius econòmics van lligats primer a la propietat de la terra i a la percepció de drets històrics, i a partir del 2015, a un sistema de drets en funció de la comarca agrària i l'orientació productiva (Pomar-León et al., 2018). Si bé aquests pagaments pretenen donar suport a les rendes agràries i garantir la reproducció de les explotacions, el cert és que es tracta d'incentius econòmics lligats a la superfície, que passen per alt la dimensió productiva de la terra i que per tant, poden concedir-se hi hagi o no activitat agrària real.

Les successives reformes de la PAC i el seu viratge cap a la sostenibilitat responen a un interès creixent a nivell polític, institucional i social per la gestió dels bens comuns (Roca i Ricart (2018). No obstant, aquest viratge no ha suposat un impuls institucional de les actituds i l'agència de la nova pagesia que, lluny de ser el pal de paller de les reestructuracions de la PAC, troben problemes d'encaix en el disseny i els criteris de selecció dels ajuts (Milone i Ventura, 2019; Pomar-León et al., 2018). De fet, l'excessiva burocratització i complexitat dels ajuts i la seva poca flexibilitat dificulta el compliment de les condicions d'accés per a qualsevol persona nouvinguda al sector (Góngora et al., 2020; Dwyer et al., 2019). Especialment difícil és accedir al finançament per activar projectes agroecològics que segueixin models de negoci alternatius i que s'allunyin dels ideals agraris dictats des d'Europa (Milone i Ventura, 2019). En conseqüència, els ajuts d'incorporació beneficien models agraris continuistes i persones en una posició favorable per ingressar al sector, ja sigui per tenir antecedents familiars o bé per tenir una alta capacitat d'inversió (Eistrup et al., 2019; Milone i Ventura, 2019; Monllor, 2013).

D'una banda, els ajuts de la PAC orientats a la incorporació agrària són excessivament complexos i compten amb fons insuficients. D'altra banda, perden el seu potencial si no estan acompanyats de suport adequat des de la base, una situació que es dona en comptades ocasions (Dwyer et al., 2019). En termes generals, es pot dir que tant la pròpia formulació dels ajuts com la manca d'estructures de suport per part dels estats membres condemna els mecanismes financers provinents d'Europa a ser uns instruments de reagrarització insuficients (Garrido i Pollnow, 2021; MAPA, 2021; Góngora et al., 2020).

També, les definicions d'agricultor actiu i d'activitat agrària contemplades a la PAC són poc ambicioses en un context en què cal reagraritzar Europa de forma urgent. Aquestes definicions són canviants segons el tipus d'ajut i sovint poc rigoroses, de manera que tal i com estan plantejades, perjudiquen tant la circulació de la terra com l'establiment de

nous actius agraris (Dwyer et al., 2019; MAPA, 2021). Relacionat amb això, els ajuts de la PAC vinculats a la superfície es contraposen amb els ideals inicials d'intervenir sobre el sector agrari per recolzar els agricultors i garantir l'accés a l'alimentació, doncs han acabat fomentant la concentració i l'acaparament de terres en mans de grans tenidors i agronegocis (Soler i Fernández, 2015; Pomar-León, 2018). Això, allunya l'objecte dels ajuts dels agricultors actius, consolida l'estructura de la propietat i afavoreix l'acumulació massiva de fons públics en aquells actors que ja dominen el sector. Alhora, malgrat l'existència d'ajuts agro-ambientals i la voluntat de desincentivar les pràctiques poc sostenibles, la formulació dels ajuts ha acabat potenciant el monocultiu, la intensificació i el model d'agricultura industrial. També, encoratgen la jubilació tardana d'agricultors d'edat avançada que, confiats en els pagaments directes per una terra infrautilitzada, redueixen l'activitat agrícola i posterguen la jubilació mentre, de retruc, bloquegen la circulació de la terra.

Arran dels impactes de la desagrarització, el declivi econòmic i la despoblació rural, des dels anys 1990, el Pilar II de la PAC contempla ajuts al desenvolupament rural a través dels programes LEADER. Si bé anteriorment ja es disposava de línies d'ajuts per a facilitar l'ajust estructural de les explotacions, augmentar la competitivitat de les zones menys afavorides i diversificar les explotacions, amb l'enfocament LEADER s'amplia la mirada més enllà de l'àmbit agrari per parlar de multifuncionalitat rural. Amb aquest objectiu, i regits pels Plans de Desenvolupament Rural, els programes LEADER integren la dimensió ambiental de manera transversal a través d'una mirada participativa i integral sobre l'esdevenir de les àrees rurals i les seves activitats productives (Roquer et al., 2005; Viladomiu i Roset, 2012; Andrés i Garreta, 2021). Fa dècades que aquest enfocament ha aconseguit fer partícips els actors locals de la presa de decisions i del disseny i implementació de mesures orientades a la diversificació econòmica i en menor terme a la reagrarització, però això encara no ha aconseguit capgirar els processos de desagrarització, despoblació i desactivació socioeconòmica de les àrees rurals (Camarero, 2021).

En definitiva, el moment present de les àrees rurals catalanes, obeeix a un nou estadi de les mateixes lògiques d'acumulació i exclusió que les van situar sobre el mapa de la intervenció política durant els anys 1990 i 2000. Malgrat les reorientacions constants de la PAC i el fet de comptar amb un 31% del pressupost total de la UE (Parlament Europeu, 2022), la PAC per sí sola no s'ha mostrat capaç de respondre als processos de

desagrarització de forma pertinent. Ans al contrari, a Catalunya, ha acabat actuant com un desincentiu a la producció agrària (Viladomiu i Roset, 2012). D'altra banda, les recents polítiques de desenvolupament rural endogen han incentivat la innovació social i la intercooperació entre diversos agents, així com l'establiment de noves activitats econòmiques i nous projectes de producció i elaboració agroalimentària, però la bretxa rural persisteix (Camarero, 2021). Les pautes de la nova ruralitat no han servit per esquivar la integració diferenciada, ni el declivi de les àrees rurals perifèriques, ni la despoblació, ni la pèrdua generalitzada d'actius agraris a Catalunya (Blay, 2020). Com recorda Camarero (2021: 179): *“La nueva ruralidad no ha alterado el modelo de desarrollo propio del Siglo XX basado en la concentración espacial de capital, mano de obra, recursos y talento.”*

Com diuen Garrido i Pollnow (2021) cal pensar el relleu agrari de manera àmplia com una qüestió d'estat, i la mobilitat de la terra, un dels seus obstacles principals, com el factor clau que pot conduir al rejuveniment, la innovació i la sostenibilitat del sector agrari (Conway et al., 2017 i 2020; Tilzey, 2021). D'aquesta manera, l'accés a la terra i el relleu agrari requereixen transformacions estructurals des de les polítiques comunitàries, però també des dels propis estats membres, els quals afronten particularitats diferents en l'aixecament de barreres sobre aquest recurs. Atès el context de desagrarització generalitzada, diversos acadèmics i informes institucionals coincideixen en la necessitat de desenvolupar polítiques públiques d'accés a la terra socialment justes i participatives, que intervinguin en la lliure circulació del capital i que es basin en la intercooperació entre diferents escales de governança (Kay, 2018; Tilzey, 2021). També han proposat instruments jurídics i fiscals que complementin els ajuts de la PAC, l'actualització i harmonització de la normativa en matèria agrària, la simplificació de tràmits, i l'adequació de les definicions poc escaients en normatives i contractes agraris (DACC, 2022; Dwyer et al., 2019; Eistrup et al., 2019; Garrido i Pollow, 2021). Entre altres mesures, diversos autors han proposat la creació d'incentius fiscals a la jubilació dels agricultors i altres fórmules de transferència progressiva d'explotacions en vies de desarticulació (Conway et al., 2017 i 2020). Si bé la concentració i la manca de disponibilitat de la terra apunta a repensar urgentment els ajuts directes lligats a la superfície (Pomar-León, 2018), aquesta situació també reflecteix la necessitat d'un sistema públic que garanteixi rendes de jubilació dignes, habitatge assequible i cobertura social bàsica pels agricultors jubilats, enlloc de fer recaure l'assoliment d'aquests drets

en la disposició de terra subvencionable. D'altra banda, també s'ha incidit en la necessitat d'agents especialitzats en l'accés a la terra, la incorporació agrària i la jubilació d'agricultors per tal de comptar amb acompanyament tècnic integral que vetlli per dinamitzar i assessorar la transferència de terres i explotacions (Ruhf, 2013; Monllor i Fuller, 2016).

Per últim, una mesura comuna en les recomanacions polítiques entorn l'accés a la terra i el relleu generacional posa l'èmfasi en la reproducció i l'ampliació de programes de "match-making" com els BDT analitzats en aquesta recerca. Els BDT i altres programes de reagrarització similars, s'encarreguen de centralitzar les ofertes i demandes de terra en un territori donat tot posant en contacte a persones que pretenen incorporar-se al sector agrari amb persones que en surten o que disposen de terres per treballar (MAPA, 2021; DACC, 2022; Eistrup et al., 2019; Ruhf, 2013; Kay, 2018).

Actualment a nivell internacional existeixen diferents experiències de BDT i programes de "match-making" basats en l'accés a la terra amb una certa trajectòria. Alguns exemples són els programes "Farm Link" als Estats Units, "Land Mobility Service" a Irlanda, "Perspektive Landwirtschaft" a Àustria, "Répertoire Départ Installation" i "Terre de Liens" a França, "Hof sucht Bauer" a Alemanya, "Banca delle Terre Agricole" a Itàlia, "Landgilde and Boer zoekt" als Països Baixos, o "Bolsa de Terres" a Portugal. A Catalunya, existeixen diversos BDT, la majoria d'escala local i supralocal com són els BDT públics del Baix Camp, el BDT del Priorat, els BDT en xarxa del Parc Rural de Montserrat, XASSAC-Catalunya Central i Vall del Ges-Bisaura i Orís, o el BDT de Sant Vicenç dels Horts, entre d'altres. També existeixen iniciatives d'entitats que treballen amb objectius similars com són el BDT agroecològic de Terra Franca o les iniciatives d'accés a la terra i relleu agrari de l'Escola de Pastors de Catalunya.

Els BDT busquen vehicular la circulació de terres entre propietaris d'explotacions que desapareixen i persones que pretenen transitar cap a l'activitat agrària o necessiten dimensionar les seves explotacions. Les seves tasques habitualment impliquen desenvolupar una base de dades on apareixen tant les característiques de les terres en oferta com les dels projectes agraris que cerquen terra. L'objectiu principal és que a través d'un procés de mediació entre les parts, que inclou assessorament tècnic, seguiment especialitzat i suport jurídic, s'arribi a una entesa entre propietaris de terra i demandants que conclouï en un contracte agrari que garanteixi l'accés a la terra just i segur.

Vistes aquestes qualitats, els BDT es consideren instruments de reagrarització local amb un alt potencial per assentar vies alternatives d'accés a la terra i d'acceleració del relleu generacional. Així, s'espera que els BDT siguin una bona mesura per aconseguir fomentar l'agricultura de petita escala i la transició agroecològica, per evitar l'abandonament de la terra, per potenciar el repoblament rural, i, finalment, per esmoreir els impactes d'una PAC neoliberal, massa centrada en la liberalització de mercats i massa poc en emprendre mesures de reagrarització adaptatives. D'acord amb MAPA (2021), atenent al potencial dels BDT i al seu impacte limitat a l'Estat Espanyol, caldria adoptar mesures per facilitar l'ampliació estructural de les seves escales i funcions de manera que puguin sobrepassar l'escala local i disposar de més recursos econòmics i jurídics, evitant així que esdevinguin programes de reagrarització aïllats. Com diuen, per fer-ho caldria la cooperació de les administracions a escala local, autonòmica i estatal que son les que, en conjunt, poden facilitar una intervenció més àmplia sobre la detecció, sobre l'adequació de les condicions jurídiques i sobre l'orientació a nous usos de les terres dels BDT.

Si bé tant l'enfortiment dels BDT com la resta de mesures per afavorir la reagrarització comencen a despertar interès per part de les institucions catalanes, a dia d'avui les propostes polítiques de reagrarització aquí esmentades encara no s'han implementat. A Catalunya, existeixen serveis públics vinculats al DACC que centralitzen informació sobre recursos formatius, programes locals i supralocals de reagrarització com els BDT, assessoraments, tràmits i ajuts financers orientats a la incorporació agrària. Si bé això facilita el procés d'aquells que pretenen transitar cap al sector agrari, no deixa de ser un compendi d'eines i informació de recursos ja existents. Paral·lelament, entre les mesures compreses a la Llei 3/2019, del 17 de juny, dels Espais Agraris es preveu la creació d'un Registre de Terres en Desús gestionat des del propi DACC. Malgrat aquest registre suposarà la creació d'un BDT d'escala autonòmica, a hores d'ara, el seu reglament encara no ha estat aprovat. També, els processos d'inscripció de terres dins l'inventari que alimentarà l'esmentat registre, així com el procediment d'accés a la terra posterior, es plantegen en termes que a priori semblen poc ambiciosos enfront una reagrarització social, econòmica i ambientalment sostenible. Si bé aquesta situació serà abordada en un dels capítols analítics d'aquesta recerca, caldrà esperar a l'aprovació del reglament i a la seva implementació per avaluar-ne la seva dotació pressupostària, el seu impacte definitiu i la seva coherència com a programa públic de reagrarització.

D'altra banda, la recentment aprovada Agenda Rural de Catalunya, conté, entre les mesures a emprendre en l'àmbit agroalimentari, una bateria d'accions escaients envers la facilitació de la reagrarització i la transició agroecològica. Les accions proposades han estat elaborades a través d'un ampli procés participatiu i contempen bona part de les recomanacions polítiques manifestades tant des del món tècnic com acadèmic entorn la qüestió de la terra i la regeneració agrària. Aquest document, ha servit per identificar 892 accions a emprendre com a resposta als reptes de les àrees rurals a Catalunya, de les quals, 188 són relatives a l'àmbit agroalimentari i a la sobirania alimentària. Entre d'altres qüestions, aquestes accions apunten al desenvolupament de BDT públics o privats per tal de garantir l'accés a la terra i a d'altres factors productius. D'acord amb les seves propostes, aquests programes, haurien d'estar orientats a donar resposta als projectes de reagrarització de la nova pagesia i per tant, haurien de focalitzar-se en facilitar noves incorporacions agràries sota models productius sostenibles (DACC, 2022). Tal i com s'especifica, el desplegament de l'Agenda es farà en un futur proper a través d'un Pla d'Acció que distribuirà responsabilitats entre els diferents departaments de la Generalitat. En aquest procés, una Comissió Interdepartamental s'encarregarà del seguiment i de l'acompliment dels objectius marcats en el pla. També, des de la tardor de 2022 i en diàleg amb l'Agenda Rural, des del DACC s'ha iniciat un procés participatiu per tal de delimitar les propostes de l'Estratègia de Rellu Generacional Agrari de Catalunya, una estratègia vinculada a una de les mesures de l'Agenda Rural relativa a la creació d'un Pla Nacional de Rellu Generacional Agrari. Aquests moviments des del govern autonòmic caminen cap a assentar les bases d'una possible estratègia nacional de reagrarització, però el seu estat incipient, obliga de nou a esperar per veure com s'acaben pressupostant, plantejant i executant les mesures polítiques que se'n derivin.

Si bé aquestes respostes institucionals encara es troben a les beceroles, arran del desenvolupament de l'enfocament LEADER, les entitats en forma de consorcis públic-privats o associacions encarregades de la gestió d'aquest finançament a Catalunya, fa anys que treballen en la recerca de solucions creatives als impactes de la desagrarització sobre els sistemes socials i econòmics de les àrees rurals. Els Grups d'Acció Local i moltes altres entitats relacionades amb el desenvolupament rural a Catalunya, es basen en la innovació social i la intercooperació per a teixir estratègies de desenvolupament rural endogen orientades a respondre de forma àgil a les necessitats identificades des dels contextos locals. Si bé sovint aquestes estratègies no se centren específicament en el

sector agrari, el cert és que en els darrers anys s'estan desplegant iniciatives d'abordatge integral del relleu agrari sota fórmules sostenibles, de formació i capacitació de la nova pagesia, de creació de BDT o espais test agraris, de promoció i creació de sinèrgies entorn els productes agroalimentaris locals o d'impuls d'estratègies de retenció de població jove, entre altres projectes de dinamització local en diàleg amb la reagrarització.

D'aquestes iniciatives, cal destacar-ne la seva innovació i la voluntat d'enxarxament entre actors públics i privats, així com una mirada sobre el sector agroalimentari més transformadora que la de polítiques públiques a majors escales de governança. Certament, des dels contextos locals s'han desplegat noves fórmules d'encarar la qüestió de la regeneració agrària i alhora fer front a les insostenibilitats múltiples de l'agricultura industrial. Sovint però, les seves accions, com les de la majoria d'iniciatives públiques o privades de reagrarització local, van un pas per davant, i no es troben recolzades per una estructura política des de majors escales de governança. Bé sigui per una manca d'interès històrica de les administracions autonòmiques i estatals entorn la qüestió de la terra, o bé per la complexitat que suposa fer front a la desagrarització des dels marcs polítics vigents, a Catalunya no existeixen estructures fermes de reagrarització a nivell de país.

CAPÍTOL II

METODOLOGIA I DISSENY DE LA RECERCA

1. Justificació metodològica

El disseny metodològic d'aquesta recerca segueix el mètode etnogràfic, i es basa en les tècniques qualitatives que en són referents: les entrevistes i l'observació participant. Les tècniques utilitzades s'inscriuen en una perspectiva èmic i fenomenològica, per tal d'interpretar el que fan i diuen les persones partint de la seva pròpia visió del món, des de dins dels seus propis discursos i marcs de referència. Com diuen Hammersley i Atkinson (1994), és a través de l'etnografia que hom pot comprendre el sentit que dona forma i contingut als processos socials. Aquí, s'ha partit d'aquesta mirada per aproximar-se als processos de desagrariació i a les dinàmiques de les seves respostes de manera situada, tot partint del coneixement directe i empíric de la vida social.

Com observen Taylor i Bogdan (1987: 10): *“Todas las organizaciones, culturas y grupos están constituidos por actores envueltos en un proceso constante de interpretación del mundo que los rodea. Aunque estas personas pueden actuar dentro del marco de una organización, cultura o grupo, son sus interpretaciones y definiciones de la situación lo que determina la acción, y no normas, valores, roles o metas”*. En aquest sentit, i lligat a la perspectiva fenomenològica, aquesta recerca ha pres l'interaccionisme simbòlic com a forma d'interpretar la realitat. Altrament dit, s'ha abordat l'acció humana com a travessada i determinada pels significats que les persones atorguen a les coses, les situacions, o a altres persones en un procés dinàmic, on sovint els significats es redefeixen, fruit de la interacció i l'aprenentatge social (Blummer, 1992). El disseny metodològic també beu de la interpretació que Clifford Geertz fa de l'ésser humà, entenent-lo com un animal inserit dins la cultura, i essent aquesta un conjunt de “trames de significació”, uns sistemes d'interacció de símbols interpretables, que ell mateix ha teixit (Geertz, 1987). Com proposa l'autor, en aquesta recerca, el mètode etnogràfic s'ha orientat a identificar i interpretar aquestes estructures de significació complexes, el seu camp social i el seu abast, partint de la base empírica que proporcionen les subjectivitats explorades en cada unitat d'observació.

Per tal de donar resposta als objectius plantejats, s'ha treballat sobre dues unitats d'observació: la primera són programes públics de reagrarització orientats a facilitar l'accés a la terra: els BDT, d'entre els quals, el BDT del Baix Camp s'ha pres com a subunitat d'observació específica. La recollida d'informació inicial entorn aquestes estructures institucionals va evidenciar que per tal de comprendre les lògiques dels

programes de reagrarització, també calia comprendre el complex context que els havia originat i al qual pretenien donar resposta. És a dir, per parlar de reagrarització i accés a la terra com una resposta institucional als processos de desagrarització, irremeiablement, calia analitzar amb major profunditat les dinàmiques d'aquests processos i el seu abordatge més enllà de les institucions. Així, la pròpia naturalesa inductiva de la investigació va conduir a desplaçar-se de les estructures públiques cap al sí de les famílies agràries per tal d'explorar tant respostes institucionals a la desagrarització com respostes i adaptacions articulades des de la micro-escala domèstica. D'aquesta manera, la segona unitat d'observació, està composta per explotacions agràries a temps parcial i les famílies que les gestionen.

Les principals tècniques de recollida d'informació han estat l'observació participant i les entrevistes en profunditat.⁴ L'observació es va realitzar a l'inici del treball de camp, en el context del sector agrari del Baix Camp i del BDT d'aquesta comarca. Si bé abans ja comptava amb interrogants substancials relacionats amb el funcionament dels BDT i la qüestió de la terra en els processos de desagrarització, aquesta tècnica va fer evolucionar els plantejaments inicials per començar a concretar les preguntes d'investigació a través del contacte directe amb la unitat d'observació. Seguint a Pujadas (2010), l'observació va servir per comprendre el sentit de les pràctiques socials i quotidianes de les persones en el context agrari del Baix Camp, de manera que observar i participar, va facilitar la interpretació dels discursos, les accions i les lògiques al voltant d'un programa públic de reagrarització en un territori travessat per la desagrarització i l'abandonament de la terra. En conseqüència, l'observació participant va produir un coneixement contextual molt ric que ha estat útil al llarg de tota la investigació; va ajudar a perfilar les principals preguntes d'investigació de la tesi i va orientar el disseny de les entrevistes amb les quals seguir aprofundint en els objectes d'estudi.

Després de l'observació participant, es van realitzar entrevistes en profunditat. Aquesta tècnica buscava analitzar les perspectives, motius, percepcions i valoracions de les persones respecte les seves pròpies accions, els seus projectes laborals i familiars, les seves relacions amb la terra i el treball agrari i altres activitats i esdeveniments, que marcaven les seves biografies i que difícilment podien analitzar-se a través de l'observació (Taylor i Bogdan, 1987). Les entrevistes van seguir un model de conversa

---

⁴ Els detalls sobre el desplegament d'ambdues tècniques en el marc de l'estratègia de treball de camp, es descriu a l'apartat 2 d'aquest capítol: Treball de camp entre onades.

entre iguals, i comptaven amb un guió de blocs temàtics per a cada perfil d'informant en cada unitat d'observació. En tots els casos es va evitar la rigidesa i es va deixar fluir les converses, adaptant-les als contextos i casuístiques dels participants per tal de conèixer què pensaven, sentien i feien i per què.

Durant la primera fase de treball de camp, les entrevistes van ser una tècnica molt eficaç en la recollida d'informació en l'òrbita del BDT del Baix Camp. Les entrevistes van permetre anar més enllà de les pràctiques i discursos observats prèviament per passar a aprofundir en el model de reagrarització proposat pel BDT i les subjectivitats dels agents tècnics, els demandants de terra i els propietaris que hi estaven relacionats. En la segona fase de treball de camp, aquesta tècnica també es va utilitzar per analitzar els BDT com a programes de reagrarització, però amb un canvi de perspectiva i d'escala, doncs ara les entrevistes també buscaven explorar el desplegament i l'articulació de diversos BDT públics a Catalunya afegint una mirada més tècnica i estructural. Així, atenent al nombre de casos a analitzar i al tipus d'informació que es volia obtenir, l'entrevista es va trobar adequada per a reconstruir les accions, les activitats i els processos relatius als BDT així com per reflectir el discurs institucional sobre les dinàmiques de la mobilitat de la terra i els processos de desagrarització i reagrarització. La informació recollida va permetre abordar el desplegament dels programes, les seves estratègies, potencialitats i limitacions, així com els interessos i expectatives dels usuaris dels BDT.

D'altra banda, si bé les entrevistes poden proporcionar narracions precises dels fets passats i del context present, Roca (2010), també ressalta el seu poder per conèixer com els informants es podrien comportar sota circumstàncies hipotèticament plantejades. Aquesta qualitat de projecció, va ser central al canviar d'unitat d'observació i començar a treballar sobre les famílies agràries i les seves explotacions, deixant enrere les estructures institucionals. Va ser llavors, en la tercera fase de treball de camp, quan les entrevistes es van utilitzar per abordar els orígens, les trajectòries, estratègies i orientacions futures de l'ATP i la seva relació amb els processos de desagrarització. Les entrevistes a agricultors a temps parcial i als seus descendents, van permetre abordar l'objecte d'estudi des d'una perspectiva processual i intergeneracional que mirava cap al passat i el present però que especialment, s'estenia cap al futur proper en segones generacions d'ATP.

Paral·lelament, el mateix bloc d'entrevistes també plantejava conèixer altres qüestions complexes, difícilment accessibles amb altres tècniques, com són les relacions, els lligams, els deures morals o les expectatives de les famílies agràries amb les seves terres i explotacions. L'interès de les entrevistes aquí, radicava en fer emergir dimensions simbòlic-culturals complexes, que pocs cops havien estat exterioritzades però que en el transcurs de les converses podien trobar l'espai per a fer-ho. En aquesta fase de treball de camp, les entrevistes van conduir a una anàlisi dels discursos, que se centrava tant en la significació dels textos transcrits com en la seva dimensió contextual. D'aquesta manera, el sentit dels arguments emergia en relació als subjectes, com a persones situades sota uns entramats socials, unes jerarquies i uns moments històrics determinats (Van Dijk, 2011; Alonso i Callejo, 2013). El que es buscava, eren les intencions i ideologies dels informants entorn determinats ideals culturals, codis morals, lògiques reproductives, i desigualtats dins les famílies agràries. Amb aquest objectiu, les entrevistes van permetre reconstruir el sentit dels discursos, interpretant-los i prenent-los com a pràctiques significants capaces de clarificar les relacions socials i les categories i estratègies simbòliques en joc en els processos de desagrarització (Criado, 2014).

Com es dedueix dels paràgrafs anteriors, les entrevistes han estat la principal tècnica de recollida d'informació, mentre que l'observació participant ha estat limitada només a l'inici del treball de camp. Això ha estat així per diversos motius. Primerament, la naturalesa inductiva del mètode etnogràfic i la seva flexibilitat ha permès un planejament metodològic que s'ha anat construint al llarg de la investigació on les tècniques de recollida d'informació s'han anat dissenyant atenent a la informació obtinguda en fases de treball anteriors. Partint d'aquí, l'observació participant juntament amb anys d'observació pre-científica sobre el sector agrari, van aportar informació molt valuosa sobre els objectes d'estudi i les diferents unitats d'observació que es pretenien analitzar. Aquesta informació juntament amb la derivada de les primeres entrevistes, van resultar suficients a l'hora de delimitar els elements més significatius sobre els programes públics de reagrarització i els processos de desagrarització en l'àmbit domèstic, de manera que des d'una etapa relativament primerenca del treball de camp, es van tenir clars els aspectes primordials a explorar i des d'on fer-ho. Disposant d'aquest coneixement, es van dissenyar i aplicar la resta d'entrevistes sense acusar la necessitat d'ampliar el coneixement a través de noves observacions o altres tècniques qualitatives. D'aquesta

manera, en primer terme, el disseny metodològic obeeix a la casuística i als interessos de la pròpia investigació.

D'altra banda, la temporalitat d'una tesi per compendi d'articles, va exigir concentrar el treball de camp al començament de la recerca, coincidint amb l'arribada de la COVID-19, els confinaments domiciliaris i territorials i les respectives restriccions sobre els desplaçaments i el contacte social. Com bé s'explica en l'apartat següent, aquesta situació sobrevinguda va configurar uns escenaris sovint inaccessibles o amb nombroses limitacions d'accés que omplien d'incertesa la possibilitat de fer un treball de camp extensiu. Si bé el treball de camp es va desenvolupar aprofitant els períodes en què les restriccions s'atenuaven, les tècniques de recollida d'informació a partir del 2020 van limitar-se a les entrevistes, en un treball de camp àgil i intensiu que es va reorientar diverses vegades en funció d'uns escenaris epidemiològics inestables.

2. Treball de camp entre onades

El treball de camp s'ha dut a terme en tres fases. La primera, pren com a unitat d'observació el BDT del Baix Camp, i es realitza entre gener i abril de 2019. La segona, derivada de la primera, amplia la mirada cap al conjunt de BDT públics de Catalunya, i es realitza entre els mesos de febrer i abril de 2020. La tercera, abandona les estructures institucionals dels BDT per analitzar explotacions agrícoles a temps parcial i les famílies que hi estan vinculades, i es realitza entre octubre i desembre del 2020 a la regió del Penedès. Com s'ha apuntat anteriorment, l'abast i la temporalitat del treball de camp han estat condicionats pels confinaments domiciliaris i territorials, i per les restriccions sobre el contacte social relatives a la COVID-19. Si bé aquesta tesi ha quedat marcada per aquestes limitacions imposades, la pròpia trajectòria personal, acadèmica i laboral de l'autor han acabat essent centrals per explicar tant l'estratègia inicial, com l'adaptació metodològica a aquestes circumstàncies sobrevingudes.

2.1. Primera fase de treball de camp

Per descriure la primera fase de treball de camp, cal remuntar-se a l'elaboració del TFM del Màster d'Antropologia Urbana, Migracions i Intervenció Social de la URV (2017-2019). Amb aquest estudi, que va suposar una primera aproximació etnogràfica al cas del BDT del Baix Camp, volia canalitzar un primer interès sobre la desagrarització, els programes institucionals de reagrarització, i la problemàtica de l'accés i l'abandonament de la terra. Aquesta temàtica, no era desconeguda per mi, doncs l'havia viscut de prop a

través d'activitats laborals i acadèmiques passades. Ara però, em proposava rescatar-les de l'etnografia.

L'entrada al camp va produir-se de forma imprevista, al gener del 2019, quan tot just començava a recopilar dades sobre l'objecte d'estudi. Consultant informació a la pàgina web del BDT del Baix Camp, vaig trobar un telèfon d'informació i hi vaig trucar. Qui va contestar va ser el tècnic al capdavant del programa. Després de presentar-me i d'exposar el meu interès sobre el BDT, em va comentar que aquella mateixa tarda se celebraria a Reus una jornada participativa en la qual es tractarien diversos temes del sector agrari comarcal, i que si volia, hi estava convidat. Sense saber massa de què es tractava, unes hores després conduïa cap a Reus per prendre part de la jornada, que en realitat era una sessió de planificació participativa del Pla d'Acció Integral i Sostenible del Baix Camp, d'ara endavant PAIS agrari. Aquell mateix vespre, quan va finalitzar la sessió de treball, el tècnic del BDT i dos dels seus usuaris, em van convidar a prendre alguna cosa amb ells, tot donant-me l'oportunitat de continuar conversant sobre els seus projectes, la tasca del BDT i l'actualitat del sector agrari local. Un dia normal i corrent de classes de màster a la URV, acabava al bar Campus de Reus, parlant sobre els processos de desagrarització i reagrarització al Baix Camp, i coneixent als qui, encara sense saber-ho, serien els meus informants.

La tècnica de l'observació participant es va basar en l'assistència a 6 jornades de planificació participativa del PAIS agrari, en nombroses converses informals i en la col·laboració en l'organització i dinamització d'una jornada participativa sobre el BDT del Baix Camp.

El PAIS agrari era un pla estratègic de dinamització agrària que en aquell moment començava a prendre forma al territori tot articulant-se al voltant de l'estructura i el personal tècnic del BDT. Les jornades de planificació participativa consistien en detallar l'aterratge i l'articulació d'una bateria de mesures que ja havien estat identificades prèviament com a solució als reptes que enfrontava el sector agrari de la comarca. Fins el moment d'aterrar al Baix Camp desconeixia l'existència d'aquest projecte, però la meua trajectòria em va ajudar a entendre les mesures plantejades i poder posar en comú amb la resta d'assistents, idees i propostes per a dur-les a terme. Les sessions de planejament eren setmanals i temàtiques, i anaven lligades a grups de treball diferents segons l'àmbit d'actuació de les mesures: el grup "Llabor" tractava sobre el sector productiu, la seva

dignificació, la facilitació del relleu agrari, de l'accés a la terra i d'altres recursos tècnics i formatius. El grup "Saba" s'enfocava a la millora de la coordinació i la col·laboració dins el sector agrari, a la creació de xarxa entre diferents agents, al foment dels valors cooperatius, i a les interrelacions del sector agrari amb diferents actors públics i privats. Les sessions "Fruit" estaven orientades a la comercialització i el consum, a escurçar la distància entre productors i consumidors, al desenvolupament turístic i al foment del valor afegit dels productes locals.

L'observació participant en el context de les jornades del PAIS agrari va desenvolupar-se majoritàriament a la seu del Consell Comarcal del Baix Camp. Durant les jornades de treball es va intentar en tot moment interactuar de manera horitzontal amb els actors presents, fet que va permetre més enllà de la meua participació en els debats, la recollida de dades de manera sistemàtica i no intrusiva sobre els discursos i posicionament dels agents envers les diferents propostes i la seva articulació. D'una banda la meua participació a les jornades em va permetre conèixer amb profunditat què estava passant dins el sector agrari del Baix Camp, les lògiques de la desagrarització i l'abandonament de la terra i els reptes als quals les iniciatives de reagrarització s'enfrontaven. D'altra banda, més enllà de recollir informació sobre la unitat d'observació i anàlisi, la participació en aquestes jornades va ser central per familiaritzar-me amb el BDT, la seva tasca, i les persones que hi estaven relacionades. Això em va facilitar l'establiment dels primers contactes i conèixer, amb l'ajut del tècnic del programa, les casuístiques presents entre els propietaris i demandants de terres inscrits al BDT.

Quan les sessions de planificació van arribar a la seva fi, el tècnic del BDT em va proposar col·laborar en l'organització i la dinamització d'una nova jornada participativa, orientada a avaluar la tasca del BDT i posar sobre la taula possibles canvis en el seu funcionament. Calia fer molta feina de gestió i amb la meua col·laboració, podia fer un cop de mà, i a més continuar l'observació participant, així que no vaig dubtar en dir-li que sí. Durant la preparació de la jornada, entre d'altres tasques, es va contactar amb propietaris i demandants de terres, tant per a revisar la seva situació dins el BDT com per a convidar-los a assistir a la jornada i explicar-los-hi els principals punts a treballar. Aprofitant l'avinentsa, vaig contactar i comprovar la predisposició de varis informants per a ser entrevistats.

Per tal de comptar amb un discurs coral, d'una banda, el perfil dels participants de les entrevistes es va seleccionar a partir de la informació obtinguda en les sessions de planificació participativa i varies converses informals. D'altra banda, també, es va comptar amb l'ajut del tècnic del BDT com a informant clau que coneixia de primera mà les casuístiques de tots els possibles informants, fet que va ser molt útil a l'hora de seleccionar els casos més significatius que poguessin reflectir des de dins les transformacions agràries del territori i la tasca del BDT. Després de co-conduir la jornada d'avaluació i havent trobat una bona predisposició, es van realitzar entrevistes en profunditat a nou persones vinculades al BDT del Baix Camp. Els participants comprenien un grup heterogeni, que englobava tant a usuaris del BDT -propietaris i demandants de terres-, com al tècnic del BDT i a dos agents tècnics més, que malgrat no estar dins l'estructura del programa, hi col·laboraven habitualment

Les entrevistes van tenir lloc a la residència dels informants, espais públics, o al seu lloc de treball i estaven adaptades a cada perfil d'informant. En el cas de demandants i propietaris de terra, els guions de les entrevistes buscaven conèixer la relació dels informants amb el món agrari, la seva situació respecte a la propietat i l'accés a la terra i els seus discursos sobre el seu abandonament i circulació. També es buscava caracteritzar els seus projectes productius, així com conèixer els seus discursos sobre el procés de desagrarització a la comarca i la tasca desenvolupada des del BDT per a contenir-la. En el cas dels agents tècnics, es va buscar una mirada més àmplia i experta per tal de conèixer el seu posicionament sobre el sector agrari local, els impactes de la desagrarització i l'abandonament de terres, la falta de relleu agrari o les potencialitats de la nova pagesia i les seves sinèrgies amb programes de reagrarització com el BDT.

El Banc de Terres del Baix Camp

El BDT del Baix Camp és d'escala comarcal, i està gestionat pel Consell Comarcal d'aquesta comarca. Neix al 2017 i el seu objectiu principal radica en dinamitzar la mobilitat de la terra, és a dir, buscar l'encaix entre propietaris de terres en desús o properes al desús i demandants de terres, per tal de facilitar l'accés a la terra i el relleu agrari i fer front a la situació d'abandonament de terres i desagrarització identificada al territori. Per a fer-ho, es val d'una base de dades online, on hi apareix informació descriptiva i cartogràfica sobre les finques voluntàriament incloses al BDT per part dels seus propietaris, així com informació sobre els demandants de terra i els seus respectius

projectes agraris. Els demandants de terres, poden pretendre transitar per primer cop al sector agrari o bé augmentar la superfície d'una explotació agrària ja operativa. A partir d'un primer encaix entre un propietari de terres i el projecte d'un demandant, des del BDT es facilita una trobada i la mediació entre les parts per arribar a un acord que pugui conduir a la signatura d'un contracte agrari. Els contractes que contempla el BDT són de cessió, masoveria, arrendament o parceria, sota condicions justes, garanties jurídiques i assessorament tècnic i administratiu. En el moment de realitzar el treball de camp, el programa estava gestionat per un sol tècnic i en els primers tres anys de recorregut, havia mediat la signatura de 28 contractes agraris. El BDT també es trobava articulats amb bona part de les mesures dissenyades al Pla Estratègic PAIS agrari descrit anteriorment.

Les persones al voltant del Banc de Terres del Baix Camp

El nombre d'assistents a les jornades participatives on es va dur a terme l'observació, era canviant, però normalment era d'entre 10 i 20 persones: des d'agricultors de dedicació exclusiva o parcial a la terra, fins a tècnics i gerents de cooperatives agrícoles, demandants i propietaris de terra inscrits al BDT, neorurals, joves amb projectes agraris agroecològics, persones en trànsit cap a la incorporació agrària, agents d'ocupació i promoció econòmica, turisme, formació i altres tècnics públics, membres de cooperatives de consum o entitats de l'economia social i solidària entre d'altres.

D'altra banda, les entrevistes en profunditat es van realitzar sobre nou persones relacionades amb l'estructura del BDT del Baix Camp que incloïen demandants de terra, propietaris de terra i agents tècnics.

Els demandants de terres eren quatre persones: dos homes i dues dones, d'entre 35 i 53 anys que reflectien els ideals de la nova pagesia i les casuístiques més significatives d'aquells que cerquen terra a través del BDT: des de la voluntat d'accedir a la terra per a transitar cap al sector agrari, fins a la necessitat d'ampliar la superfície productiva d'explotacions agràries en diversos graus d'assentament. Els projectes dels informants eren de caire ecològic i agroecològic, diversificats, i contemplaven la transformació artesanal dels productes agraris.

Els propietaris de terra eren dos agricultors a temps parcial: una dona de 52 anys i un home de 40. Si bé tots dos estaven relacionats amb l'ATP, en el primer cas, havien decidit incloure part de les terres heretades al BDT, principalment per la baixa rendibilitat de la fruita seca, i la impossibilitat de dedicar més temps a la terra enfront una altra ocupació

principal. En el segon cas, l'explotació familiar a temps parcial seguia operativa però van incloure al BDT terres marginals, poc interessants agronòmicament.

El personal tècnic entrevistat el composaven tres persones: dos homes i una dona d'entre 37 i 43 anys. Un d'ells era l'Agent d'Ocupació i Desenvolupament Local a càrrec del propi BDT així com de la diagnosi, planificació i execució del PAIS agrari. Un altre, era tècnic d'una cooperativa agrària que col·laborava amb el BDT i una darrera, tècnica de formació en una Escola de Capacitació Agrària. Ambdós últims col·laboraven habitualment amb l'estructura del BDT i formaven part dels agents motors del PAIS agrari.

Demandants de terra		Propietaris de terra		Personal tècnic		Total
D	H	D	H	D	H	
2	2	1	1	1	2	9

Taula 1: Classificació dels participants entrevistats segons gènere i relació amb el BDT del Baix Camp.

2.2. Segona fase de treball de camp

La primera etapa del treball de camp va generar informació molt valuosa sobre els contextos de la desagrariació, els discursos en joc al voltant d'un BDT, els perfils i interessos dels seus usuaris, el paper del seu tècnic, i les trajectòries de la terra que mobilitzava, però també la informació recollida es presentava com a limitada, com un primer aterratge que demanava tenir continuïtat. El BDT del Baix Camp em va semblar una llavor de canvi que pretenia transformar les dinàmiques de l'accés a la terra i del relleu agrari a escala local. No obstant, era una estructura minúscula i materialment limitada, sense majors estructures públiques que entomessin i donessin cobertura a la seva proposta de reagrarització. En aquest context, em preguntava: Què passava amb la resta de programes similars que començaven a sorgir a Catalunya? Quines eren les seves estructures, estratègies i limitacions i quina era la seva articulació? Sota quins objectius i orientacions funcionaven? Com es percebia la problemàtica de la terra en altres contextos? Quin seria el perfil de demandants i propietaris de terra, i quines forces els mobilitzarien cap als BDT?

Més enllà d'aquests interrogants, el treball de camp inicial també va desvetllar noves qüestions que es desviaven de les estructures institucionals dels BDT i que apuntaven cap als processos de desagrariació en el sí de les famílies agràries. Durant els mesos que va

durar l'observació participant al Baix Camp i després, durant la realització d'entrevistes, vaig constatar que bona part de les terres que s'integraven al BDT, provenien d'estratègies familiars d'ATP. Coneixent la rellevància d'aquesta forma d'organització en diferents contextos i havent llegit bibliografia que la descrivia com un pas previ a la desarticulació de les explotacions, em va semblar que aprofundir-hi, seria una bona forma d'explorar les trajectòries de la desagrarització que havien conduït a l'aparició dels BDT. Per entendre els programes de reagrarització, també calia entendre les lògiques de la desagrarització que els havia fet aparèixer i que de fet, els alimentava amb la incorporació de noves terres en desús. Així, tenia clar que part del treball de camp restant, havia de girar entorn el rol de l'ATP en els processos de desagrarització. D'altra banda, els lligams emocionals de les famílies agràries amb la terra heretada, la memòria dels avantpassats, i les obligacions morals esdevenien l'argument principal que mobilitzava als propietaris de terra cap al BDT del Baix Camp. Obeint al principi de "no perdre la terra" i a l'obligació de mantenir-la treballada i dins la família, els discursos dels propietaris vinculats al BDT havien fet emergir dimensions simbòliques i culturals de la terra que fins llavors no m'havia plantejat però que es presentaven com quelcom central per explicar la presa de decisions de les famílies enfront la desagrarització.

Com s'ha esmentat anteriorment, seguint un procés marcadament inductiu, aquestes qüestions, que van aparèixer al principi del treball de camp, van persistir i van reorientar-se en el temps tot donant forma a les preguntes d'investigació d'aquesta tesi. D'aquesta manera, la primera etapa de treball de camp i l'obertura epistemològica que se'n deriva, van ser essencials per a comprendre l'orientació metodològica que s'ha desplegat posteriorment. Les preguntes d'investigació que començaven a formular-se giraven entorn tres qüestions: aprofundir en el desplegament estructural i l'articulació dels BDT a Catalunya; explorar els processos de desagrarització des de l'etnografia familiar, a través de les explotacions d'ATP; i analitzar els vincles, les obligacions i les expectatives de les famílies agràries entorn les seves terres i explotacions.

Amb aquestes fites en ment, al gener del 2020 començava el contracte predoctoral dispost a fer un salt d'escala cap a l'anàlisi del conjunt dels BDT públics a Catalunya. Un cop fet això, pretenia aprofitar la seva estructura per tal d'accedir a explotacions agrícoles a temps parcial i a les famílies que les gestionaven i així explorar la resta d'àmbits que m'havia proposat. Al mateix gener del vaig començar a ampliar la base bibliogràfica i normativa i vaig buscar informació sobre els BDT públics en actiu, en

planificació o ja desarticulats a Catalunya. Partint del treball de camp previ, i del nombre de casos a analitzar, vaig veure clar com les entrevistes eren la tècnica que més s'ajustava als meus objectius i que aquestes haurien d'anar dirigides en primer terme, al personal tècnic que gestionava els programes. Així, a través de trucades telefòniques i correus electrònics, vaig concertar entrevistes amb els responsables tècnics de vuit BDT.

Els BDT analitzats eren d'escala municipal o supramunicipal i la majoria estaven actius o en procés de planificació, excepte un cas, on el BDT ja havia estat desarticulat. Seguint el que estava planificat, entre els mesos de febrer i març de 2020 es van realitzar sis entrevistes en profunditat amb el personal tècnic de cada BDT, doncs en un cas, un sol tècnic gestionava la planificació de tres programes en paral·lel.

El guió de les entrevistes buscava primerament explorar la percepció dels tècnics sobre els processos de desagrarització i reagrarització de manera àmplia, centrant-se en els discursos sobre la mobilitat de la terra i el seu accés com a fil conductor. En el cas dels BDT actius, també es volia obtenir informació sobre el perfil dels propietaris de terres incorporades als BDT i les seves casuístiques i expectatives; un bloc temàtic que lligava amb l'anàlisi de l'ATP i les relacions i obligacions familiars respecte la terra i l'agricultura, i que havia de servir per orientar el treball de camp posterior. D'altra banda, també es buscava conèixer les característiques dels demandants de terres i els trets principals dels seus projectes. Per últim, les entrevistes buscaven una descripció detallada de la trajectòria dels BDT des del seu sorgiment, diagnosi i planificació, fins la seva implementació, articulació, estratègies i normatives, les seves principals limitacions i l'encaix amb altres polítiques públiques.

De les sis entrevistes realitzades, quatre es van dur a terme en el lloc de treball dels informants, una en un espai públic només dos dies abans de la declaració de l'estat d'alarma per la COVID-19 i una darrera, virtualment, doncs ja havia entrat en vigor el confinament domiciliari.

El plantejament inicial buscava entrevistar primerament al conjunt d'agents tècnics, per després, aprofitar les estructures dels BDT com a porta d'entrada a nous informants relacionats amb explotacions familiars gestionades a temps parcial. No obstant, la COVID-19 i el confinament domiciliari va arribar mentre finalitzava el primer bloc d'entrevistes, de manera que a l'abril del 2020, amb només sis entrevistes realitzades a agents tècnics, la pandèmia ho havia aturat tot i impedia, a la força, la continuació del

treball de camp. D'altra banda, el temps corria i la marcada temporalitat d'una tesi per compendi d'articles, demanava prendre decisions aviat. Enfront aquest context i la incertesa de no saber quan podria tornar al camp, vaig decidir tancar la segona fase de treball de camp a l'abril del 2020 i començar a analitzar la informació de les sis entrevistes, tot deixant per a més endavant els temes pendents. Si bé em semblava un treball de camp limitat i no finalitzat, les dades etnogràfiques obtingudes eren completes i originals i entre elles composaven un estat de la qüestió sobre els BDT a Catalunya inexplorat fins el moment.

Els bancs de terres públics a Catalunya

Els BDT analitzats sorgeixen a Catalunya entre 2013 i 2019 i estan gestionats per administracions públiques a diferents escales. Si bé tots compten amb objectius semblants encarats a la reagrarització a través de l'accés a la terra, els principals trets diferencials radiquen en les seves estratègies de planificació i implementació, així com en l'adaptació de normatives i estructures a unes cultures agràries, contextos i processos de desagrarització locals i heterogenis. D'altra banda, altres aspectes com les fonts de finançament, l'abast o l'estat operatiu en el qual es trobaven en el moment de realitzar el treball de camp, també apuntaven a un conjunt heterogeni que comprenia un BDT desarticulat, tres BDT operatius i quatre en planificació. Sense aprofundir en les seves trajectòries que seran àmpliament explorades en els capítols analítics, a continuació s'exposen algunes de les seves característiques:

El BDT del Baix Camp, és el BDT públic operatiu amb major recorregut a Catalunya. Es conforma al 2017 en un context de marcada desagrarització i abandonament de la terra, i és considerat un dels programes d'accés a la terra més exitosos en el context català. La seva estructura i personal tècnic van esdevenir el motor del Pla Estratègic PAIS agrari abordat en la primera fase de treball de camp. Les estratègies del BDT es troben integrades i articulades amb l'esmentat Pla Estratègic i en el moment de fer el treball de camp, seu finançament depèn de subvencions públiques del Servei d'Ocupació de Catalunya. És un BDT comarcal i està gestionat pel Consell Comarcal del Baix Camp.

El BDT del Priorat, sorgeix al 2019 en un context d'important especialització vitivinícola i de revaloració del cultiu de vinya en detriment d'altres cultius tradicionals. És un BDT d'escala comarcal i està gestionat des del Consell Comarcal del Priorat. El seu full de ruta es troba inserit dins el Sistema de Gestió de la Candidatura "Priorat-Montsant-Siurana,

Mosaic Mediterrani”, un òrgan de governança territorial de caire participatiu que té com a objectiu inscriure el paisatge cultural del Priorat al llistat de Patrimoni Mundial de la UNESCO. El seu finançament depèn de Fons Europeu de Desenvolupament Regional (FEDER) i de la Diputació de Tarragona.

El BDT de Sant Vicenç dels Horts, anomenat “Borsa de Terres” és d’escala municipal i es troba gestionat pel departament d’Ocupació i Empresa de l’Ajuntament d’aquest municipi. Comença a planificar-se al 2018 i entra en funcionament al 2020. El context d’aquest BDT, a l’Àrea Metropolitana de Barcelona, es caracteritza per una forta pressió sobre el sòl agrícola per part d’altres usos urbans, industrials i d’infraestructures que dificulta tant la incorporació de nous actius agraris com la viabilitat de petites explotacions ja establertes, que troben impediments per a dimensionar-se.

Sota un mateix projecte anomenat BCN Smart Rural, i un mateix tècnic, la Diputació de Barcelona coordina i cofinança tres BDT de forma paral·lela: El BDT Parc Rural de Montserrat, el BDT Vall del Ges, Bisaura i Orís i el BDT Catalunya Central-XaSACC (Xarxa per la Sobirania Alimentària de la Catalunya Central). Tots tres sorgeixen al 2019 i en el moment de dur a terme el treball de camp, es trobaven en fase de planificació. Cadascun d’aquests BDT treballa associat a entitats locals a cada territori, mentre que intercooperen amb a la resta de BDT catalans a través d’una plataforma de treball conjunt creada pel mateix projecte. El seu finançament prové de fons FEDER de la UE i de la Diputació de Barcelona.

El BDT Ebrebiosfera és Intercomarcal i engloba les comarques del Baix Ebre, el Montsià, la Terra Alta i part de Ribera d’Ebre, territori que compona la Reserva de la Biosfera Terres de l’Ebre. La seva proposta de BDT amb estructures descentralitzades neix al 2019 i també es trobava en procés de planificació en el moment de realitzar el treball de camp. Aquest BDT se situa en un context de nombroses àrees rurals perifèriques marcades per l’abandonament agrari i el despoblament rural i l’organisme que el gestiona és el COPATE (Consorti de Polítiques Ambientals de les Terres de l’Ebre). El seu finançament recau en el fons europeu FEDER.

El BDT del Garraf va estar operatiu de 2013 a 2016, moment en què es va desarticular. Era d’escala comarcal i va ser impulsat per l’Agència de Desenvolupament del Garraf. Aquest programa, orientat al foment de l’ocupació a través d’incorporacions agràries en

clau agroecològica, depenia de subvencions del Servei d'Ocupació de Catalunya i de la Diputació de Barcelona.

El agents tècnics a càrrec dels bancs de terres

Dels sis agents tècnics entrevistats, dues eren dones i quatre eren homes, i tenien edats compreses entre la trentena i la quarantena. Tots ells comptaven amb estudis superiors, majoritàriament en l'àmbit de les ciències ambientals, la geografia o enginyeries, així com amb màsters i postgraus d'especialització en dinamització agroecològica, sistemes d'informació geogràfica o estudis territorials. També comptaven amb experiència en projectes de gestió i desenvolupament rural, de producció agroecològica o d'economia social i solidària entre d'altres.

2.3. Tercera fase de treball de camp

Al setembre del 2020, després de donar per tancat l'article sobre els BDT a Catalunya, començo a pensar en la tercera fase del treball de camp amb l'objectiu d'arribar a propietaris de terres que fossin agricultors a temps parcial i estiguessin vinculats als BDT. Havien passat sis mesos des de l'arribada de la COVID-19, i algunes de les restriccions de mobilitat havien caigut durant l'estiu. Tanmateix, els mesos d'obertura van ser un miratge i només unes setmanes després de l'estiu, els contagis i les restriccions augmentaven, tot apuntant a un canvi d'any complicat epidemiològicament. Tant pels fenòmens que pretenia explorar com per motius d'agilitat, tenia clar que les entrevistes tornaven a ser la tècnica de recollida d'informació més adient, però encara necessitava temps d'estudi i preparació, davant un context epidemiològic que cada cop exigia més urgència. Tot feia pensar que hi hauria noves onades de la COVID-19 que comportarien l'enduriment de les restriccions, possiblement nous confinaments territorials o fins i tot domiciliaris. Seguir amb l'estratègia inicial, implicava acabar el treball preliminar, tornar a obrir el camp, realitzar desplaçaments fins a les zones d'estudi, generar confiança en un context de tensió social important i trobar informants per després entrevistar-los. Veient que el treball de camp es podia allargar mesos i que l'escenari cada cop era menys esperançador, a finals d'octubre vaig decidir ser cautelós i reorientar allò planificat, tot abandonant els BDT com a porta d'entrada a nous informants. Va ser llavors quan vaig optar per una estratègia de proximitat que permetés aprofitar el treball preliminar fet fins el moment així com minimitzar els desplaçaments i donar agilitat a la recerca. Amb el

temps, i veient l'escalada pandèmica de finals del 2020 i principis del 2021, aquesta va ser una decisió encertada.

L'estratègia de proximitat a la qual em referia està relacionada amb activitats sociolaborals prèvies a l'inici del doctorat. Entre 2013 i 2017, vaig treballar com a tècnic en una Denominació d'Origen vitivinícola i bona part d'aquest temps, vaig viure al Penedès. Durant aquells anys, vaig tenir l'oportunitat de conèixer en profunditat el sector agrari del territori, mantenint contacte directe amb explotacions vitícoles i empreses elaboradores de de tota mida i orientació. Primerament, això em va permetre aprendre sobre el procés de producció i elaboració vitivinícola, des de la vinya a l'ampolla, però sobretot em va donar l'oportunitat d'observar al detall tot el que passava amb la terra i les circumstàncies d'aquells qui la treballen. Si bé anteriorment havia participat en activitats de recerca on el sector agrari tenia un paper important, ara des de la quotidianitat laboral, tenia una mirada privilegiada de les transformacions agràries, socials i productives que vivia el territori. Ja en aquell moment, vaig constatar l'alta presència d'ATP entre les explotacions vitícoles i un sistema agrari que se sostenia sobre uns viticultors atrapats entre la necessitat d'invertir i dimensionar-se constantment i uns preus del raïm injustos. Més enllà del coneixement tècnic, viure al Penedès també em va dur a compartir el meu temps amb una nova xarxa de gent on bona part de les persones tenien orígens agraris i sovint, malgrat perdre l'activitat agrària com a ocupació principal, les famílies conservaven el treball o la propietat de la terra sota estratègies d'ATP o contractes de parceria.

Comptant amb aquest bagatge i cos de coneixement, la tercera fase del treball de camp se situa a les comarques de l'Alt i el Baix Penedès i gira entorn l'abordatge dels processos de desagrariació des de l'àmbit domèstic de les explotacions agràries gestionades a temps parcial. Seguint un abordatge processual-intergeneracional tal i com estava planejat, aquesta fase de treball de camp va explorar els canvis en les formes d'organització del treball agrari a través de les estratègies, trajectòries i orientacions futures de l'agricultura a temps parcial. També, en aquesta fase es van analitzar les relacions socioculturals, els significats, les expectatives i les obligacions morals que les famílies agràries desplegaven entorn les seves terres i explotacions. Aquesta fase es desenvolupa entre finals d'octubre i desembre del 2020, entre la segona i tercera onada de la COVID-19 i abans de l'enduriment de les restriccions a finals d'any. L'entrada al camp es va produir ràpidament a través de la Laia, una filla de viticultors a temps parcial

que es trobava dins el meu cercle d'amistats i que va esdevenir la informant clau en aquesta etapa de treball de camp.

Aquest contacte, va obrir el camp a la resta de la seva família, per després, a través de la tècnica bola de neu, expandir el camp cap a altres explotacions i famílies. En total es va entrevistar a disset informants vinculats a cinc explotacions vitícoles a temps parcial. Les entrevistes es van aplicar primerament sobre els agricultors i en algun cas, els seus cònjuges. Posteriorment, es va dissenyar un nou conjunt d'entrevistes dirigides als descendents directes de l'actual generació d'agricultors a temps parcial i també a una neta. Aquestes entrevistes a 2es i 3es generacions d'ATP integren la informació recollida en la ronda d'entrevistes anterior, i van ser cabdals per a comptar amb l'esmentada perspectiva processual sobre la desagrarització.

Les variables de selecció de les famílies es van centrar especialment en els caps d'explotació i giraven entorn l'organització del treball agrari, -que havia de basar-se en estratègies a temps parcial-, el fet de ser la primera generació de la família en adoptar aquesta forma d'organització, el gènere, l'edat, l'existència de descendència i de relleu generacional i l'estat operatiu de l'explotació. Amb aquests paràmetres pretenia cobrir diferents casuístiques que caracteritzen l'ATP i els seus diàlegs amb els processos desagrarització així com recollir informació sobre les dimensions simbòliques i -culturals de la terra i l'agricultura. Ambdues qüestions, ja identificades durant la primera i segona fase de treball de camp, em van semblar cabdals per abordar l'erosió d'estructures agràries i les seves respostes així com per connectar la desagrarització familiar amb l'acostament dels propietaris de terres als BDT.

El guió de les entrevistes en aquesta fase seguia dos blocs temàtics ben diferenciats però irremeiablement relacionats en el discurs dels informants. D'una banda les entrevistes als actuals caps d'explotació i als seus cònjuges (1a generació d'ATP) buscaven obtenir informació sobre les transformacions agràries a nivell d'explotació, l'origen, els interessos i la caracterització de les estratègies a temps parcial, les seves reorientacions al llarg del temps, i les seves projeccions futures. D'altra banda, el segon bloc temàtic abordava els valors, les significacions, les expectatives i obligacions de les famílies al voltant de la terra i les explotacions agràries com a part del patrimoni familiar.

Les entrevistes als descendents dels caps d'explotació (2es i 3es generacions d'ATP), van abordar temàtiques similars, incorporant informació aportada per l'anterior ronda

d'entrevistes, de forma que els guions contenien dades concretes sobre moments clau i esdeveniments dins les pròpies famílies i explotacions agràries. Aquesta estratègia va servir per aprofundir en el relleu agrari i en les orientacions futures de les explotacions familiars per part d'aquells que en són i seran protagonistes així com per enriquir les experiències familiars d'ATP amb noves perspectives aportades per les generacions més joves.

Les famílies agràries i les explotacions vitícoles a temps parcial

Les cinc explotacions analitzades estan especialitzades en la producció vitícola, són de mida petita i els seus caps d'explotació són la primera generació de la família en adoptar estratègies d'ATP. En la majoria de casos, un sol membre de la família és qui gestiona el dia a dia l'explotació, essent comunes la col·laboració puntual d'algun familiar, però sobretot l'externalització de tasques, especialment arran de la tecnificació i la desfamiliarització de l'agricultura. Quatre de les explotacions analitzades estaven operatives en el moment de fer el treball de camp i una va ser desarticulada només uns mesos abans d'iniciar-lo. A continuació es caracteritza l'estructura i les principals estratègies productives de les cinc explotacions i famílies:

E1. Castellví de la Marca, Alt Penedès: Aquesta explotació adopta estratègies d'ATP a través de la Maria, una dona de 68 anys que l'hereta quan en té més de 50. Comptant amb estudis mitjans en el sector administratiu, la cap d'explotació combina el treball agrari amb el d'administrativa i després, amb el de mestressa de casa. De les 7 ha de terra heretada, la informant i la seva família només en gestionen 2 ha de vinya, doncs en el moment d'heretar-la juntament amb la resta de finques, aquesta s'havia de replantar i emparrar, motiu pel qual van prendre la decisió d'ocupar-se'n. La resta de vinyes es van donar a treballar a altres agricultors a través de contractes de parceria. La vinya de la qual se'n conserva la gestió, és la més propera a l'habitatge familiar i amb la qual la família en conserva un major vincle i responsabilitat. A diferència d'altres explotacions on s'ha produït un relleu masculí clar i els descendents han heretat terra, maquinària i coneixements agraris, aquí no es va produir una transmissió clara de coneixements ni es va preveure la necessitat d'actualitzar i traspasar la maquinària. Essent així, la família assumeix les tasques manuals, mentre que les tecnificades són externalitzades a agricultors amb maquinària pròpia. Els descendents de l'agricultora a temps parcial, la

Laia i el Mateu, de 29 i 38 anys respectivament, tenen estudis superiors i estan ocupats fora del sector agrari. Cap dels dos preveu prendre el relleu de l'exploració.

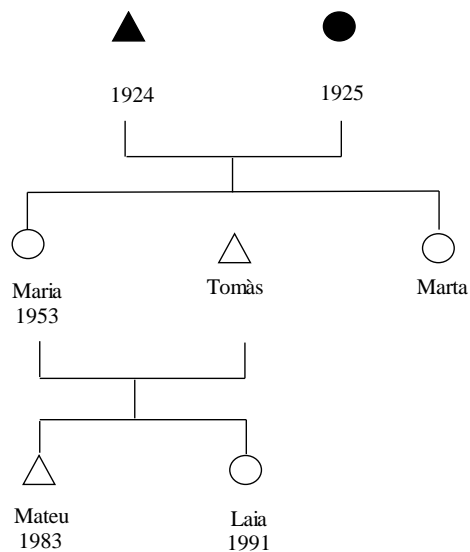

Figura 1. Genealogia simplificada de l'Exploració 1. Les persones entrevistades apareixen amb pseudònim i any de naixement

Exploració 2. Sant Martí Sarroca, Alt Penedès: L'exploració 2 va passar de 2 ha de terra en propietat a més de 20 en dues generacions. El primer en adoptar estratègies d'ATP va ser en Ramon, un home de 76 anys amb estudis superiors. Ell, va combinar el treball industrial amb l'agricultura des de la seva joventut, fent augmentar la propietat de terres des de les 2 fins a les 12 ha. La seva dona, Joana, de 74 anys i propietària durant bona part de la seva vida d'una explotació avícola, també participava activament de la feina a la vinya. El fill d'ambdós, en Lluç, té 47 anys i ha pres el relleu de l'exploració vitícola sota estratègies d'ATP, reproduint les mateixes lògiques que els seus pares i combinant el treball de la terra amb el treball a la indústria i un ofici propi. Va ser ell qui al 2020 va adquirir noves terres, arribant a les 20 ha de terra en propietat, amb la intenció de transitar cap a una dedicació agrícola exclusiva en un futur. Paral·lelament, mentre la superfície de terres augmentava al llarg dels anys, la família va anar deixant de treballar terres alienes i va tecnificar el procés productiu. Tant la Teresa, dona d'en Lluç, com la Judit, la seva filla, mantenen una implicació important en el treball a l'exploració durant el seu temps lliure.

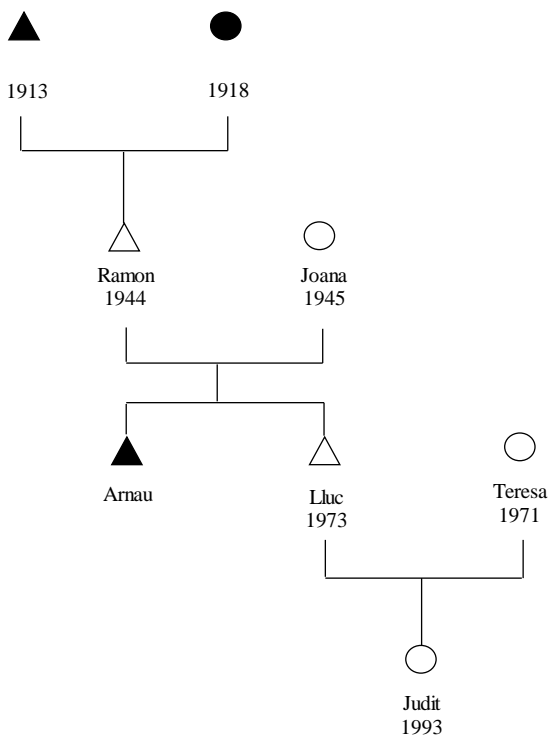

Figura 2: Genealogia simplificada de l'Explotació 2. Les persones entrevistades apareixen amb pseudònim i any de naixement

E3. L'Arboç, Baix Penedès: Aquesta explotació també va augmentar la propietat de la terra respecte a la generació anterior, passant de les 4 ha de terra heretada a les 9 ha en propietat tot adoptant per primer cop estratègies d'ATP. El David, el cap d'explotació, té 68 anys, estudis superiors, i combina el treball a la indústria amb la viticultura, una activitat marcada per una profunda mirada ecologista. De fet, la seva explotació és l'única explotació analitzada de producció ecològica. Arran de motivacions personals, ell i especialment una de les seves tres filles, l'Alba, van recuperar la vinificació del raïm a la propietat, una diversificació incipient que es trobava en un estat inicial de professionalització en el moment de fer el treball de camp. En aquesta explotació el relleu generacional es planifica idealment sota estratègies vitivinícoles a temps parcial, que passarien per una refeminització de l'explotació i la incorporació de tasques de celler.

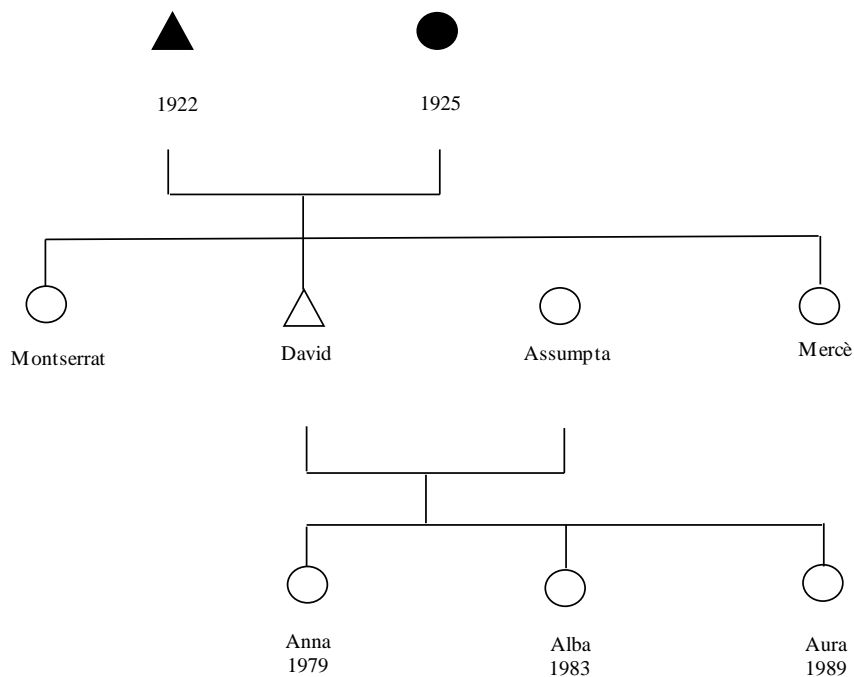

Figura 3: Genealogia simplificada de l'Explotació 3. Les persones entrevistades apareixen amb pseudònim i any de naixement.

E4. La Granada, Alt Penedès: Al capdavant d'aquesta explotació hi ha el Joan, un treballador industrial de 63 anys, que en la línia de les altres explotacions, inicia estratègies d'ATP i amplia les terres en propietat a través de la compra. Així, l'explotació va passar de les 5 ha de terra pròpia en la generació anterior, a les 9 ha en el present, en una transició que també va implicar l'abandonament progressiu dels contractes de parceria. El cap d'explotació va combinar el treball industrial amb l'agrari fins el 2017, moment en que va tancar l'empresa on treballava. Després de perdre la feina al sector industrial, la viticultura va esdevenir circumstancialment, la única ocupació del cap d'explotació. Tant ell com els seus descendents, els tres amb estudis superiors i ocupats fora del sector primari, tenen clar que el relleu agrari no es produirà dins la família.

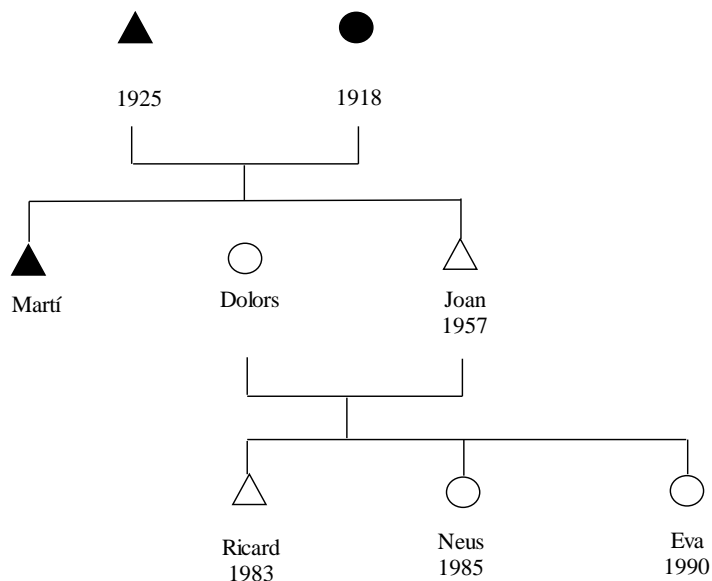

Figura 4. Genealogia simplificada de l'Explotació 4. Les persones entrevistades apareixen amb pseudònim i any de naixement.

E5. Sant Martí Sarroca, Alt Penedès: Aquesta explotació va ser desarticulada al 2020. Quan el seu pare va morir, el Xavier i el seu germà no van renovar els contractes de parceria, limitant així la mida de l'explotació a les 6 ha de terra que havien estat heretades. Si bé durant anys van gestionar l'explotació a través d'estratègies d'ATP, més tard van cedir la gestió de tota la terra a un tercer través de nous contractes de parceria. Finalment, al 2020, les terres i les edificacions familiars adjacents es van vendre a l'empresa que ja treballava la terra amb anterioritat, gestionada per un veí del mateix poble.

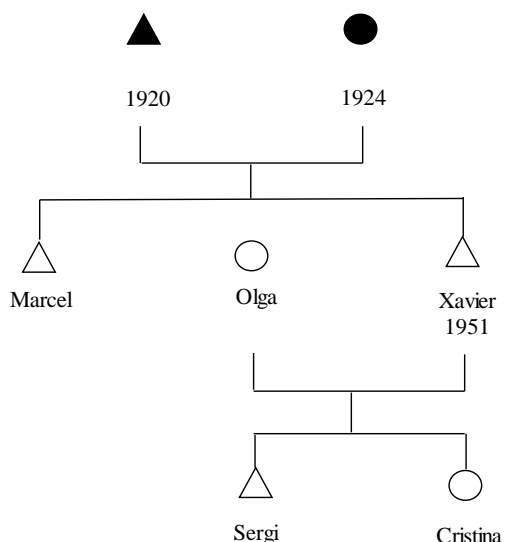

Figura 5. Genealogia simplificada de l'Explotació 5. Les persones entrevistades apareixen amb pseudònim i any de naixement.

Les Primeres, segones i terceres generacions d'agricultors a temps parcial

Els participants d'aquesta etapa de la recerca són disset persones de diferents generacions vinculades a les cinc explotacions vitícoles descrites anteriorment. Seguint l'ordre genealògic mostrat als diagrames de parentiu, els integrants de les cinc famílies s'han dividit en tres grups atenent a la generació a la qual pertanyen en relació a l'adopció d'estratègies d'ATP. Així, la presentació dels informants s'ha fet tenint en compte si aquests són 1es, 2es o 3es generacions d'ATP.

1a generació d'ATP: Són els caps d'explotacions operatives, el cap d'una explotació desarticulada recentment i un cònjuge. En tots els casos, constitueixen la primera generació de la família en adoptar estratègies d'ATP.

2a generació d'ATP: Són els fills i les filles de les primeres generacions d'ATP amb explotacions operatives i un cònjuge. S'han anomenat 2es generacions tant si donen continuïtat a l'activitat agrària com si se n'han desvinculat.

3a generació d'ATP: Composada per una neta de l'esmentada 1a generació d'ATP, ocupada, fora del sector agrari.

Tal i com mostra la Taula 2, la 1a generació d'ATP està conformada per sis persones: quatre homes i dues dones, i tenen entre 63 i 76 anys. La 2a generació d'ATP la formen deu integrants: tres homes i set dones, i tenen entre 29 i 47 anys. Per últim, la 3a generació d'ATP la compona una dona de 27 anys.

Explotació	1a Generació ATP		2a Generació ATP		3a Generació ATP	
	D	H	D	H	D	H
E1	1		1	1		
E2	1	1	1	1	1	
E3		1	3			
E4		1	2	1		
E5		1				

Taula 2: Composició dels participants entrevistats segons la generació d'ATP a la qual pertanyen, gènere i explotació. Font: Elaboració pròpia.

3. Fonts d'informació secundària

Per tal de contextualitzar la desagrarització des d'una perspectiva macroeconòmica i macrosocial, s'han consultat bases de dades estadístiques sobre el sector agrari a Catalunya i al Penedès. En aquest aspecte, el Cens Agrari de Catalunya, elaborat per l'IDESCAT així com el seu homòleg a l'Estat Espanyol, elaborat per l'INE, esdevenen fonts d'informació exhaustives i rellevants, doncs la quantitat de variables reflectides a nivell d'explotació i la seva estandardització, sovint en permeten una bona comprensió i comparabilitat. Aquests censos públics, de periodicitat decennal, són elementals per contextualitzar qualsevol actuació o recerca sobre l'àmbit agrari, però en el moment de redactar els articles que componen aquesta tesi, aquests censos es trobaven desactualitzats. Així, durant bona part d'aquesta recerca, la darrera publicació del Cens Agrari de Catalunya ha estat la de l'any 2009, mentre que la següent edició, corresponent a dades extretes del Cens Agrari de l'Estat Espanyol al 2020, no va veure la llum fins al maig del 2022. Una periodicitat més ajustada d'aquestes dades hauria permès caracteritzar el sector agrari amb informació més recent i amb una major precisió i complexitat, o fins i tot, incloure noves variables d'anàlisi. Malgrat aquest buit, les transformacions agràries inherents a la desagrarització s'han caracteritzat des de la macro-perspectiva a partir de Censos Agraris anteriors i altres fonts estadístiques. No obstant, les altres fonts utilitzades, sovint no estan estandarditzades respecte edicions anteriors, o segueixen temporalitats diferents, o no són comparables entre indrets a diferents escales, fet que ha limitat el seu abast, anàlisi i comparabilitat.

EL COMPENDI DE PUBLICACIONS

Aquesta tesi s'ha realitzat en forma de compendi d'articles. Després d'introduir i justificar la recerca, explicar els objectius, abordar els principals aspectes teòrics i contextuals, així com la metodologia seguida, a continuació es presenten els quatre articles que componen l'anàlisi empírica de la tesi. L'ordre en què apareixen les publicacions, és fidel a l'ordre cronològic en què varen ser elaborades, i reflecteix l'estructura de les diferents etapes de treball de camp descrites en el capítol anterior. Més enllà de buscar un cert ordre lògic, s'ha volgut fer palesa la inductivitat de la investigació i el procés reflexiu desenvolupat per l'autor, fet que pot ajudar a comprendre l'abordatge de l'objecte d'estudi. D'aquesta manera, els articles suposen un recorregut des dels BDT com a iniciatives públiques de reagrarització i accés a la terra, fins als aspectes simbòlic-culturals de la terra i l'agricultura, tot passant per l'ATP i les transformacions en les formes d'organització del treball agrari.

El primer article (capítol III): *“Accés a la terra, desagrarització i reagrarització: discursos des d'un banc de terres al Camp de Tarragona”* reflecteix els resultats de la recerca feta durant la primera fase de treball de camp, que va tenir com a objecte d'estudi el BDT del Baix Camp. Amb aquest estudi de cas, s'analitza la problemàtica de l'abandonament i l'accés a la terra lligada a la desagrarització d'aquesta comarca així com l'impacte de les transformacions agràries, el rol de les iniciatives de reagrarització i les estratègies implementades pel BDT. Per a fer-ho, s'exploren les casuístiques, els valors i els imaginaris de diferents perfils de persones vinculades a aquest programa, des d'integrants de la nova pagesia que cerquen accedir a la terra o ampliar les seves explotacions, fins a propietaris de terres en desús i agents tècnics al voltant del BDT.

El segon article (capítol IV): *“Los bancos de tierras en la des/reagrarización: una mirada etnográfica a los programas públicos de acceso a la tierra en Catalunya”* sorgeix de la segona etapa de treball de camp i analitza estructuralment les característiques, les recurrències i les dissimilituds de diferents BDT públics a Catalunya, així com les casuístiques de l'accés a la terra en els diferents sistemes agraris locals. També aprofundeix en els imaginaris i discursos dels agents tècnics al voltant de la terra i la seva significació en el present, sobre les obligacions morals dels actius agraris sense relleu i sobre les estratègies de reagrarització implementades pels diferents BDT. En darrer terme, se situa la tasca dels BDT en contextos en què la desagrarització i la reagrarització

es produeixen simultàniament tot discutint les limitacions, les potencialitats i les incerteses en l'esdevenir dels BDT a Catalunya.

El tercer article (capítol V): “*Viticultura a tiempo parcial de segunda generación: (dis)continuidades agrarias en el Penedès postindustrial (España)*” tracta sobre les formes contemporànies d'ATP i el seu diàleg amb els processos de desagrarització. Aquest article aborda l'ATP des de l'àmbit familiar-domèstic i des d'una perspectiva processual i intergeneracional que busca comprendre els nous estadis d'aquesta forma d'organització del treball. D'una banda, s'exploren els orígens, trajectòries, estratègies i orientacions futures de l'ATP i de l'altra, s'analitza el rol de les noves tecnologies agràries, de l'externalització de la mà d'obra, del gènere, de la genealogia familiar i del valor simbòlic del patrimoni en les (dis)continuïtats agràries. Lluny de relacionar linealment l'ATP amb la desarticulació de les explotacions, l'article analitza el diàleg obert entre el treball agrari a temps parcial i les trajectòries diverses que pot tenir la desagrarització familiar.

El capítol VI presenta l'últim article del compendi, que porta per títol: “*«Aunque piensen que no, tú lo llevas dentro»: tierra, familia y economía moral en los procesos de desagrarización*”. Aquest article aborda des d'una perspectiva familiar-domèstica, els aspectes simbòlics i culturals que intervenen en la presa de decisions sobre la terra en contextos de desagrarització. L'anàlisi gira entorn les relacions, vincles i obligacions morals que diverses generacions de famílies que practiquen ATP estableixen amb la terra i les explotacions. L'article també explora les contradiccions al voltant dels significats de la terra com a factor de producció capitalista i com a patrimoni familiar inalienable. També aprofundeix en l'economia moral com a concepte explicatiu de les ideologies, deures, valors i expectatives sobre la terra i l'activitat agrària.

Per acabar, a partir de les aportacions dels diversos articles, es presenten les conclusions de la tesi on s'exposen i es discuteixen les principals contribucions teòriques, i les possibles implicacions polítiques de la recerca. També s'exposen les limitacions trobades al llarg de la investigació i es proposen possibles línies futures de recerca.

Llistat de publicacions

González-Puente, M. (2020). Accés a la terra, desagrarització i reagrarització: Discursos des d'un banc de terres al Camp de Tarragona. *Arxiu d'Etnografia de Catalunya*, 21, 69-96. <https://doi.org/10.17345/aec21.69-96>.

González-Puente, M. (en premsa). Los bancos de tierras en la des/reagrarización: una mirada etnográfica a los programas públicos de acceso a la tierra en Cataluña. Article acceptat per a la publicació a *Disparidades, Revista de Antropología*, 77(2). (Data d'acceptació definitiva: setembre 2021).

González-Puente, M. (2022). Viticultura a tiempo parcial de segunda generación. (Dis)continuidades agrarias en el Penedès postindustrial (España). *AGER: Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, 34: 105-134. <https://doi.org/10.4422/ager.2022.01>

González-Puente, M. (en premsa). «Aunque piensen que no, tú lo llevas dentro»: tierra, familia y economía moral en los procesos de desagrarización. Article acceptat per a la publicació a *AIBR, Revista de Antropología Iberoamericana*. (Data d'acceptació definitiva: setembre 2022).

CAPÍTOL III

ACCÉS A LA TERRA, DESAGRARITZACIÓ I REAGRARITZACIÓ

DISCURSOS DES D'UN BANC DE TERRES AL CAMP DE TARRAGONA

“Escolteu-me, mira, busquem una possibilitat, algo que es pugui fer per a que allò estigui net i no es perdi.” (O. F., propietària de terres)

Accés a la terra, desagrariació i reagrarització: discursos des d'un Banc de Terres al Camp de Tarragona^{5 6}

Resum: L'article explora les pràctiques, creences, valors i imaginaris de persones vinculades a un banc de terres comarcal (BdT), un programa de reagrarització centrat en facilitar l'accés a la terra. Arran dels processos de desagrariació, la terra ha perdut per moltes persones que en posseeixen el valor com a factor de producció essencial i ha passat a tenir un valor simbòlic lligat a la conservació del patrimoni propi, la identitat i la memòria. D'altra banda, la mercantilització, l'abandonament i la mateixa dinàmica dels mercats locals dificulten l'accés a la terra per part de persones potencialment interessades. En aquest context, el BdT actua democratitzant l'accés a la terra i retornant a la pagesia el factor productiu definitori. Per tant, actua en sinergia amb l'ideari de la nova pagesia que encarna processos de reagrarització com a resistències locals i simultànies als contextos globals de desagrariació. Finalment, l'escala del programa, la proximitat i les relacions de confiança han estat identificats com factors que poden garantir o minar l'assentament en un territori dels programes de reagrarització orientats a l'accés a la terra.

Paraules clau: reagrarització; desagrariació; accés a la terra; banc de terres; Camp de Tarragona

Abstract: This paper explores the practices, beliefs, values and imaginings of people participating in a regional Land Bank (LB), a re-agrarianisation program focused on facilitating access to land. As a result of de-agrarianisation, the value of farmland as an essential element of production has been lost for landowners. Land has thus become a symbolic resource linked to heritage, identity and memory conservation. In addition, land commodification, land abandonment and the local land markets dynamics make it difficult to access land for those who are potentially interested in. In this context, the LB appears to be able to democratize access to land and thus the notion of land as a productive

---

⁵ González-Puente, M. (2020). Accés a la terra, desagrariació i reagrarització: Discursos des d'un banc de terres al Camp de Tarragona. *Arxiu d'Etnografia de Catalunya*, 21, 69-96. DOI: 10.17345/aec21.69-96.

⁶ TFM del Màster Antropologia Urbana, Migracions i Intervenció Social - Doctorat en Antropologia i Comunicació de la URV.

factor and important resource. Therefore, it can act in synergy with the new ideology of land ownership which is embodying re-agrarianisation processes understood as simultaneous local resistances to global de-agrarianisation contexts. Finally, scale, proximity and trust in the programme have been identified as factors that can influence the sustaining or undermining of re-agrarianisation initiatives focused on access to land.

Keywords: re-agrarianisation; de-agrarianisation; access to land; Land Bank; Camp de Tarragona

1. Introducció

Els processos de desagrariació global han comportat la precarització de la reproducció de les comunitats rurals, eminentment pageses, arreu del planeta (Soronellas, 2012). La desagrariació va arribar acompanyada de dicotomies teòriques i pràctiques entre el model agrari de la pagesia lligada a la terra i el de la modernització agrària, relacionada amb el progrés i caracteritzada per l'eficàcia, l'eficiència i la mercantilització dels factors productius (Van der Ploeg, 2018). D'aquesta manera, les polítiques públiques i el mercat han donat pas a una nova configuració dels espais i les societats que desvincula la terra de l'ésser humà i la cosifica, per transformar-la, d'acord amb Polanyi (1989), en una nova mercaderia fictícia, juntament amb el treball i els diners.

Aquests canvis sobre el sector agrari han generat, d'una banda, processos globals d'intensificació agrícola i d'abandonament de terres que han suposat la desaparició de bona part de les terres productives en aquelles localitzacions menys susceptibles de ser mecanitzades (Corbelle i Crecente, 2008; Ustaoglu i Collier, 2018; Terres et al., 2013; Murua et al., 2012; Pointereau et al., 2008). D'altra banda, s'han generat mercats de la terra descompensats, amb externalitats positives i caracteritzats per l'especulació que, juntament amb unes baixes rendes agràries, fan que l'ús de la terra per a la producció agrícola sovint sigui una estratègia econòmicament inviable (Ustaoglu i Collier, 2018; Hubacek i Van den Bergh, 2006). Enfront aquesta situació, l'accés a la terra s'ha convertit, juntament amb els baixos preus del producte agrari, en l'impediment principal per a la incorporació de nous integrants al sector que garanteixin el relleu generacional i la viabilitat de petites i mitjanes explotacions (Hebinck, 2018; Van der Ploeg, 2018; Horst i Gwin, 2018; Monllor, 2013; Bernstein, 2001; Sevilla-Guzmán, 2012).

Sota aquest context, aquest article revisa els canvis que han tingut lloc en els significats de la terra i que han acompanyat les transformacions agràries en els processos de desagrarització global. Alhora, l'article pretén explorar les respostes simultànies a aquesta situació en clau de programes i projectes de reagrarització i d'accés a la terra dirigits a fer front, des de la proximitat, a la situació de crisi multidimensional dels sistemes agraris locals.

2. La desagrarització i la terra

Com a resultat de la modernització agrària, el paper de la terra en la reproducció social ha perdut centralitat sota una nova interrelació entre agricultura, natura i localitat (Van der Ploeg, 2018). D'aquesta manera, la terra s'ha deslligat de les organitzacions fundades en la família, el veïnat, el treball o el poble (Polanyi, 1989), s'ha separat del tot orgànic del qual formava part i s'ha evidenciat que, a banda d'una realitat material, la terra, com qualsevol altre recurs natural, esdevé una construcció social modelada per factors culturals, històrics, institucionals i biofísics que reflecteixen les relacions de propietat, poder i competència (Elden, 2010; Hubacek i Van den Bergh, 2006). Paral·lelament, la desagrarització ha generat unes condicions socials, físiques i materials que impossibiliten la reproducció dels mitjans de subsistència agraris i dependents de la terra, manifestades en canvis ocupacionals i en la marginalització de les petites i mitjanes explotacions (Hebinck, 2018) que van veure com les seves estratègies de producció i reproducció en clau pagesa es van mercantilitzar juntament amb els productes agrícoles, la terra, els instruments de producció i la força de treball (Bernstein, 2017).

D'aquesta manera, una bona part de la pagesia abandona l'activitat agrària com a activitat productiva principal i diversifica les estratègies productives i reproductives en un context en què el capitalisme subministra les bases materials de l'existència i domina totes les condicions de reproducció (Hebinck, 2018; Corbelle i Crecente, 2008; Comas d'Argemir, 1998). Així, amb la desagrarització, la migració rural-urbana pren força i s'erosiona la racionalitat pagesa, caracteritzada per una doble naturalesa d'unitat econòmica i familiar al voltant de la terra (Aguilar, 2014; Chayanov, 1925) que perd part de la dimensió política, social i productiva (Polanyi, 1989; Arnalte et al., 2012).

En aquest context, amb la desfeta de les societats agràries, l'abandonament de la terra és una estratègia fortament estesa des de diverses geografies per donar resposta a les pressions de la modernització (Corbelle i Crecente, 2008; Ustaoglu i Collier, 2018;

Pointereau et al., 2008). Aquests processos d'abandonament es troben condicionats per situacions multidimensionals i sinèrgiques característiques de la desagrarització (Ustaoglu i Collier, 2018; Pointereau et al., 2008) i venen marcats per la manca de viabilitat econòmica de les explotacions (Bernstein, 2001; Terres et al., 2013); la presència de terres amb males qualitats agronòmiques, aïllades, o de difícil mecanització; l'envelliment, el despoblament i la manca de relleu generacional (Baldock et al., 1996); la dependència d'ajuts públics, o els desequilibris econòmics entre els diversos sectors productius (Ustaoglu i Collier, 2018; Pointereau et al., 2008; Terres et al., 2013; Corbelle i Crecente, 2008).

Si bé l'abandonament de la terra suposa una estratègia d'adaptació al context de la desagrarització, també suposa una reducció en la disponibilitat de terres productives a causa dels fenòmens de reforestació, erosió i desertificació, entre altres processos de canvi en les cobertes del sòl (Corbelle i Crecente, 2008). L'abandonament actuaria en sinergia amb la concentració de terres en mans d'altres generacions o la tinença de terres per part de complexos agroindustrials (Kay, 2018; Gilfoy, 2015) que també limitarien la disponibilitat del recurs.

En l'actualitat, a més, el desequilibri entre sectors productius i la pressió urbanística, especialment en zones periurbanes, genera mercats de la terra descompensats (Hubacek i Van den Bergh, 2006) on l'accés a la terra és en bona part determinat per qüestions de classe (Kay 2018; Bernstein 2017; Harvey 2005). Aquests fets, determinants en la negació de l'accés a la terra juntament amb les baixes rendes agràries i el desinterès general en el sector agrari (Monllor, 2013; Leavy i Hossain, 2014), dificulten conjuntament l'entrada de nous agricultors als sistemes agraris locals. Partint d'aquest problema, entitats com Manos en la Tierra (2016), Vía Campesina, (2018), l'Agrupament per la Innovació Agrària a Europa (Comissió Europea, 2016), la FAO (2006), juntament amb nombrosos acadèmics com Hebinck (2018), Horst i Gwin (2018), Bernstein (2001), Monllor (2013) o Sevilla-Guzmán (2012), identifiquen l'accés a la terra com un dels problemes principals en la incorporació a l'activitat agrària. En aquest sentit, el cost econòmic de la terra, l'adequació de la terra al projecte productiu i la disponibilitat i seguretat sota un règim concret de tinença constitueixen les barreres principals d'accés (Horst i Gwin, 2018).

Els bancs de terres (a partir d'ara, BdT) són una de les respostes que tant les administracions públiques com els agents privats han donat als reptes de l'abandonament

i l'accés a la terra des de diverses escales (Corbelle i Crecente, 2008; Soler i Fernández, 2015; Andrés, 2014; Beesley i Ramsay, 2009). Aquestes eines funcionen sota lògiques molt diferenciades a diferents contextos i compten avui en dia amb una certa tradició a Europa, com són els casos de França, Holanda o Alemanya (Van Dijk i Kopeva, 2006). L'objectiu comú a tots els BdT -a través d'actuacions amb més o menys caràcter estructural- és el de facilitar l'accés a la terra en contextos de baixa disponibilitat de terres i abandonament, per tal de garantir la viabilitat de les explotacions agràries i permetre la incorporació de nous integrants al sector.

En aquest sentit, la majoria de BdT s'enfoquen cap a la identificació de terres disponibles per a la producció i la mediació entre els propietaris i les persones que hi volen accedir: en el cas de Biscaia, l'administració adopta un rol de promoció i mediació en la transferència de terres de titularitat pública i privada per al desenvolupament de l'agricultura ecològica a través de contractes d'arrendament o cessió (Cruz, 2016). En el d'Astúries, l'administració ofereix contractes d'arrendament arran de plans de prejubilació en el sector agrari promoguts per la UE des dels anys noranta (Soler i Fernández, 2015; Rubio, 2010). A Galícia, l'administració autonòmica esdevé una de les parts en els contractes de cessió o arrendament de les terres que promociona, de manera que els qui accedeixen a la terra ho fan a través d'un contracte amb un ens públic (Soler i Fernández, 2015).

En els casos dels BdT municipals i supramunicipals a Catalunya, l'administració pren el rol d'intermediari o dinamitzador del mercat de terres mentre que alhora facilita assessorament legal respecte a la seguretat dels contractes agraris que es generin entre particulars fruit de la mediació pública. Amb aquestes premisses, a Catalunya existeixen diferents BdT que elaboren bases de dades públiques sobre finques abandonades o properes al cessament de l'activitat i a mateix temps recullen la informació de persones o entitats col·lectives que cerquen terra amb l'objectiu de posar en contacte propietaris de terres en desús amb demandants que busquen tenir-hi accés. Així, a través dels agents públics, propietaris i demandants poden arribar a una entesa que culmini amb la signatura d'un contracte de cessió de la terra, arrendament o masoveria, entre d'altres, per evitar o revertir situacions d'abandonament i manca d'accés a la terra. Havent exposat els impactes de la desagrarització sobre l'abandonament i l'accés a la terra, així com les línies d'actuació generals dels BdT, l'objectiu d'aquest article és el d'aprofundir en la transformació dels significats socials i culturals de la terra i del seu accés al llarg dels

processos de desagrarització i reagrarització (Hebinck, 2018) en un indret de l'Europa mediterrània: el Camp de Tarragona. També es pretén explorar les estratègies i imaginaris sobre la terra que han seguit persones tant propietàries com demandants de terra que es troben vinculades a un BdT supramunicipal en aquest territori. Finalment, s'avaluarà el paper del BdT com a programa de reagrarització en la seva tasca de facilitació de l'accés a la terra.

3. Cas d'estudi: el Camp de Tarragona i el Banc de Terres del Baix Camp

Les desigualtats entre sectors productius al Camp de Tarragona durant els darrers 50 anys han impulsat lògiques de desequilibri en la matriu territorial, que han fomentat un desenvolupament dual entre els usos i les cobertes del sòl a l'interior del Camp, tradicionalment lligat al sector primari, i al litoral, caracteritzat per la urbanització i vinculat al turisme i la indústria (Muro, 2018).

Com que no s'ha publicat encara el Cens Agrari de Catalunya corresponent a l'any 2019, d'acord amb les dades disponibles de l'últim cens elaborat l'any 2009 (Idescat, 2012a) es pot veure com al Camp de Tarragona el nombre d'explotacions agràries va disminuir a menys de la meitat en menys de 30 anys, ja que al 1982 hi havia un total de 21.070 explotacions, mentre que al 2009 la xifra cau fins a les 9.403. Pel que fa a la terra, la superfície agrària utilitzada (SAU) va augmentar de les 6,41 ha per explotació el 1982 fins a les gairebé 9 ha per explotació el 2009. Tal com succeeix a la resta del nord global, el nombre d'explotacions disminueix dràsticament i augmenten la superfície, una conseqüència del procés de concentració de terres indispensable per a la modernització. No obstant això, l'abandonament de terres es fa palès al territori i es presenta com un dels reptes més greus del sector agrari, ja que la SAU total es va reduir al Camp de Tarragona més del 32% entre el 1982 i el 2009⁷.

D'altra banda, les dades macroestadístiques reflecteixen que l'any 2009 ja hi havia una forta incidència de l'envelliment i masculinització del sector, perquè dels 9.403 caps d'explotació al territori gairebé el 29% té més de 55 anys i més d'un 33% en té més de 65.

---

⁷ L'any 1982 hi havia 121.806 ha cultivades, mentre que el 2009 l'extensió de cultius decau fins a les 82.826 ha.

A partir d'aquestes dades, s'intueixen unes trajectòries encara més agudes que les seguides pel conjunt de Catalunya en els últims anys, en què, segons dades de l'Idescat (2017), el nombre d'explotacions agrícoles entre els anys 1993 i 2016 va disminuir entorn d'un 25%, mentre que la SAU a Catalunya va caure gairebé un 26%. Seguint aquests processos de transformació de la terra i dels sectors laborals, actualment només un 1,5% de la població activa de Catalunya es dedica al sector agrari (Idescat, 2020).

Sota aquest context, el Banc de Terres del Baix Camp neix l'any 2017 amb l'objectiu de combatre els desequilibris estructurals del sector agrari i facilitar l'accés a la terra a la comarca del Baix Camp⁸. EL BdT està gestionat pel Consell Comarcal del Baix Camp i és un servei públic de mediació entre propietaris i demandants de terres, de manera que posa en contacte propietaris que volen cedir o arrendar les seves terres i persones que volen introduir-se al sector agrari o bé volen ampliar la superfície productiva de la seva explotació. D'aquesta manera, el BdT es troba inserit dins el Pla d'Acció Integral i Sostenible del Baix Camp (a partir d'ara, PAIS Agrari), que, a través de diferents mesures complementàries, pretén revitalitzar el sector agrari de la comarca, capgirar la manca de relleu generacional i enfortir la producció sostenible i la valoració dels productes agraris al mercat, per tal d'intentar revertir la situació d'abandonament de la terra i d'èxode rural.

El BdT opera a través d'un lloc web amb informació qualitativa, quantitativa i cartogràfica sobre les finques, de manera que cada usuari té accés obert a la informació sobre el perfil de les finques en oferta i el perfil dels demandants de terra. En cas que els interessos encaixin, poden arribar a una entesa a través de la figura del tècnic del BdT. D'aquesta manera s'ofereix un servei d'intermediació gratuït que pot conduir a la signatura del corresponent contracte d'arrendament, cessió o masoveria sota criteris d'horitzontalitat i preus justos. També es facilita un acompanyament en l'àmbit jurídic, estratègic i tècnic enfocat a garantir la seguretat jurídica del contracte agrari i assegurar l'inici i el sosteniment de les explotacions sota criteris de sostenibilitat ambiental, social i econòmica (Consell Comarcal del Baix Camp, 2019).

---

⁸ El BdT del Baix Camp actua a escala comarcal. No obstant això, la seva tasca s'ha caracteritzat en el context del Camp de Tarragona, entenent que els principals reptes del sector agrari comarcal són representatius i obceixen a les mateixes lògiques d'aquesta delimitació territorial més àmplia.

4. Metodologia

Per donar resposta als objectius, s'ha utilitzat el mètode etnogràfic que ha permès un apropament empíric a la realitat microsocial al voltant del BdT del Baix Camp i ha facilitat la interpretació d'accions, valors, discursos, creences i maneres de viure de les persones respecte a la terra sota les cultures agràries que imperen al Camp de Tarragona (Soronellas i Casal, 2017). Així, s'ha abordat l'estudi de la terra i els imaginaris sobre el valor i accés des d'una perspectiva èmic, que reflecteix la comprensió de la realitat i les seves trajectòries des de l'imaginari dels mateixos actors que en són protagonistes.

El treball de camp es va realitzar entre els mesos de gener i maig de 2019. Les tècniques de recollida d'informació van ser l'observació participativa a través d'estades intensives al camp i entrevistes en profunditat. D'altra banda, la informació de caire quantitatiu ha estat obtinguda a través del buidatge de registres i censos estadístics facilitats per l'administració.

Les sessions d'observació van dur-se a terme assistint, i participant a les sessions de planificació del Pla Estratègic PAIS Agrari Baix Camp entre els mesos de gener i març de 2019. Les sessions van prendre la forma de debat centrat en el disseny d'accions i mesures per fer front als principals reptes del sector agrari de la comarca, diagnosticats prèviament. Hi van participar actors relacionats amb el sistema agroalimentari del Baix Camp de perfils socials heterogenis: petits agricultors, membres de cooperatives agràries, propietaris de terra, demandants de terra, agents territorials, agents d'ocupació o entitats de l'economia social, entre d'altres. Durant aquestes sessions, es va interactuar de manera horitzontal amb les persones presents a les reunions, tot participant en els debats, fet que ha permès la recol·lecció de dades de manera sistemàtica i no intrusiva sobre el posicionament relacional dels diferents actors o els discursos imperants sobre la terra, el BdT i els canvis en el sector agrari.

D'altra banda, es van realitzar entrevistes en profunditat entre els mesos de març i maig de 2019 que pretenien copsar els discursos de diferents actors vinculats d'una manera o altra amb el BdT. Per tal de comptar amb un discurs coral, la mostra d'informants es va seleccionar a partir de l'observació participativa en les jornades de planificació del PAIS Agrari i en col·laboració amb el servei del BdT del Baix Camp, tenint en compte la diversitat de perfils quant al tipus de relació dels subjectes amb el recurs de la terra per assegurar una certa heterogeneïtat discursiva. Així, la mostra es componia de propietaris

de terres inscrits al BdT com a oferidors, demandants de terra (procedents del sector agrari o nouvinguts) i agents territorials situats en l'òrbita de treball del BdT.

5. Resultats i discussió

5.1 La terra i les transformacions agràries

Tots els informants que visqueren el passat agrari del Camp de Tarragona, ja siguin demandants de terres, oferidors o agents territorials, s'han referit a la crisi dels preus de l'avellana dels anys vuitanta com a fenomen accelerador de l'abandonament de terres i de la desprofessionalització del sector agrari. L'atzucac entre els elevats costos de producció i uns preus de producte baixos com a resposta a la competència internacional va suposar el punt d'inflexió en la desintegració de la racionalitat pagesa al Camp de Tarragona. Arran de l'entrada de l'Estat Espanyol al mercat comú de la UE, la terra amb què les unitats productives comptaven fins aleshores deixa de ser suficient per assegurar la reproducció social. Com a conseqüència, es va produir una diversificació de les estratègies reproductives que va accelerar la pèrdua de vigència de la terra per sostenir un projecte professional: «Amb els avis, si feies 100 sacs d'avellanes et mantenes per a l'any, com si diguéssim; després l'avellana, amb els meus pares, va baixar molt de preu i ja no treus la producció que has de treure, i jo, ara, hi he de posar quartos» (O. F., propietària, oferidora de terres, 52 anys).

Una cosa semblant passà a altres indrets de la Península Ibèrica com a Galícia, on la crisi agrària i l'abandonament de terres es fa notable a partir dels anys vuitanta, un altre cop a partir de l'entrada d'Espanya al mercat comú europeu (Corbelle i Crecente, 2008). Així, al Camp de Tarragona, a partir dels vuitanta les estratègies reproductives passen per: diversificar els ingressos amb feines al sector industrial i als serveis; vendre la terra o treballar-la a temps parcial, o bé reorientar els conreus per adaptar-se a les exigències del mercat.

Amb el pas del temps, els actuals propietaris de la terra que disposen de rendes externes al sector agrari enfronten les fluctuacions de preus disminuint la implicació en la gestió de la terra. La duresa de la feina amb un baix grau de mecanització, la dedicació més enllà de la jornada laboral, el baix preu dels productes agraris i l'absència d'un pagès professional (com en temps de la generació dels pares) han provocat l'abandonament o, en el millor dels casos, la cessió i l'arrendament de la terra com a úniques alternatives per conservar el patrimoni familiar sense patir despeses econòmiques importants.

Quan ja em van dir el preu que portava [l'avellana] aquest any dic: si, home! A més, vaig de genolls, encara amb el rasclat allí plegant-les... Vaig dir: a veure, una cosa és fer-ho per amor a l'art i l'altra és anar allí i deixar-te la pell per no res. No em surt a compte, em surt més a compte comprar les avellanes si en tinc ganes de menjar-ne i ja està. (O. F., propietària, oferidora de terres, 52 anys).

El relat de l'Olga, que va heretar camps d'avellaner i olivera dels seus pares i ha continuat gestionant la terra durant anys a temps parcial, reflecteix com la terra segueix present sobretot en l'àmbit simbòlic en l'estratègia de reproducció familiar, però també com el seu rol productiu central s'ha anat diluint a través d'estratègies diferents: la venda de la terra, la migració cap a les ciutats o l'alternança del treball al camp amb altres sectors laborals.

En aquesta línia, els propietaris que participen en el BdT del Baix Camp entenen la terra com la base sobre la qual han articulat les tasques productives i reproductives des de la infantesa. El treball agrari ha estat per a ells una activitat que involucrava les estones lliures de tota la unitat familiar i la terra, el recurs on es desplegaven les relacions socials, la producció econòmica, els aprenentatges intergeneracionals, les complicitats, les opressions, els afectes, i la transmissió de valors i de coneixement. Els pares dels informants i ells mateixos resignifiquen la terra, la qual deixa de ser el centre de les estratègies familiars de reproducció per passar a tenir un rol secundari molt més lligat als valors de preservació de la propietat, el patrimoni familiar, la identitat i la memòria (Duesberg, 2017; Arnalte et al., 2012):

Els valors en els que m'he educat són pròpiament els de la terra i els he après a la terra. Ha sigut un element vertebrador familiar com a espai, com a paisatge, com a moltes coses, però també hi ha aquesta cosa del treball, de la família... (L. P., pagès professional, demandant de terres, 44 anys).

Després que els seus avis visquessin de la terra, i que diferents masovers l'hagin treballada durant la generació dels seus pares, el Llorenç torna a treballar professionalment la terra de la seva família i reflecteix la importància de la socialització amb la terra i les tasques agràries en el desenvolupament del lligam amb la terra (Duesberg, 2017), i com els valors apresos a la terra han estat decisius per conformar la manera en què ara perceben el camp i com han decidit relacionar-s'hi. Amb aquests valors transmesos pels seus avis i pares, les persones propietàries de terres projecten la seva imatge de com ha de ser la terra: un paisatge «cuidat», amb una terra treballada i el paisatge «net i clar», sense herba ni arbustos, amb les oliveres «esporgades» i amb els marges «ben arreglats». Alhora, els informants que s'han dedicat parcialment a l'agricultura admeten: «Si no t'hi jugues el

sou, aquest treball és tan sacrificat i poc valorat que només el pots fer pels records i per l'estimació a la terra» (A. B., propietari, oferidor de terres, 40 anys).

La cura cap a la terra i la duresa de la feina connecta amb una altra idea del relat dels informants: el desprestigi de treballar la terra. Aquesta manca de reconeixement social al Camp de Tarragona s'identifica com una de les raons principals de l'abandonament de la terra i la manca de relleu que agreuja la problemàtica de la terra i les baixes rendes agràries. En aquest aspecte, tal com diuen Alonso et al., (1991) o Servolin (1977): ser pagès era un desprestigi i es relacionava amb la classe social més baixa, una manera de viure ancestral i anacrònica, molt sacrificada, amb poques comoditats i una economia de subsistència i no-acumulació. S'hi refereix un dels tècnics que col·labora estretament amb el BdT: «L'agricultura no és una feina fàcil. És l'últim esglaó social. Un pagès és un mal educat, un brut, un llord, un ignorant... això encara, l'estereotip hi és» (X. G., tècnic de cooperativa agrícola, 43 anys).

També, tal com esmenta Van der Ploeg (2018) en el marc d'una visió dicotòmica del camp, els pagesos i el seu vincle emocional amb la terra són percebuts com a antagonistes del progrés i de l'eficiència que suposa la modernització. Alhora, d'acord amb Pointereau et al., (2018), l'arribada dels valors urbans al món rural suposa un rebuig per part de la pagesia de la subaltertat i la subsistència amb què han estat categoritzats des de fora. L'oposició d'aquest estil de vida amb els valors de la modernització agrària i l'acumulació accentua la difusió d'un imaginari col·lectiu que rebutja la terra com a recurs productiu i reproductiu perquè ja no es necessita, com tampoc no es necessita les persones que se'n cuiden. Obeint aquesta lògica, les subjectivitats s'individualitzen, la terra es cosifica i es converteix en un bé mercantilitzat a través de contractes privats, mentre se'n dificulta l'accés i deixa de ser percebuda com a factor productiu i reproductiu compartit (Arnalte et al., 2012; Paniagua, 2008; Polanyi, 1989).

5.2 La nova pagesia i l'accés a la terra

Els informants demandants de terra al BdT són neorurals o descendents de pagesos i agricultors a temps parcial que plantegen discursos semblants pel que fa a l'orientació dels seus projectes: volen en gran manera accedir a la terra i treballar-la des d'estratègies ecològiques o agroecològiques i atorgar un rol central a la terra en l'estratègia productiva, i diferenciar-se de la generació anterior, que havia entrat en una relació de dependència respecte a uns insums i una tecnologia que escapaven del seu control.

Hi ha un conflicte generacional entre aquesta generació i la nostra. Clar, perquè tu vas amb un projecte no només agronòmic, sinó agroecològic i, clar, xoques completament amb ells [...] ara toca desaprendre molt tot això [...] que ells entenguin que el seu model ha fracassat. (L. P., pagès professional, demandant de terres, 44 anys).

Com reflecteix el discurs del Llorenç, amb un model agrari que trenca respecte a la generació anterior, els demandants de terres conformen un nou paradigma agrosocial (Van der Ploeg, 2018; Monllor, 2013) i en cap cas no postulen retrobar en la terra un primitivisme o autenticitat del passat, sinó que tenen una clara intencionalitat de reconduir la producció d'aliments en contraposició al model agroindustrial amb la voluntat de recuperar la terra com un recurs productiu central a partir de diverses accions: una producció petita amb els factors productius sota control; la recuperació d'elements essencials de les cultures i pràctiques agràries locals; alts coneixements tècnics en agronomia i gestió de sòls; una important posada en valor del producte ecològic, de proximitat i d'alta qualitat; circuits de comercialització curts, i la creació de sinèrgies amb altres productors de l'àmbit local sota criteris de sostenibilitat ecològica i justícia social:

Es tracta d'intentar donar una miqueta de vida sempre des del punt de vista ecològic, de sostenibilitat, d'augmentar la biodiversitat, una economia social també, buscar el petit productor també [...] i intentar invertir la tendència de que tot quedarà absorbit per grans empreses. (X. G., tècnic de cooperativa agrària, 43 anys).

Les estratègies de les persones que s'han inscrit al BdT com a demandants de terres volen recuperar certes traces d'una racionalitat pagesa que es va perdre en la generació anterior i defensen la necessitat que les explotacions siguin capaces de subsistir comptant principalment amb la producció agrària. Els seus discursos, però, no menystenen el paper de la diversificació d'activitats en l'estratègia reproductiva de les explotacions, ni les sinèrgies amb la producció de serveis ambientals sota el paradigma de l'ambientalització de l'agricultura (Aguilar, 2014). Els informants formen part del que es coneix com a *nova pagesia*: un grup social heterogeni que es caracteritza per una nova manera d'entendre i viure l'activitat agrària des de la sostenibilitat ecològica, social i econòmica, en contraposició a l'agroindústria i partint d'una vinculació amb la terra basada en la recuperació del coneixement local, la presa de control sobre els factors productius i el guany d'autonomia respecte als mercats i les polítiques públiques (Monllor, 2013; Öztürk *et al.*, 2018; Van der Ploeg, 2018). Els seus projectes configuren un nou context de reagrarització que conviu amb la desagrarització i que esdevé una resposta local a partir d'un apropament a les pràctiques i estratègies associades a les cultures agràries locals.

Aquest acostament a la terra híbrida diferents tipus de coneixement i imaginaris de diferents generacions i sistemes agraris, la qual cosa genera un important impacte en el món rural, en les relacions rural-urbà i en l'estructuració de les pràctiques i dinàmiques agrícoles (Van der Ploeg, 2018). Els projectes de reagrarització de la nova pagesia actuen com una resposta local al context global de desagrarització. Aquesta contestació, si bé no és nova, sí que ho és pel que fa a la magnitud que agafa en el present. En aquest sentit, diversos autors com Servolin (1977), Altieri i Nichols (2010), Sevilla-Guzmán (2012) i López (2012) recorden que la transició cap a formes globalitzades de producció ha esdevingut un procés que mai no ha estat unidireccional, sinó que ha generat moviments d'híbridació entre la cultura moderna o urbana-agroindustrial i les diferents formes de pagesia que ja existien. Aquests enunciats, coincidint amb l'heterogeneïtat de la pagesia i dels seus processos de mercantilització, ha generat un espai liminar on s'emmarca la nova pagesia que encarna processos de reagrarització local en contextos globals de desagrarització.

Entre aquests actors de la reagrarització, en Xavier exposa que les actuacions per part dels estats i les polítiques agràries no han abordat el problema central de la pagesia: la manca de reconeixement. Aquesta situació, que, d'acord amb l'informant, ha aprofundit la crisi de les petites i mitjanes explotacions, ha quedat sense resposta a causa d'una manca d'estructura interna i d'intercooperació en el sector:

No es va al rovell de l'ou, que és que la pagesia té un valor intrínsec en sí [...]. Aquí hi ha un nyap de 40 anys i després un altre nyap de 40 anys més i això pesa al subconscient de la gent [...] i on falla és a l'articulació, a la col·laboració [...]. Llavors hi ha les contrarèpliques que arriba un moment que se saturen, que no són eficients: això no va bé, però no hi ha una alternativa. (X. G., tècnic de cooperativa agrària, 43 anys).

Tal com diu l'informant, d'acord amb Requena i Mora et al. (2017) i Alonso et al. (1991), la manca d'estructura comuna impedeix l'establiment de vincles orgànics potents i individualitza l'agricultor sobre l'autoreferència i la seva terra, de manera que els sentiments de classe tenen poques oportunitats per desenvolupar-se en comparació amb altres col·lectius i àmbits productius. Sota aquest context de desarticulació, la política agrària comuna (PAC) és percebuda per l'informant com l'element accelerador de la mercantilització de la terra i legitimador del debilitament de la pagesia com a grup socioeconòmicament heterogeni: «La PAC ha estat la morfina d'una generació [...]; per molt que vosaltres hagueu reivindicat i feu un acte d'energació en algun moment

determinat, no heu arreglat res. Hem interioritzat que els amos són els altres» (X. G., tècnic de cooperativa agrària, 43 anys).

D'altra banda, Aguilar (2014) i Soronellas i Bodoque (2016) sostenen sota aquesta perspectiva que la PAC, a través dels seus ajustos en el temps, ha consolidat la interrelació global entre agricultura i societat i ha acabat transformant els espais rurals des d'instàncies supranacionals; va plantejar en una primera etapa una agricultura industrialitzada i enfocada a l'increment de la productivitat, per després prendre l'estratègia d'estimular l'agricultura multiserveis com a alternativa per pal·liar la crisi demogràfica i reproductiva de les àrees rurals. També, tal com esmenten Ustaoglu i Collier (2018); Pointereau et al. (2008) i Terres et al. (2013), aquests ajuts poden despertar l'interès especulatiu per la terra i assentar l'estructura de la propietat, atribuint una renda directa a la terra, que de nou cobraria valor de mercat més enllà del valor productiu.

En aquest aspecte, l'Óscar, un jove participant en les sessions de planificació del PAIS Agrari, apunta que aquests ajuts actuen amb paternalisme, i allunyen la pagesia de la terra i dels seus projectes productius:

La subvenció té un paper molt important perquè molts s'hi fiquen simplement per cobrar les subvencions perquè amb la subvenció ja poden viure mes enllà d'avaluar el projecte [...]; ell sap que s'agafarà 8.000 euros de la subvenció de la terra, una altra per a no sé què i fa comptes amb les subvencions, no amb l'avellana. No fa el compte amb la llet que produeix, ell fa comptes amb que la cabra és raça autòctona. (Óscar, pagès professional, 35 anys).

Pel que fa a l'accés a la terra, el discurs dels informants reflecteix un sistema d'accés a la terra desigual, ja que, a banda de l'abandonament, la baixa disponibilitat i els preus marcats per l'especulació, el caràcter local del mercat de terres dificulta l'accés a les persones de fora. Aquest fet és especialment rellevant per a la nova pagesia vinculada al BdT, perquè molts són neorurals.

L'Anna va aterrar al Baix Camp fa 5 anys amb la seva família. Mentre ella treballa al sector públic, la seva parella lidera un projecte ramader. Ella explica el tancament de la terra per a forans de la manera següent:

Has de conèixer a la persona, el marxant de terres, que coneix o que pot conèixer... i després en funció d'això i de com t'hi entens... clar, vas perdut i fas moltes voltes i, a més, si ets de fora ho tens difícil perquè no tens el veí que li puguis preguntar, perquè no ets veí de ningú... D'entrada, doncs, la transparència falta perquè no coneixes... (A. M., neorural, tècnica agrària).

També el Manel, agent d'Ocupació i Desenvolupament Local, esmenta que abans de l'existència del BdT l'estratègia d'accés a la terra consistia a apropar-se a alguna persona que formés part de la xarxa d'actors locals capaç de generar confiança a un propietari:

Havies de caure-li bé a algú d'algun poble perquè aquesta persona donés veus i t'avalés d'alguna manera perquè et presentés a un propietari amb el qual entendre-t'hi» (Manel, tècnic AODL, 40 anys).

En aquest aspecte, els informants troben en el BdT una fórmula per augmentar la seva superfície productiva, però també per combatre les dificultats d'accés a la terra per a gent amb poca capacitat d'endeutament i de fora de l'àmbit local, que sovint combinen amb altres estratègies com la recerca autònoma de terres, el contacte amb ajuntaments o altres administracions locals o la penjada de cartells explicant el seu projecte productiu i la seva necessitat d'accedir a la terra.

5.3 El banc de terres com a programa de reagrarització

Tot i la creació recent, el BdT del Baix Camp es comença a consolidar com a programa de reagrarització i ha esdevingut el BdT supramunicipal de referència a Catalunya. Són diversos els projectes de BdT que han sorgit arreu del principat seguint una trajectòria similar a la del Baix Camp i que avui es troben en els primers estadis d'activitat o encara en fase de planificació, com el BdT del Priorat, el de les Terres de l'Ebre, el del Parc Rural de Montserrat o el de la Xarxa per la Sobirania Alimentària de la Catalunya Central.

Dels 57 demandants de terra del BdT del Baix Camp, 47 (83%) plantegen projectes agraris d'orientació ecològica. Majoritàriament, són persones joves que encaixarien amb el paradigma de la nova pagesia (Van der Ploeg, 2018; Öztürk et al., 2018; Monllor, 2013), amb una forta presència de neorurals. Així, un gruix significatiu de demandants de terres compten amb un potencial transformador important pel que fa a la realitat del sistema agrari del Camp de Tarragona a través d'un acostament a les cultures agràries locals, a l'agroecologia, a l'autonomia respecte als mercats globals i al control sobre la terra i la resta de factors productius. No obstant això, aquests líders o futurs líders de projectes locals de reagrarització són alhora els més mancats de les bases materials en forma de terres i capital necessaris per sostenir un projecte agrari professional. Especialment els forans, que es troben doblement perjudicats per la condició de joves, amb poca experiència i capacitat d'inversió i, a més, desconexedors del mercat local de terres.

D'altra banda, només 10 demandants (17%), generalment pagesos ja consolidats o en vies de consolidació, i, per tant, amb una certa infraestructura i capacitat d'endeutament, plantegen projectes de caire convencional o d'agricultura integrada.

Els propietaris que ofereixen terres a través del BdT se situen entre els 45 i 55 anys. Malgrat la idiosincràsia de cada situació, la majoria són propietaris recents, que han heretat la terra fa poc temps i tenen clar que no la gestionaran bé perquè no es volen dedicar al sector agrari, ni de manera professional ni parcial, o perquè les característiques de les finques no són agronòmicament òptimes i no encaixen en el seu model d'explotació. Sigui pel motiu que sigui, els oferidors de terra es mouen per valors que sobrepassen el benefici econòmic, generalment en zones no propenses a l'especulació. L'objectiu prioritari dels propietaris dins el BdT és «no deixar perdre la terra» i «tenir la terra cuidada» com a part del llegat familiar i de la seva identitat; apelen al seu valor intrínsec i simbòlic, que es perdria en mans de l'abandonament, i, per tant, recorren a la necessitat de resistir-s'hi (Franquesa, 2018; Duesberg, 2017).

Una bona part dels propietaris té por de perdre la terra, entenent que perdre-la s'assimila a veure-la «bruta» i poc cuidada, amb «males herbes» i amb la presència de matolls i bosquines. És a dir, «perdre la terra» equival al fet que no sigui productiva o que sigui gestionada d'acord amb uns valors o pràctiques amb els quals no estan d'acord, sovint diferents dels de l'agricultura convencional que practicaren els seus pares. Així, s'espera en alguns casos que aquesta visió sobre l'estructura del paisatge agrari i els seus components estètics pugui entrar en conflicte amb el model agrari dels demandants de terra que plantegin formes de cultiu des de l'agroecologia, l'agricultura ecològica i l'agricultura regenerativa. És per aquest motiu que el procés de negociació i entesa sobre les pràctiques agràries, les infraestructures i altres components biofísics del paisatge, així com les cultures agràries que els usuaris del BdT posen de manifest, esdevé un punt imprescindible previ als acords entre propietaris i demandants de terra.

D'aquesta manera, els propietaris s'atansen al BdT per la confiança que els genera el servei, i saben que, si bé no obtindran els mateixos guanys econòmics que amb altres estratègies, tampoc no hi tindran despeses i, a més, s'asseguren que les finques siguin gestionades seguint uns paràmetres acordats prèviament: «Ho vaig exposar i vaig dir: escolteu-me, mira, busquem una possibilitat, algo que es pugui fer per a que allò estigui

net i no es perdi i llavors, com que sabia lo del Banc de Terres, ho vaig proposar i van dir que sí, perquè ho portin i no es perdi la terra» (O. F., propietària, oferidora de terra).

Els oferidors de terres al BdT són hereus d'una generació que ha participat d'un mercat de la terra tancat i basat en lògiques de veïnatge i proximitat, de manera que l'oferta i demanda de terra productiva circulava dins una xarxa social agrària, acotada i geogràficament localitzada. A causa de la mida i de les necessitats de les explotacions, és habitual que, quan algun propietari es jubila, les seves terres siguin arrendades o venudes a l'explotació veïna, que cercarà ampliar la superfície productiva.

Aquesta lògica dels mercats de terra locals és la principal limitació que pot tenir el BdT d'acord amb alguns informants. Així, és possible que les finques agronòmicament òptimes, amb infraestructures de reg, ben situades i de dimensions més elevades quedin fora de l'accés de bona part de la nova pagesia perquè ja trobarien sortida dins de la xarxa agrària local i no arribarien a incloure's al BdT. Com diuen Ustaoglu i Collier (2018) i Pointereau et al. (2008), són les finques marginals, més petites, perifèriques, de secà o amb el sòl degradat les que no troben sortida al mercat local i sovint estan sentenciades a l'abandonament. És probable, doncs, que siguin sobretot aquestes les que s'acabin incorporant al BdT. Així, un repte identificat pels informants seria augmentar la superfície de terres en oferta, així com l'heterogeneïtat, factor limitant en projectes similars d'intermediació de terres (Cruz, 2016).

En aquest sentit, d'acord amb els propietaris i agents territorials que han percebut aquest risc, la situació de desequilibri entre oferta i demanda de terra es podria pal·liar si el BdT incorporés una estratègia prospectiva, de manera que es poguessin identificar les propietats (o finques) susceptibles de ser incorporades al registre de terres abans que els propietaris s'interessessin per l'eina del BdT, a través de la cerca in situ de terres abandonades o properes al desús.

Des del BdT s'entén que la confiança és l'element clau que cal treballar per tal de millorar l'oferta de terres i l'apropament a nous propietaris en un futur, sobretot a través del boca-orella. I és que propietaris i demandants de terra relacionen la consolidació del projecte del BdT amb la proximitat i la confiança en la persona que gestiona el servei, coneguda i valorada a la comarca més enllà de la seva tasca professional actual. La figura del tècnic esdevé un dels factors clau que expliquen que tant persones demandants com oferidores s'interessin pel projecte del BdT. D'altra banda, l'abast geogràfic del servei centrat en la

comarca del Baix Camp és prou proper per assegurar les relacions de proximitat entre el personal tècnic i els propietaris, de manera que els tràmits amb l'administració que podrien generar desconfiança es poden fer de manera presencial a través del tècnic, que actua com a persona de referència i enllaç entre propietaris i demandants. Així, la presència de l'administració en la negociació i signatura del contracte agrari esdevé un motiu de seguretat i no de desconfiança. Aquest fet és remarcable, ja que el BdT és capaç de reproduir la proximitat i la confiança de les dinàmiques locals del sector agrari per tal de superar la desconfiança històrica de la pagesia envers una administració que ha contribuït a la mercantilització i la posició subalterna respecte a altres sectors econòmics i socials (Requena i Mora et al., 2017; Bernstein, 2001; Alonso et al., 1991; Servolin, 1977).

El BdT del Baix Camp, en la seva tasca democratitzadora de l'accés a la terra, representa un exemple de com des de finals dels anys noranta les administracions locals i supramunicipals comencen a ser conscients dels beneficis econòmics, socials i ambientals que les petites explotacions de caire agroecològic comporten per als seus espais d'acció (Horst i Gwin, 2018). La reagrarització que encarna la nova pagesia genera ocupació al sector primari, garanteix el subministrament d'aliments ecològics i de proximitat mentre treballa per la prevenció de riscos ambientals com el canvi climàtic o el risc d'incendi sota una estratègia comuna enfocada a enfortir la resiliència del sistema socioecològic (Altieri i Nichols, 2010; Aguilar, 2014; Heatherington, 2011; Horst i Gwin, 2018; Soronellas, 2012).

Són justament les administracions locals i regionals les que juguen un rol decisiu en fer un ús just i inclusiu de la terra com a recurs (Comissió Europea, 2016; Manos en la Tierra, 2016). En aquest aspecte, els BdT com a projectes en consolidació tenen un paper rellevant com a iniciatives de reagrarització per transformar les condicions d'accés al recurs de la terra, democratitzar-lo i obrir el camí a la nova pagesia. D'aquesta manera, el BdT del Baix Camp pot esdevenir el pal de paller del procés de reagrarització al Camp de Tarragona des d'una nova cultura de la terra, del camp i de la ruralitat.

6. Conclusions

El Camp de Tarragona s'ha inserit en les lògiques globals d'expansió de l'economia de mercat i de desagrarització progressiva. En aquest context, l'agricultura a temps parcial que els pares dels informants van desenvolupar ha permès conservar el valor simbòlic i

identitari de la terra al Camp de Tarragona, que s'ha transmès a la generació actual de propietaris a través de les estratègies de treball familiar. No obstant això, en un futur s'espera que entre les següents generacions, amb la pèrdua del treball familiar, de la socialització i del vincle directe amb la terra, el valor simbòlic i el sentiment de responsabilitat per tenir-ne cura acabaran desapareixent.

La percepció dicotòmica d'una agricultura moderna i eficient, amb grans explotacions tecnificades, enfrontada a una suposada pagesia anacrònica subjecta a lògiques de subsistència, ha desprestigiada les cultures agràries locals del Camp de Tarragona, el sector primari en general i les persones que s'hi dediquen. En aquest context, l'atzucac entre costos productius i preus dels productes agraris i el control de preus per part de l'agroindústria i les empreses comercialitzadores va suposar l'abandonament de l'activitat agrària com a principal estratègia productiva per part de la pagesia, la qual cosa va desembocar en l'abandonament d'una bona part de la terra agrícola.

Les polítiques públiques han estat el suport institucional bàsic per als processos de desagrarització i mercantilització de la terra. D'aquesta manera, la reagrarització i l'apropament a les estratègies de reproducció pageses al Camp de Tarragona s'insereixen en uns contextos globals de desagrarització postindustrial. L'etnografia duta a terme entorn del BdT evidencia que aquesta situació ha generat respostes divergents des de la localitat per part de la nova pagesia, que conjuga estratègies que contesten les lògiques de la modernització agrària en un context simultani de desagrarització i reagrarització.

Malgrat la significança d'aquestes trajectòries i el potencial de canvi pel sistema socioecològic, la reagrarització no és un procés generalitzat al Camp de Tarragona. Més aviat al contrari. En aquest sentit, és vital que les transformacions sobre la terra i les noves estratègies que proposen els projectes locals de la nova pagesia s'articulin amb unes polítiques públiques localitzades que els donin suport i siguin capaces de fer front als principals obstacles.

El paper del BdT despunta com a programa públic de reagrarització, ja que facilita l'accés a la terra i elimina, per tant, una de les principals barreres d'incorporació i viabilitat de l'activitat agrària. Aquest fet és especialment remarcable al Camp de Tarragona, perquè el BdT catalitza els projectes de la nova pagesia en una regió fortament pressionada per usos del sòl no agraris i per l'abandonament de terres marginals. A més, la iniciativa del BdT compta amb una important càrrega simbòlica, atès que des de la mateixa

administració es pretén retornar la terra a la pagesia, el mitjà de producció fonamental i element definitori per excel·lència del qual va ser desposseïda arran de la modernització agrària.

Els participants com a demandants de terra al BdT són persones joves i amb alta formació, poca capacitat d'endeutament i, sovint, de fora del territori que encarnen els valors de la nova pagesia. D'altra banda, els propietaris de terres abandonades o properes a l'abandonament que ofereixen les terres al BdT són en bona part hereus recents de terres que se situen entre els 45 i els 55 anys, i busquen mantenir el patrimoni familiar i el valor simbòlic d'una terra que, per la seva situació o característiques agronòmiques, difícilment tindria un valor de mercat important.

En aquest sentit, la confiança en l'administració pública i el control sobre la propietat i una gestió de la terra consensuada amb els demandants esdevé un fet de pes per als propietaris en la decisió d'incloure les seves terres al BdT. Per això s'ha mostrat important, primerament, la lògica del BdT com a simple mediador en els contractes agraris, de manera que la propietat i el poder de decisió sobre la terra continua estant en mans dels propietaris. En segon terme, l'escala del BdT i les persones a càrrec han esdevingut vitals per establir relacions de confiança i de proximitat que reproduïxen les relacions del mercat de terres característic de la cultura agrària local a través de l'entesa mútua i el tracte directe. En un futur proper, caldria dedicar esforços a caracteritzar en profunditat els processos d'abandonament de la terra i els diferents models de BdT que hi intenten donar resposta, les estratègies adoptades, els seus reptes i les potencialitats pel que fa a la transformació del sistema agrari i socioecològic on s'insereixen. D'altra banda, caldria analitzar els plans i programes en què s'emmarquen els BdT i la coordinació amb marcs de governança a diverses escales per tal de fer front a les barreres estructurals del sector agrari sota la influència d'una creixent desagrarització i reagrarització.

7. Bibliografia

- Aguilar, E. (2014). «Los nuevos escenarios rurales: de la agricultura a la multifuncionalidad». *ÉNDOXA: Series Filosóficas*, 33: 73-98.
- Alonso, L. E., Arribas, J. M. i Ortí A. (1991). «Evolución y perspectivas de la agricultura familiar: De 'propietarios muy pobres' a 'agricultores empresarios'». *Política y Sociedad*, 8: 35-70.

Altieri, M.A. i Nicholls, C.I. (2010). «Agroecología: Potenciando la agricultura campesina para revertir el hambre y la inseguridad alimentaria en el mundo». *Revista de Economía crítica*, 10: 62-74.

Andrés, G. (2014). «La implantació de bancs de terres: una solució a l'abandonament de les terres agrícoles?». *Revista del Col·legi Oficial d'Enginyers Tècnics Agrícoles i Perits Agrícoles de Catalunya*, 18: 22-23.

Arnalte, E., Baptista F.O. i Garrabou, R. (2012). «Viejas y nuevas dimensiones de la cuestión de la tierra» *Revista Española de Estudios Agrosociales y Pesqueros*, 231: 11-35.

Baldock D., Beaufoy G., Brouwer, F. i Godeschalk, F. (1996). *Farming at the Margins. Abandonment or redeployment of Agricultural Land in Europe*. Institute for European Environmental Policy (IEEP) i Agricultural Economics Research Institute (LEI-DLO), Londres-L'Haia.

Beesley, K.B. i Ramsay, D. (2009). «Agricultural Land Preservation». *International Encyclopedia of Human Geography*, 65-69.

Bernstein, H. (2001). «'The Peasantry' in Global Capitalism: Who, where and Why?». *Socialist Register*, 37: 2552.

Bernstein, H. (2017). «Political economy of agrarian change: Some key concepts and questions». *History, Theory and Methodology of Sociological Research*, 17(1): 7-18.

Chayanov, A.V. (1925). *La organización de la unidad económica campesina*. Buenos Aires: Ediciones Nueva Visión, 1985.

Comas d'Argemir, D. (1998). *Antropología Económica*. Barcelona: Ariel.

Comissió Europea (2016). *Supporting access to land for farmers in Europe. Experiences and potential of local authorities*. Disponible online. https://www.accesstoland.eu/IMG/pdf/a2l_handbook_local_authorities.pdf [Últim accés: 04/01/2020].

Consell Comarcal de Baix Camp (2019). *Servei web del Banc de Terres del Baix Camp*. Disponible online. <http://campviu.cat/> [Últim accés 04/01/2020].

Corbelle R. E. i Crecente M. R. (2008). «El abandono de tierras: concepto teórico y consecuencias». *Revista Galega de Economía*, 17(2): 1-15.

- Cruz, J. (2016). «Problemática de los centros de intermediación de tierras agrarias en espacios periurbanos. Discusión a partir del ejemplo vasco». *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 70: 149-168.
- Duesberg, D., Bogue, P. i Renwick, A. (2017). «Retirement farming or sustainable growth –land transfer choices for farmers without a successor». *Land Use Policy*, 61: 526-535.
- Elden, S. (2010). «Land, terrain, territory». *Progress in Human Geography*, 34(6): 799-817.
- FAO (2006). *Land access in the 21st century: Issues, trends, linkages and policy options*. LSP Working Paper, 24.
- Franquesa, J. (2018). «D'ermes, pagesos i Molins». *Arxiu d'Etnografia de Catalunya*, 18: 159-192.
- Gilfoy, K. (2015). «Land grabbing and NGO advocacy in Liberia: a deconstruction of the 'homogeneous community'». *African Affairs*, 114: 185–205.
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Heatherington, T. (2011). «Remaking Rural Landscapes in Twenty-first Century Europe». *Anthropological Journal of European Cultures*, 20(1): 1-9.
- Hebinck, P. (2018). «De-/re-agrarianisation: Global perspectives». *Journal of Rural Studies*, 61: 227-235.
- Horst, M. i Gwin, L. (2018). «Land access for direct market food farmers in Oregon, USA». *Journal of Rural Studies*, 75: 594-611.
- Hubacek, K. i Van den Bergh, J. (2006). «Changing concepts of "land" in economic theory: From single to multi-disciplinary approaches». *Ecological Economics*, 56: 5-27.
- IDESCAT (2012a). Cens Agrari del Camp de Tarragona, 1982-2009. Disponible en línia. <http://www.idescat.cat/pub/?geo=at%3AAT03&id=censag> [Últim accés: 24/04/2020].
- (2012b). *Anuari Estadístic de Catalunya*. Disponible en línia. <<https://www.idescat.cat/pub/?id=aec&n=423>> [Últim accés: 24/04/2020].
- (2017). *Enquesta sobre l'estructura de les explotacions agràries de l'INE*. Disponible en línia. <<http://www.idescat.cat/pub/?id=expagr&n=553>> [Últim accés: 24/04/2020].

- (2020). *Població ocupada, per sectors d'activitat i sexe*. Disponible en línia. <<https://www.idescat.cat/indicadors/?id=anuals&n=10387>> [Últim accés: 24/04/2020].
- Kay, S. (2018). *Acaparamiento de tierras en Europa*. Amsterdam: Transnational Institute/Hands On The Land.
- Leavy, J. i Hossain, N. (2014). *Who Wants to Farm? Youth Aspirations, Opportunities and Rising Food Prices*. Institute for Development Studies, University of Sussex.
- López, D. (2012). «Hacia un modelo europeo de extensión rural agroecológica. Praxis participativas para la transición agroecológica. Un estudio de caso en Morata de Tajuña, Madrid». Tesi doctoral no publicada. *Universidad Internacional de Andalucía*: Baeza.
- Manos en la Tierra (2016). *Claves y propuestas para una política de tierras responsable y sostenible en defensa de la soberanía alimentaria y por un mundo rural vivo*. Disponible online. <<https://cerai.org/wordpress/wp-content/uploads/2016/04/28-04-2016-ManosenlaTierra-propuestas-cas.pdf> 82> [últim accés: 4/1/2020].
- Monllor, N. (2013). «La nova pagesia, vers un nou model agrosocial». *Quaderns Agraris*, 35: 7-24.
- Moyano, E. i Paniagua, A. (1998). «Agricultura, espacios rurales y medio ambiente». *Revista Internacional de Sociología (RIS)*, 19-20:127-152.
- Muro, J.I. (2018). «La consolidación d'un paisatge urbà i el turisme a Tarragona». *Arxiu d'Etnografia de Catalunya*, 18: 193-219.
- Murua, J.R. i Astorkiza, I. i Eguia, B. (2012). «Abandono e infrautilización del suelo agrario en la Cornisa Cantábrica: El caso del País Vasco». *Revista Española de Estudios Agrosociales y Pesqueros*, 231: 63-91.
- Öztürk, M., Jongerden, J. i Hilton, A. (2018). «The (re)production of the new peasantry in Turkey». *Journal of Rural Studies*, 61: 244-254.
- Paniagua, A. (2008). «La individualización del mundo rural. Dimensiones analíticas para ¿un concepto generalizable?». *Economía, Sociedad y Territorio*, 8(27): 639-659.
- Phillips, L. (2006). «Food and Globalization». *Annual Review of Anthropology*, 35: 37-57.

- Pointereau, P., Coulon, F., Girard, P., Lambotte, M., Stuczynski, T., Sánchez, V. i Del Río, A. (2008). *Analysis of Farmland Abandonment and the Extent and Location of Agricultural Areas that are Actually Abandoned or are in Risk to be Abandoned*. Luxembourg: JRC Scientific and policy Reports European Union.
- Polanyi K. (1989). *La gran transformación*. Buenos Aires: Ediciones de la Piqueta.
- Requena i Mora, M., Alonso L.E. i Rodríguez Victoriano, J.M. (2018). «El campesinado ni se crea ni se destruye, solo se transforma. Discursos agrarios en el Delta de l'Ebre y l'Albufera de València». *Política y Sociedad*, 55(1): 161-188.
- Rubio, P. (2010). «Modelización de los cambios y evolución reciente del sistema rural español». *AGER: Revista de estudios sobre despoblación y desarrollo rural*, 54: 203-235.
- Servolin, C. (1977). «La absorción de la agricultura en el modo de producción capitalista». *Zona Abierta*, 12.
- Sevilla-Guzmán, E. (2012). «Agroecología y agricultura ecológica: hacia una “re” construcción de la soberanía alimentaria». *Agroecología*, 1.
- Soler, C. i Fernández, F (2015). *Estructura de la propiedad de tierras en España. Concentración y acaparamiento*. Fundación Mundubat i Revista Soberanía Alimentaria, Biodiversidad y Culturas.
- Soronellas, M. (2012). «De la agricultura a la ruralidad. Estructura agraria, migraciones y globalización en Cataluña». *História: Questões & Debates*, 56: 13-36.
- Sonorellas, M. i Bodoque, Y. (2016). «Iniciativas de reagrarización y producción alimentaria en Cataluña. Conciencia ecológica, identidad local y resistencia». *III Seminário «Alimentos e Manifestações Culturais Tradicionais» i II Simpósio Internacional “Alimentação e Cultura: Tradição e Inovação na Produção e Consumo de Alimentos”*. Vila-Real, Portugal.
- Soronellas, M. i Casal, G (2017). *Pràctiques i estratègies de la pagesia a Catalunya. Trajectòries i plantejaments de futur*. Barcelona: Associació Entrepobles.
- Terres, J.M., Nisini, L. i Anguiano, E. (2013). *Assessing the risk of farmland abandonment in the EU*. Luxembourg: JRC Scientific and policy Reports European Union.

Ustaoglu, E. i Collier, M.J. (2018). «Farmland abandonment in Europe: an overview of drivers, consequences, and assessment of the sustainability implications». *Environmental Reviews*, 26(4): 396-416.

Van der Ploeg, J. (2018). «From de-to repeasantization: The modernization of agriculture revisited». *Journal of Rural Studies*, 236-243.

Van Dijk, T. i Kopeva, D. (2006). «Land Banking and Central Europe: Future Relevance, Current Initiatives, Western European Past Experience». *Land Use Policy*, 23: 286-301.

Vía Campesina (2018). *¡Soberanía Alimentaria ya! Una guía por la Soberanía Alimentaria*. Disponible en línia. <https://viacampesina.org/en/wp-content/uploads/sites/2/2018/02/Food-Sovereignty-a-guide-ES-version-low-res.pdf>. [Últim accés 04/01/2020].

CAPÍTOL IV

LOS BANCOS DE TIERRAS EN LA DES/REAGRARIZACIÓN

UNA MIRADA ETNOGRÁFICA A LOS PROGRAMAS PÚBLICOS DE ACCESO A LA TIERRA EN CATALUÑA

“Es necesario que este tipo de herramientas se puedan desarrollar. Pero se han de desarrollar, y debe haber una apuesta política para que esto se desarrolle.” (Personal técnico de BDT)

Los bancos de tierras en la des/reagrarrización: una mirada etnográfica a los programas públicos de acceso a la tierra en Cataluña^{9 10}

RESUMEN

Este artículo desarrolla un análisis etnográfico de distintos bancos de tierras locales (BDT) en Cataluña. El interés desde la escala local por estos programas públicos orientados a facilitar el acceso a la tierra se dirige a paliar los procesos de desagrarización y dibuja estrategias de reagrarización y acceso a la tierra heterogéneas, y adaptadas a los distintos sistemas agrarios locales. Los discursos técnicos detrás de estas estrategias cuestionan la construcción de la tierra como recurso natural y mercancía, su cercamiento y sus regímenes de exclusión. Las estructuras todavía precarias que sostienen estas herramientas, el apoyo político y su convivencia con otros programas de acceso a la tierra, así como los imaginarios y la economía moral de aquellos cuya tierra cae en desuso, devienen elementos explicativos de su potencialidad y probabilidad de supervivencia en el contexto de la des/reagrarrización contemporánea.

PALABRAS CLAVE: bancos de tierras; acceso a la tierra; reagrarización, desarrollo local; antropología

Land banks in the de/re-agrarianisation: an ethnographic view at public land access programs in Catalonia

ABSTRACT

This article develops an ethnographic analysis of different local land banks (LB) in Catalonia. The interest from the local scale in these public programs aimed at facilitating access to land to alleviate deagrarianisation processes, draws heterogeneous strategies of re-agrarianisation and land access that are adapted to different local agrarian systems.

---

⁹ González-Puente, M. (en premsa). Los Bancos de Tierras en la des/reagrarrización: una mirada etnográfica a los programas públicos de acceso a la tierra en Cataluña. Article acceptat a *Disparidades, Revista de Antropología*, 77(2). (Data acceptació: setembre 2021).

¹⁰ Este artículo ha sido realizado bajo el programa de doctorado en Antropología y Comunicación de la Universitat Rovira i Virgili y financiado por el programa de ayudas a la investigación Martí Franqués de la misma universidad. Ref: 2019PMF-PIPF-64.

Discourses behind these strategies question the construction of land as a commodity and a natural resource, its enclosure and its exclusion regimes. The precarious structures that hold these tools, their political support and their coexistence with other land access programs, as well as the imaginaries and the moral economy of those whose land falls into disuse, become explanatory elements of LB potentiality and their survival probabilities in the contemporary de/re-agrarianisation context.

KEYWORDS: land banks; access to land; re-agrarianisation, local development; anthropology

1. Introducció

La tierra, como factor productivo básico y definitorio de las sociedades agrarias, ha devenido en un elemento de la naturaleza separado de su dimensión cultural y sometido a procesos de valoración y desvaloración capitalista (Franquesa 2019; Polanyi 1989 [1940]) en unos contextos donde se significa como mercancía y se aleja de la condición social, política y productiva que la caracterizaban en el pasado (Arnalte, Baptista y Garrabou 2012). Por otro lado, la desagrarización sigue encarnando la drástica disminución del número de pequeñas explotaciones agrarias, el acaparamiento de tierras y la concentración de propiedad y producción en explotaciones cada vez mayores. Paralelamente, se produce el envejecimiento, la desprofesionalización del sector agrario, la despoblación rural y el constante trasvase de fuerza de trabajo hacia fuera del sector primario. Como resultado, grandes extensiones de tierras quedan sin relevo generacional, dando lugar a procesos de abandono y conversión en terreno forestal, así como erosión y degradación de suelos según el contexto, facilitando al mismo tiempo procesos de especulación y acaparamiento de tierras tanto en el norte como en el sur global (Ustaoglu y Collier, 2018; Terres, Nisini y Anguiano 2013; Pointereau et al. 2008).

Esta situación se traduce en el bloqueo del acceso a la tierra para las pequeñas explotaciones que buscan aumentar la superficie productiva o profesionalizarse, pero, sobre todo, detiene los nuevos proyectos locales de reagrarización. Éstos, se encuentran generalmente liderados por jóvenes que pretenden incorporarse al sector desde fuera del mismo -una tendencia minoritaria pero identificada a nivel global que se contrapone con el desinterés generalizado en el estilo de vida agrario (Van der Ploeg 2008, 2018; Monllor 2013). Pese a la urgencia de sumar estos activos al sector agroganadero, nuevas barreras

materiales y socioculturales se lo impiden: primero por su condición de personas sin origen agrario, sin tierras o herramientas y con una baja capacidad de endeudamiento. En segundo lugar, por su agencia como personas sin experiencia, desconocedoras tanto de la realidad de los sistemas agrarios locales como de las transferencias de tierras que tienen lugar en sus redes de confianza.

Bajo este contexto los Bancos de Tierras (a partir de ahora, BDT) surgen durante las últimas décadas como herramientas de reagrarización para facilitar el acceso a la tierra ante la alarmante situación de acaparamiento y abandono de tierras. En Europa y el estado español, han surgido numerosas iniciativas públicas y privadas, con escalas y lógicas distintas como el BDT francés “Terre de Liens” (2003), los BDT autonómicos de Asturias (1989) y Galicia (2007), el BDT estatal agroecológico “red TERRAE” o el BDT del Bierzo (2013) el cual ha devenido el principal modelo a seguir por buena parte de los BDT locales surgidos posteriormente como el BDT del Baix Camp (2017), El Priorat (2019) o València (2020). En el caso de los BDT públicos objeto de estudio, la administración local pone en contacto a propietarios de tierras en desuso con demandantes de tierras que buscan iniciar una actividad productiva o ampliar la superficie de una explotación existente. De acuerdo con su discurso, los BDT públicos catalanes pretenden potenciar la reagrarización a través de la mediación de tierras para dar continuidad a las explotaciones, paliar su abandono y la falta de relevo agrario, generar empleo, fijar población en núcleos rurales y revertir el cercamiento de la tierra, enfocándose especialmente en la producción agraria sostenible y de pequeña escala.

En este sentido, los BDT actuarían en sinergia con un aparente interés creciente por parte de la administración y la ciudadanía en la seguridad alimentaria y la ambientalización de la agricultura y la ruralidad a través de la generación de servicios ambientales y otras ventajas de la producción y el consumo agroalimentario local (Hisano, Akitsub y McGreevy 2018; Aguilar 2014; Soronellas 2012; Moro y Lamarque 2020). Bajo estas premisas, la aparición y reproducción de los BDT públicos evidencia una preocupación desde las administraciones por los impactos de la pérdida de actividad agraria, invitando a replantear la cuestión de la tierra desde diferentes contextos: la desagrarización y reagrarización simultaneas; los regímenes de exclusión sobre la tierra vigentes en la era neoliberal y el papel de las políticas públicas dirigidas a paliarlos facilitando el acceso a la tierra.

Teniendo esto presente, el objetivo general de este artículo es el de analizar la dimensión sociocultural de los procesos de desagrarización y reagrarización sobre la tierra a través de un análisis etnográfico y comparativo entre BDT catalanes. Para ello, primero se explorarán los idearios, estrategias y estructuras donde se enmarcan los BDT locales, sus propuestas de reagrarización y las contranarrativas de la desagrarización que de ellos se desprenden. Después, se profundizará en los valores e imaginarios de los poseedores de tierras en desuso y su relevancia respecto a las estrategias de los BDT. Por último, se explorarán las principales limitaciones e incertidumbres observadas en el despliegue de estas iniciativas en Cataluña, que hasta el momento han despertado poco interés por parte de la academia.

2. Marco teórico

2.1. Los contextos de la des/reagrarización

La revolución verde, reflejo de la acumulación capitalista sobre el sector agrario, impuso desde la década de 1950 una agricultura marcada por el productivismo, el sobredimensionamiento del sector, la internacionalización del mercado e incontables impactos ambientales a raíz del auge agroindustrial (Bretón, 1993). La especialización agrícola, la dependencia de nuevos insumos, mercados y tecnologías y la erosión de los circuitos directos de distribución dificultó enormemente la reproducción de las pequeñas explotaciones que hasta entonces sostenían las áreas rurales, alentando procesos de desagrarización, despoblación y envejecimiento, y debilitando las estructuras sociales de dichas áreas (Soronellas y Bodoque, 2016).

La transición hacia estas formas globales de producción no fue un movimiento unidireccional ni homogéneo, si no que generó múltiples combinaciones entre la cultura moderna-urbana-agroindustrial y las culturas agrarias ya existentes (Comas-d'Argemir y Assier-Andrieu 1988; Bretón 1993; Bernstein y Byres 2001). En este contexto, la diversificación de las bases materiales de existencia económica fue algo recurrente en los sistemas agrarios locales, pero también lo fue la imposibilidad de su reproducción bajo la nueva dominación capitalista (Comas-d'Argemir y Assier-Andrieu 1988; Soronellas 2012). Esta situación conllevó la transformación de las estrategias productivas de grupos domésticos y comunidades agrarias, que, a través de movimientos de persistencia y adaptación, negociaron nuevas maneras de estar en el mundo, en gran medida formando parte de explotaciones agrarias bajo distintas formas de producción mercantil (Friedmann

1978; Soronellas 2006), allanando así el camino al proceso de desagrarización que continua hasta el presente.

En la década de 1990, en plena desagrarización, una nueva crisis agraria puso en cuestión las propias dicotomías de la modernización: naturaleza/cultura, campesino/empresario, tradicionalismo/eficiencia (Van der Ploeg 2018). Es entonces, cuando en un contexto de desagrarización global, surgen contestaciones desde los sistemas agrarios europeos, basadas en procesos de reagrarización y recampesinización. Estos procesos proponían nuevas combinaciones de conocimientos, creencias y prácticas que dieron forma a las estrategias ecológicas, agroecológicas y proto-agroecológicas¹¹ características del nuevo campesinado (Van der Ploeg 2008; Monllor 2013) y que en el presente sostienen buena parte de los proyectos locales de reagrarización (Altieri y Nichols 2010; Soronellas y Bodoque 2016; Van den Berg y Hebinck 2018). Así, mientras esta reagrarización toma forma en lo local a través de un discreto goteo de incorporaciones al sector agrario, la desagrarización sigue intensificándose en el capitalismo neoliberal. Si bien ambos fenómenos son internamente consistentes, diversos autores señalan la complejidad de los contextos dónde ambos se encuentran, así como la necesidad de analizar las transformaciones agrarias más allá de su apariencia, a partir de las relaciones entre desagrarización y reagrarización y de sus fuerzas inductoras, estrategias e impactos (Bryceson 1996; Hebinck 2018; Hisano, Akitsub y McGreevy 2018)

Por otro lado, según Vaccaro y Beltran (2007), comprender las imbricaciones locales en los procesos de reestructuración territorial, implica mirar hacia las agencias humanas como factores explicativos de la realidad. La agencia local, determinaría desde la dimensión cultural la capacidad e intención de las personas para resistir, fomentar o aprovechar los cambios estructurales que ocurren a su alrededor. En este sentido, si bien la globalización ha significado la expansión hegemónica del capitalismo y de sus mecanismos de exclusión, sus impactos son fruto de un proceso negociado entre

---

¹¹ A grandes rasgos, las estrategias ecológicas reflejan un sistema de producción basado en un reglamento que vela por la seguridad alimentaria y la reducción del impacto ambiental de las producciones agrarias, sin que éste se enfoque a un cambio de modelo agrario. Las estrategias agroecológicas se focalizan en un cambio sistémico y no sólo productivo y pretenden garantizar la sostenibilidad de los agroecosistemas tanto a nivel ecológico como socioeconómico a través de cambios profundos en las esferas de la producción, distribución y consumo. Por último, las estrategias proto-agroecológicas -o agroecología silenciosa (Van der Ploeg 2019) son aquellas que por su naturaleza pueden ser agroecológicas pero no necesariamente se autodefinen como tales.

estructuras y realidades socioculturales reproducidas a través de prácticas sociales y desde (y entre) realidades translocales (Woods 2007). De este modo, la desagrarización lejos de ser considerada como un proceso lineal, absoluto y homogéneo, debe conceptualizarse como un proceso imbricado en interacciones maleables, y contingentes a los actores locales, que toman parte activa en las respuestas de asimilación, manipulación, subversión o resistencia (Woods 2007; Soronellas y Bodoque 2016; Dressler, Smith y Montefrío 2018; Escalera-Reyes 2020).

La literatura sobre des/reagrarización apunta a situar en un lugar central las agencias, los factores históricos, biofísicos, político-económicos y socioculturales de los contextos locales para ir más allá de la agricultura per se y de la coherencia de los procesos de desagrarización y reagrarización por separado (Hisano, Akitsub y McGreevy 2018; Van den Berg y Hebinck 2018; Babin 2019). También apunta a adoptar nuevos marcos analíticos para superar los análisis de clase, las dicotomías de la modernización y las narrativas lineales de la desagrarización (Dressler, Smith y Montefrío 2018; Hebinck 2018). De este modo, emergería una realidad compleja donde la brecha entre cultura y naturaleza y la incompatibilidad entre desagrarización y reagrarización se desdibuje para ver, como dice Pons (2019: 160): «la incompatibilidad de lo aparentemente compatible y la compatibilidad de lo supuestamente incompatible» y sus relaciones intrínsecas.

2.2. Abstraer, mercantilizar, des/valorizar: La construcción de la tierra como recurso capitalista

La modernización devino un proyecto intelectual orientado a actuar sobre los procesos de persistencia y adaptación al capitalismo que ya venían ocurriendo en los sistemas agrarios locales. Su objetivo fue resignificar la tierra y alinear la producción agrícola con las necesidades y ritmos de la acumulación por desposesión (Harvey 2005) a medida que las lógicas capitalistas se intensificaban y absorbían o eliminaban ciertos aspectos de las formas de producción agraria vigentes hasta el momento (Friedmann 1978; Van der Ploeg 2018). De esta manera, la tierra, que conformaba un todo articulado junto con la familia, el oficio, el pueblo o la creencia en una doble lógica de unidad doméstica y productiva, reflejaba ahora la hegemonía del capitalismo sobre las formas de producción y pasaba a ser una mercancía ficticia con la que fácilmente se podía comerciar y especular (Polanyi 1989 [1940]).

Descola y Pálsson (1996) y Richardson y Weszkalnys (2014) sostienen que es en esta fractura entre la dimensión natural y cultural de la tierra, dónde se originaría la ontología de la modernidad y dónde empezarían a tomar forma los procesos de abstracción de las sustancias naturales. Esta abstracción, junto con un trabajo constante de homogeneización y estandarización lleva a separar ciertos elementos materiales de su contexto cultural, espacial y temporal con el objetivo de ser diferenciados e inscritos como recursos naturales disponibles para el mercado (Franquesa 2019). Del mismo modo, partiendo de la definición de recurso natural de Godelier (1989), la tierra deviene un recurso en la medida en que sirve para satisfacer una necesidad humana, siendo de utilidad dentro de una forma social y siendo el hombre capaz de separarla del resto de la naturaleza para sus propios fines.

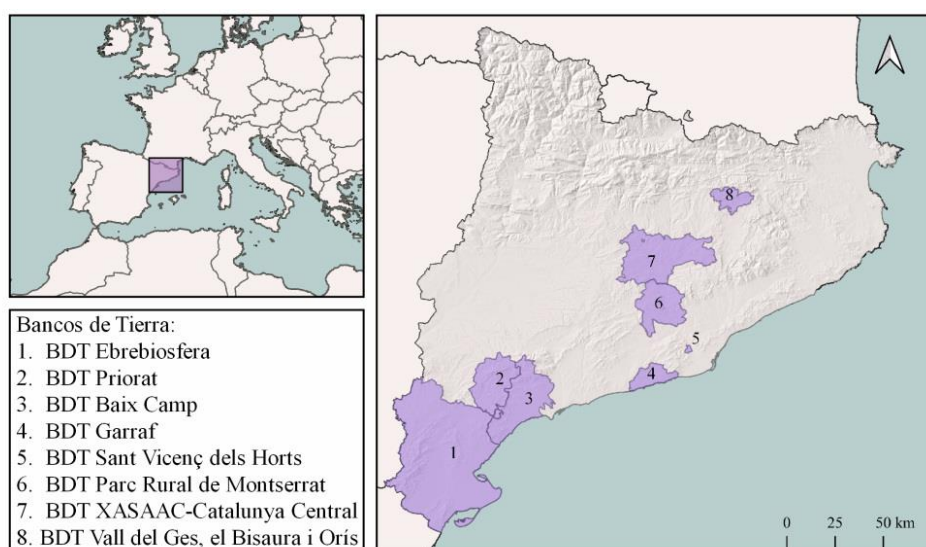
El hecho de tratar la tierra como un recurso natural supone una evaluación cultural constante sobre su utilidad y valor, que cambia a lo largo del tiempo y el espacio. De este modo, la tierra deviene una construcción social en la que sus componentes materiales e ideales reproducen distintos contextos políticos y socioeconómicos, dando lugar a las discontinuidades en la forma en que es percibida, condicionando los procesos de des/valoración del recurso, sus cualidades materiales, su disponibilidad, dispersión, acceso o finitud (Godelier 1989; Li 2014; Richardson y Weszkalnys 2014; Franquesa 2019). En este sentido, diferentes mecanismos de inscripción, agentes, tecnologías y técnicas reflejan los cambios culturales y tecnológicos que construyen y deconstruyen la tierra como recurso, reconfigurando también sus regímenes de exclusión al legitimar la tierra para ciertos fines y agentes, y negarla para otros (Borrás y Franco 2013; Li 2014). De este modo, la tierra puede contemplarse como un medio de producción, de reproducción, un lugar de preservación de la identidad, un objeto de propiedad, de inversión, de especulación, un mecanismo de control político o una sustancia desvalorizada, expresión político-económica de un territorio baldío (Elden 2010; Li 2014; Franquesa 2018).

Junto con la modernización, nuevos cambios culturales y tecnológicos inscribieron la tierra como recurso natural y la significaron a partir de una supuesta oposición entre las lógicas del campesinado y el nuevo paradigma agroindustrial (Van der Ploeg 2018). Así, se significaron como tierras valiosas aquellas fincas bien comunicadas, de fácil concentración, mecanización y especialización, capaces de cumplir con los requerimientos productivos de la industrialización y la competencia internacional.

Paralelamente, si ciertas tierras se valorizan, otras se desvalorizan, pues lo que no cumple con las características del recurso, es ignorado en el proceso productivo (Franquesa 2019). De este modo, se produce la desvalorización de aquellas tierras de poca extensión, marginales, deslocalizadas o difícilmente mecanizables, que resultaron menos atractivas para la modernización, y para el proceso de globalización que la siguió, y a menudo fueron sometidas al desuso, la desprofesionalización y el abandono. En consecuencia, ni ciertas categorías de tierras, ni las gentes que las trabajan son necesarias en el paradigma de la agricultura moderna y sus dicotomías, que condenan a la desagrarización y a la desvalorización económica y moral tanto a las estrategias productivas de las culturas locales como a la tierra a ellas asociada (Franquesa 2018).

3. Metodología y casos de estudio

Para dar respuesta a los objetivos, se ha utilizado el método etnográfico, siendo considerado una herramienta privilegiada para abordar las tendencias político-económicas globales e interpretarlas desde los estudios de caso y la escala local (Friedmann 1978; Comas-d'Argemir y Assier-Andrieu 1988). Son numerosos los autores que, a través de la etnografía, han profundizado en las transformaciones biofísicas y socioculturales de la tierra en los contextos de la des/reagrarización (Li 2014; Hisano, Akitsub y McGreevyc 2018; Dressler Smith y Montefrío 2018; Franquesa 2018). A su vez, la etnografía se ha integrado en un marco de análisis comparativo entre 8 BDT locales catalanes (ver figura 1) de manera que ha permitido trazar conexiones, similitudes y divergencias entre distintos contextos y estrategias.

Mapa 1: Localización geográfica de Cataluña y de los 8 BDT analizados. Elaboración propia.

La principal técnica utilizada para recolectar información han sido las entrevistas en profundidad. Éstas se han realizado entre los meses de febrero y marzo de 2020 sobre una muestra de 6 informantes clave, siendo cada uno de ellos técnico responsable de uno o varios BDT. El hecho de partir de los discursos de los técnicos ha permitido entender las trayectorias de cambio sobre la tierra y su acceso, así como su resignificación en el presente: Los propios técnicos son quienes articulan las propuestas del BDT y las divulgan, mientras que también son actores clave en la elaboración de los reglamentos, su implementación y evaluación, encarnando las prioridades de la reagrarización desde la administración pública a escala local. En este sentido, son plenamente conocedores de los sistemas agrarios locales en los que se insertan, sus potencialidades y sus limitaciones, situándose entre las políticas públicas y la realidad de las unidades domésticas y explotaciones agrarias involucradas en la intermediación de tierras.

Por otro lado, la información extraída de las entrevistas se ha complementado con fuentes secundarias, incluyendo informes técnicos, reglamentos y políticas públicas que sitúan la evolución de los BDT y los programas de los que forman parte.

Los BDT surgen en Cataluña a raíz de un fuerte proceso de desagrarización que deja un sector agrario desvalorizado, envejecido y masculinizado que tan sólo ocupa al 1,47 % de la población en 2019 (IDESCAT 2020). Por otro lado, el número de explotaciones agrarias ha disminuido más de un 61 % en menos de 40 años, pasando de 127.285 explotaciones en 1982 (IDESCAT 2009) a 48.891 en 2019 (DARP 2020), hecho que se ha traducido en un aumento sin precedentes de la superficie forestal. En este contexto, los BDT aparecen y desaparecen tímidamente en Cataluña a lo largo de los últimos diez años, siendo los últimos tres, el periodo de mayor dinamismo y proliferación, ganando popularidad, pero siendo todavía una herramienta minoritaria en cuanto al volumen de tierras y de contratos agrarios que gestionan.

Los 8 BDT analizados comparten el objetivo común de fomentar acuerdos entre propietarios de tierras en desuso y demandantes de tierras; personas físicas o jurídicas interesadas en acceder a la tierra para iniciar un proyecto agrario o ampliar la superficie productiva, en gran medida con estrategias ecológicas o agroecológicas a través de pequeñas explotaciones autogestionadas. Para llevar a cabo esta tarea, la administración local elabora bases de datos tanto sobre tierras abandonadas o próximas a su desuso, sus características y los intereses manifestados por sus propietarios, así como sobre los

demandantes de tierras y las necesidades de sus proyectos. A partir de aquí, y teniendo en cuenta la diversidad de estrategias presentes, la administración hace pública parte de la información recogida y pone en contacto a propietarios y demandantes de tierras, mediando la negociación entre ambos para llegar a un acuerdo que conduzca a un contrato agrario bajo garantías jurídicas y condiciones justas de acceso a la tierra. De acuerdo con González-Puente (2020), la investigación sobre los agentes de uno de los BDT analizados muestra cómo los propietarios de tierra suelen ser personas que han heredado la tierra hace poco y no pretenden trabajarla, o bien agricultores que abandonan la actividad o inscriben algunas fincas en el BDT porque éstas no encajan en su modelo de explotación. Por otro lado, los demandantes de tierras, suelen ser personas jóvenes, neorrurales sin tierras o hijos/as de agricultores a tiempo parcial, que plantean iniciar o ampliar explotaciones ecológicas o agroecológicas.

4. Resultados y discusión

4.1. Los bancos de tierras públicos en Cataluña: recurrencias y disimilitudes

El papel de los BDT debe contextualizarse dentro de programas de desarrollo local ligados a un contexto biofísico y sociocultural, a unas dinámicas concretas sobre la tierra, y a distintas estructuras político-administrativas que los financian y marcan sus agendas. Pese a compartir objetivos comunes, los BDT analizados se caracterizan por la disimilitud: primero por la diversidad de contextos locales, culturas agrarias y estrategias que los caracterizan; y después, como muestra la Tabla 1, por sus diversas estructuras, alcances, estados de implementación y fuentes de financiación.

A continuación, se describen las líneas generales de actuación de cada BDT, las dinámicas sobre la tierra existentes en su contexto local y las singularidades estratégicas y regulatorias que los caracterizan:

Banco de Tierras	Alcance	Administración	Estado	Financiación
Ebrebiosfera	Intercomarcal: Montsià, Baix Ebre, Terra Alta, Ribera d'Ebre	COPATE	Planificació (2019-act.)	PECT
Priorat	Comarcal: Priorat	Consell Comarcal	Activo (2019-act)	PECT + Diputació
Baix Camp	Comarcal: Baix Camp	Consell Comarcal	Activo (2017- act.)	SOC-AODL
Garraf	Comarcal: Garraf	Consell Comarcal	Inactivo (2013-2016)	Diputació + SOC
Sant Vicenç dels Horts	Municipal: Sant Vicenç dels Horts	Ayuntamiento	Activo (2020-act)	SOC-AODL
Parc Rural de Montserrat	Sectorial: BCN Smart Rural - Parc Rural de Montserrat	Diputació	Planificació (2019-act)	PECT
XASACC - Catalunya central	Sectorial: BCN Smart Rural- XASACC	Diputació	Planificació(2019-act)	PECT
Vall del Ges, el Bisaura i Orís	Sectorial: BCN Smart Rural - Proyecto LEADER	Diputació	Planificació(2019-act)	PECT

Tabla 1: Resumen de los BDT analizados: Nombre, alcance, administración responsable, estado de implementación y fuente de financiación: XASACC: Xarxa per la Sobirania Alimentària de la Catalunya Central; LEADER: Proyecto de desarrollo local participativo (fondos UE); COPATE: Consorci Intercomarcal de Polítiques Ambientals de les Terres de l'Ebre; PECT: Projecte d'Especialització i Competitivitat Territorial (fondos UE); SOC: Servei d'Ocupació de Catalunya; AODL: Programa d'Agents d'Ocupació i Desenvolupament Local

En la comarca¹² del Baix Camp, el abandono de la tierra y la especulación toman formas paralelas. En el interior, por la despoblación y la desprofesionalización del sector primario, el abandono de campos de árboles de frutos secos y olivares y su posterior transición a masa forestal. En el litoral, por el desarrollo urbanístico de los núcleos de costa. En este contexto el BDT se activa en 2017, siendo el BDT público supramunicipal con mayor recorrido de Cataluña. Está gestionado por el Consell Comarcal del Baix Camp y su financiación, depende en parte de programas orientados al fomento de la ocupación. El BDT, actúa en coordinación con las medidas de un plan agrario comarcal orientado a la dinamización del sector productivo, la intercooperación en el sector agrario y el impulso de la comercialización del producto local. Este BDT acepta tanto demandantes de tierra profesionales como agricultores a tiempo parcial y está abierto a distintas estrategias productivas, priorizando aquellas en régimen agroecológico o ecológico que actualmente singularizan la mayoría de los proyectos de reagrarización en la comarca.

¹² Ente supralocal que agrupa diversos municipios

El BDT del Priorat se encuentra activo desde 2019 y está gestionado por el Consell Comarcal del Priorat. Con el objetivo de conservar el paisaje de policultivo, el BDT se financia a través de un proyecto de desarrollo local sostenido por fondos europeos. Su reglamento expresa el rechazo a empresas agroalimentarias medianas y grandes como demandantes de tierras y su preferencia por pequeñas empresas con perfiles minoritarios en el sector agrario, especialmente las que tengan proyectos ecológicos y agroecológicos que contemplen la conservación del paisaje y la biodiversidad. Este BDT se inserta en un territorio singular donde la reagrarización vitivinícola supuso una importante revalorización económica de los viñedos, bloqueando el acceso a ellos a través del precio. Entretanto, los campos de cultivo de fruta seca, frutales y olivos siguen inexorablemente abocados al abandono o a su reconversión en viñedo.

El BDT municipal de Sant Vicenç dels Horts, en el Área Metropolitana de Barcelona, se financia a través de fondos autonómicos para la creación de empleo. Aquí, la causa principal del bloqueo sobre la tierra es su falta de disponibilidad en un territorio de fincas pequeñas, sometido a una alta presión urbanística, industrial y de las infraestructuras de transporte que rodean Barcelona y que complican la concentración de tierras. Para dar respuesta a esta situación, el proyecto del BDT se idea en 2018, impulsado desde el departamento de Ocupación y Empresa del ayuntamiento. Su reglamento se aprueba en 2020, momento en que empieza su labor de intermediación junto con otras acciones que ya se venían desarrollando por parte del técnico de dinamización agroecológica. Sólo se permite la participación como demandantes a personas que pretendan hacer un uso profesional de la tierra. Si bien pretende impulsar las nuevas incorporaciones, se prioriza facilitar el acceso a la tierra a aquellas personas que ya cuenten con un proyecto activo y necesiten ampliar su superficie para consolidarlo.

El proyecto BCN Smart Rural y los tres BDT a él asociados, se encuentran coordinados por la Diputación de Barcelona, una entidad de la administración supralocal. Este proyecto, contempla el desarrollo de tres BDT supramunicipales (ver Tabla 1). Los tres se encuentran en distintas etapas de planificación, aunque ninguno ha empezado la fase de intermediación de tierras. Desde este programa, han optado por una estrategia prospectiva de identificación de tierras abandonadas o próximas a su desuso a través de Sistemas de Información Geográfica que no se da en los BDT descritos anteriormente. Si bien se proponen tres BDT gestionados por una misma administración, éstos se coordinan con tres organizaciones locales: En el Parc Rural de Montserrat, se trabaja junto a la

asociación de administraciones municipales que conforman dicho parque. En la Catalunya Central, con la Xarxa de Sobirania Alimentària de la Catalunya Central (XaSACC), una organización comunitaria que aglutina agentes públicos y privados entorno el fomento de la soberanía alimentaria y la producción agroecológica. Para la implementación del BDT Vall del Ges, Bisaura i Orís, se trabaja con la asociación responsable del proyecto de desarrollo rural participativo Leader, con fondos europeos. Más allá de la constitución de estos tres BDT, BCN Smart Rural plantea la interconexión entre éstos y el resto de BDT públicos catalanes a través de una plataforma en red que les permita compartir información y recursos.

El BDT Ebrebiosfera, se encuentra en planificación y engloba las comarcas del Baix Ebre, el Montsià, la Terra Alta y parte de la Ribera d'Ebre, las cuales constituyen la Reserva de la Biosfera Terres de l'Ebre. Este BDT surge a raíz de una situación contradictoria sobre los sistemas agrarios locales, pues por un lado éstos devienen centrales para conservar el paisaje patrimonializado bajo la Reserva de la Biosfera mientras que, por otro lado, la desagrarización y la despoblación los erosionan y los vacían de significado. La estrategia intercomarcal propuesta por este BDT se sustenta sobre un proyecto con fondos europeos para crear un «ecosistema territorial» caracterizado por la intercooperación público-privada entre agentes heterogéneos. De esta forma, se está desarrollando una plataforma basada en Sistemas de Información Geográfica para ser puesta a disposición de distintos «agentes activadores locales» que en esencia constituirían BDT más pequeños o sectoriales, anidados bajo la plataforma en desarrollo y bajo una estructura liderada por la administración supramunicipal de referencia en políticas medioambientales.

Por último, el BDT del Garraf se encuentra desactivado. Fue impulsado por la Agència de Desenvolupament del Garraf y se mantuvo en funcionamiento entre 2013 y 2016. Este BDT, facilitaba el acceso a fincas de huerta en zonas periurbanas, en una comarca caracterizada por la cobertura forestal, el monocultivo de viña y la recalificación de la tierra productiva debido al crecimiento urbanístico de los núcleos de costa. A diferencia del resto de BDT, su labor se orientaba a formar en horticultura a personas en situación de desempleo, para luego facilitar su acceso a la tierra a través del BDT y acompañarlos en su profesionalización de manera que los demandantes del BDT eran los propios participantes del proyecto de ocupación. La financiación surgió de subvenciones de la Diputación de Barcelona y posteriormente, de políticas de ocupación, las cuales dejaron de llegar en 2016, momento en que el proyecto no tuvo continuidad. Este caso, refleja los

estrechos vínculos entre voluntad política, fuentes económicas y sostenibilidad del BDT. Una situación extrapolable al resto de programas analizados que enfatiza su posición de fragilidad y dependencia, que será abordada más adelante.

Tal y como muestran los BDT locales, éstos cuentan con estructuras y estrategias heterogéneas que se especializan en función de la realidad socioeconómica y las barreras de acceso a la tierra en cada contexto local. A pesar de esta diversidad de estrategias, los discursos de los técnicos muestran que, más allá de tratarse de herramientas técnicas aplicadas sobre la tierra, los BDT devienen en instrumentos de intervención política y social sobre los sistemas agrarios locales. En este sentido, su labor se basa en establecer relaciones de confianza entre propietarios de tierra, demandantes y técnicos de la administración a través estrategias específicas adaptadas a los contextos locales: la intermediación basada en la confidencialidad; la proximidad y el contacto directo; estrategias centradas en el uso intensivo de plataformas web de acceso público; la intercooperación entre agentes públicos y privados; o la creación de redes entre distintos BDT. Sea como sea, los informantes reconocen que la condición previa para desbloquear el acceso a la tierra es la promoción de relaciones de confianza que garanticen el acercamiento entre los usuarios –tanto propietarios como demandantes de tierra, y los técnicos de cada BDT, tal y como uno de los informantes relata:

La Administración debe servir para fomentar la confianza entre propietarios y demandantes: intentar tejer esta confianza con los propietarios y con los agricultores y hacer una red para que esto se rompa, para que la desconfianza que no permite el acceso a la tierra de personas que quieren acceder a ella, se rompa (Personal técnico, BDT Sant Vicenç dels Horts)¹³.

4.2. Miradas emergentes sobre la tierra

Lo que deviene constante en la praxis de los BDT es que buena parte de las tierras con las que trabajan son aquellas “abandonadas, en desuso, baldías o marginales”. En definitiva, fincas que han sido desvalorizadas por el capitalismo agrario. De este modo, la labor de desbloqueo del acceso a la tierra radicaría en poner en el centro el rol productivo de las tierras menos atractivas para los modelos agrarios hegemónicos, que son difíciles de resituar en los sistemas agrarios locales a raíz de su falta de validez como recurso. En este sentido, de la propuesta de los BDT se desprende una cierta resignificación de estas tierras para darles valor más allá de los criterios de mercado

---

¹³ Citas traducidas por el autor del original, en catalán.

vigentes, acercándose a una mirada próxima a la de las culturas agrarias locales y afín a las estrategias de reagrarización características del nuevo campesinado (Van der Ploeg 2008; Monllor 2013). Una labor compleja y conflictiva que genera tensiones entre distintos imaginarios, en unos sistemas agrarios donde el valor de mercado sobre la tierra y el resto de factores productivos sigue siendo hegemónico, guiado todavía por los las premisas de la revolución verde y el paradigma agroindustrial.

De este modo, los BDT pueden verse como herramientas locales alternativas para acceder a la tierra respecto a las estrategias vigentes hasta el momento, marcadas por los procesos de (des)valoración capitalista y sus regímenes de exclusión (Bridge 2009; Li 2014). Si bien los BDT parten de estrategias de desarrollo local ligadas al aumento de la ocupación, el discurso de los técnicos sobrepasa esta dimensión para, intentar transformar desde lo local, una situación estructural que ha condensado en la falta de relevo y abandono de tierras desvalorizadas (Arnalte, Baptista y Garrabou 2012; Terres, Nisini y Anguiano 2013; Ustaoglu y Collier 2018), y en fenómenos de competencia, acaparamiento y especulación sobre aquellas tierras legitimadas como productivas y como objeto de inversión del capitalismo global (Borras y Franco 2013; Li 2014; Franquesa 2019). Al mismo tiempo, los técnicos son conscientes de sus limitaciones y enfatizan que los programas de reagrarización local, no podrían resolver los problemas multidimensionales del sector agrario, pues difícilmente podrán revertir las lógicas capitalistas de mercantilización y especulación sobre la tierra cuando éstas se manifiestan aunque, ciertamente, sí que podrían contribuir a retenerlas circunstancialmente en sus contextos locales fomentando el relevo agrario, manteniendo la tierra productiva y la figura del pequeño agricultor y previniendo así el abandono y la concentración de la producción y la propiedad

Recibimos las críticas de: «pero con esto no solucionáis todo, los problemas de la agricultura son más». Y digo: sí, sí, y yo siempre parto del punto cero: nosotros somos un grano de arena, no solucionaremos el problema del abandono [...] estamos allí intentando batallar, pero hay cosas que ya no tenemos competencias ni manera de solucionarlas. (Personal técnico, BDT Priorat).

Si bien como perciben los técnicos, los BDT sufren limitaciones, su labor de facilitación del acceso a la tierra, plantea a nivel teórico una cierta desmercantilización y remercantilización de la tierra a escala local, que vale la pena señalar. A partir de la mediación de la administración, las tierras incorporadas al BDT se resignifican, pasando de ser consideradas tierras sin relevo, o sin posibilidades para la producción, a ser tierras

disponibles para ser reactivadas por parte de aquellos que veían negado su acceso. De esta manera, al inscribir tierras en el BDT, éstas podrían escapar a su dicotomización como mercancía o como tierra baldía (Franquesa 2019), recuperando su valor de factor de producción esencial para los sistemas agrarios locales, y facilitando su acceso a las personas interesadas. En síntesis, los BDT apuestan por superar parte de los regímenes de exclusión vigentes.

Al mismo tiempo, los reglamentos de los BDT publicados hasta el momento, legitiman unos usos y estrategias sobre la tierra y deslegitiman otros a través de unos sistemas de valores cercanos a los principios de la agroecología (Sevilla 2012). De este modo, y atendiendo a la diversidad de BDT presentes, las estrategias intensivas y de medianas y grandes empresas agrarias, no gozarían de prioridad como demandantes de tierra, mientras que sí lo harían las pequeñas explotaciones de producción ecológica o agroecológica.

No se aceptarán grandes y medianas empresas agroalimentarias (más de 50 trabajadores). La incorporación de pequeñas empresas (de 10 a 50 trabajadores), se valorará según los criterios de valoración técnica [...] Las actividades de agricultura y ganadería intensiva no serán consideradas como posibles usuarias. (Consell Comarcal del Priorat, 2019).

Los reglamentos de los BDT buscan que quienes plantean formas sostenibles de trabajar la tierra y se alejan de los modelos agrarios hegemónicos sean prioritarios en el relevo generacional. De este modo, los BDT se situarían como mecanismos de recodificación y reinscripción de la tierra contrahegemónicos: tienen el potencial de tejer contranarrativas de la desagrarización desde la escala local que plantearían una nueva mirada sobre la tierra, siendo una opción alternativa pero también paralela e incluso sinérgica a las fórmulas de acceso a la tierra presentes en los contextos locales. De este modo los BDT funcionan complementariamente con otras estrategias, ya sean las redes de confianza y vecindad que configuran los mercados de tierra locales, y que, tradicionalmente han servido para dimensionar las explotaciones; así como con otros programas de dinamización rural y relevo generacional que mediante distintas estrategias creativas buscan facilitar la incorporación agraria y el acceso a la tierra.

La Bolsa (de tierras) no quiere ser una herramienta excluyente de otras posibles fórmulas de intermediación, sino complementaria de las iniciativas privadas o públicas existentes o que se puedan desarrollar en el futuro. (Ajuntament de Sant Vicenç dels Horts, 2020).

4.3. Cuando no hay relevo: valores, imaginarios y economía moral

Los valores e imaginarios de los propietarios de tierras, así como la agencia que estos despliegan, devienen factores explicativos de la realidad agraria local y de las estrategias sobre la tierra cuando ésta cae en desuso: La agencia de estas personas reflejaría su capacidad para actuar más allá de las limitaciones estructurales, aprovechándolas, resistiéndose o cuestionándolas y su capacidad de imaginar, prever y representar el mundo, pudiendo actuar creativamente en él (Escalera-Reyes 2020). Así, las transformaciones de la desagrarización, no pueden entenderse sin las agencias, valores e imaginarios de los propietarios de tierra. Igualmente, éstos tampoco deben obviarse al abordar la reagrarización a través de BDT, pues estos programas necesitan propietarios que voluntariamente inscriban sus fincas en el proyecto. De acuerdo con los técnicos entrevistados se pueden diferenciar dos perfiles de propietarios de tierras en función de las estrategias adoptadas y de cómo han construido sus imaginarios y sus vínculos con la tierra y la actividad agraria, hecho que determinará en buena medida su avenencia a la propuesta de los BDT

El primer grupo, lo constituyen personas que han accedido a la tierra mediante la herencia y que nunca se han dedicado de manera profesional a la agricultura ni tienen previsto hacerlo en el futuro. Buena parte de ellos se ha socializado en la tierra a través de las estrategias de trabajo familiar o ejerciendo de agricultores a tiempo parcial en algún momento de sus vidas. Estas personas que heredan la tierra, o su gestión, encarnan la fractura generacional de la desagrarización, pues, tanto si abandonaron sus lugares de origen, como si se quedaron, todos se alejaron del sector agrario como recurso económico principal. En todos los contextos, los técnicos se refieren al autodesprecio de los padres y abuelos de las personas que heredan la tierra, hacia su propia condición de agricultores para explicar cómo se alentó una desconexión respecto a las tierras de propiedad familiar, conscientes de la dureza de las labores del campo, de las bajas rentas del sector y de la subalternidad de las culturas agrarias locales (Polanyi 1989 [1940]; Aguilar 2014; Pointereau et al. 2018). No obstante, los técnicos entrevistados perciben también que es común que estas personas sientan el deber de mantener la tierra productiva y “cuidada” como lo harían sus padres, de manera que, al acercarse de nuevo al ámbito agrario, se intensificaría un vínculo emocional con la tierra, construido a través de las reciprocidades inherentes a las relaciones de parentesco (Hermann 2015).

Según diversos autores, este vínculo refleja las normas y obligaciones no mercantiles que median las relaciones y experiencias sociales, políticas o económicas (Arnold 2001). De esta manera, se reproduce una economía moral sobre la tierra que, a través de normas culturales y obligaciones sociales, señala las estrategias legítimas o ilegítimas sobre la tierra familiar (Arnold 2001; Hermann 2015), lo cual revela la existencia de distintas moralidades sobre la tierra y la actividad agraria, caracterizadas por relaciones de coexistencia, superposición o conflicto (Homs y Martínez 2021) y cuyo peso determinará, en parte, el comportamiento de los distintos propietarios de tierra presentes en los BDT.

Les duele que se pierdan las tierras, que se conviertan en bosque, y buscan alguien que se ocupe. Algunos quizás tengan más pretensión de obtener un provecho... pero la mayoría buscan que alguien se ocupe y mantener el valor o mejorarlo. (Personal técnico, BDT Baix Camp).

Cuando muere el padre tienen un sentimiento de responsabilidad: si mi padre lo viera qué mal, qué mal [...] Hay un arraigo sentimental, emocional... hay esta parte de: no quiero vender porque es parte de mí, es parte de ellos, o ha sido parte de mi padre. (Personal técnico, BDT Priorat).

Aguantan la tierra por el carácter romántico de la propiedad de la tierra más que por las ganancias que puedan obtener [...] tenemos esta historia romántica y de propiedad que hace que sea como una parte de tu cuerpo, la tierra de tus abuelos. (Personal técnico, BDT BCN Smart Rural).

Habiendo identificado estos lazos, los técnicos perciben cómo quienes heredan las tierras trasladan el cuidado sobre la tierra, al cuidado hacia los ancestros en unas relaciones que se imbrican entre cuerpos, tierra y generaciones, donde la propiedad deviene un vínculo entre generaciones pasadas, presentes y futuras (Hermann 2015), que los llevaría a interesarse por la propuesta del BDT.

De acuerdo con los técnicos, el principal interés de estas personas es mantener las tierras, a menudo en contextos rurales en los que ya no viven y sin estar demasiado familiarizados con la red social del sistema agrario local. No obstante, todavía conservarían los lazos genealógicos con la tierra, como lugar central de la historia familiar, de modo que la mayoría quiere mantenerla en activo e incluso mejorarla. Tal y como perciben los informantes, las personas que han heredado la propiedad familiar despliegan una moralidad que les empuja a retener la tierra trabajada más allá del beneficio económico, entendiéndola como soporte material de la comunidad imaginada del parentesco (Salazar 1999), en unos contextos donde los costes productivos difícilmente superan los precios de comercialización.

Un segundo grupo de propietarios identificados por los técnicos serían aquellos agricultores profesionales de edad avanzada, que hasta el presente han mantenido las tierras productivas más allá de su edad de jubilación, extensificando las prácticas agrarias y disminuyendo su productividad (Duesberg, Bogue y Renwick 2017). Generalmente han negociado nuevas estrategias de trabajo familiar o contrataciones temporales que ayuden a realizar las labores del campo más exigentes, con el objetivo de mantener la tierra bajo unos estándares mínimos de “cuidado” y “limpieza”. Esta situación, reflejo de nuevo de la economía moral sobre la tierra y de un vínculo emocional que sobrepasa lo financiero (Kuehne 2013), suele mantenerse hasta que los agricultores se sienten físicamente incapaces de seguir gestionando sus tierras. La falta de personas activas en el sector agrario dificulta enormemente el relevo generacional dentro de la propia red agraria local, por lo que algunas de las personas que se ven obligadas a dejar la actividad, acuden al BDT buscando este relevo.

Una persona que toda la vida ha vivido de la tierra y que es herencia de la familia, venderla le cuesta mucho y verla no trabajada, le duele. (Personal técnico, BDT Ebrebiosfera).

Conservan parte de las tierras para tener su propio medio de producción y su autoabastecimiento, y manejan una parte para tenerlas limpias, pero no las tienen todas en producción. Se hacen mayores, pero van manteniendo mientras pueden... no pueden dejar la tierra de un día para otro. (Personal técnico, BDT Sant Vicenç dels Horts).

Las citas de los informantes muestran como señalan Kuehne (2013), Hermann (2015) o Duesberg, Bogue y Renwick (2017), que la existencia de una fuerte identificación de los agricultores con sus tierras, su lugar de trabajo y las prácticas agrarias, les hace difícil desvincularse de la tierra, siendo su jubilación, algo mucho más complejo y progresivo que en otros sectores laborales donde la reproducción familiar de la actividad económica y los vínculos entre unidad doméstica y productiva no existen. De este modo, al aproximarse al BDT a menudo se muestran reticentes a estrategias productivas que supongan cambios en sus tierras como las propuestas por los modelos ecológicos o agroecológicos, pues rompen con los criterios de “orden” y “limpieza” asociados a las prácticas agrarias difundidas en tiempos de la revolución verde. En este sentido, de acuerdo con los informantes, estas nuevas prácticas a menudo se encuentran deslegitimadas bajo los ojos de estos agricultores de edad avanzada, pues las asociarían a una dejadez sobre la tierra de sus ancestros, que mengua su productividad y la “ensucia”

(Lozano-Cabedo 2013) significando su desvinculación del ámbito agrario como una doble pérdida, productiva y simbólica.

El que ha sido agricultor, tiene más vínculo con la tierra y le cuesta más este cambio en las maneras de hacer. Algunos son reacios a una agricultura diferente [...] son personas mayores y la tierra es su tesoro. Y ellos lo han llevado hasta aquí y les ha costado mucho [...] Se preguntan: ¿Qué dirán los demás? ¿Qué dirán si ven mi finca sucia? (Personal técnico, BDT Priorat).

Al mismo tiempo, la moralidad adoptada es algo que toma sentido dependiendo de las economías en juego, el contexto geográfico y sociocultural o las circunstancias particulares de sujetos y comunidades (Herman 2015; Homs y Martínez 2021). Así, los BDT de áreas periurbanas se encuentran con agricultores de edad avanzada que diversifican sus estrategias respecto a los de las áreas rurales desvalorizadas. En el área de Sant Vicenç dels Horts, en la conurbación de la ciudad de Barcelona, por ejemplo, es habitual que, al dejar de trabajar la tierra, se piense en extraer de ella el máximo beneficio, arrendándola para usos no agrarios o para la construcción de huertos de autoconsumo, o esperando una recalificación del suelo, buscando estrategias que maximicen las rentas siempre que sea posible, algo poco probable en los BDT situados en áreas rurales.

El reto para el BDT debe ser cambiar la filosofía sobre la tierra y que los propietarios quieran que la tierra siga gestionada por agricultores profesionales. (Personal técnico, BDT Sant Vicenç dels Horts).

4.4. Los Bancos de Tierras en la des/reagrarización: limitaciones e incertidumbres

La condición local de los BDT y su capacidad de adaptación a las realidades donde se insertan es vital para comprender su potencial. No obstante, al mismo tiempo su carácter local los sitúa bajo estructuras circunstanciales y débiles pues no cuentan con estructuras que las sostengan desde mayores escalas de gobernanza. También, su financiación limitada en el tiempo (ver Tabla 1) dificulta su supervivencia como herramientas sólidas orientadas a la intermediación de tierras. Estas limitaciones en financiación, tiempo y estructura afectarían tanto al desarrollo técnico del proyecto como a la capacidad de tejer relaciones confianza con personas que pretendan inscribir o demandar tierras y por tanto aseguren la viabilidad del proyecto a largo plazo.

La confianza es algo que hay que ir trabajando [...] habrá personas que esta confianza la puedes trabajar relativamente fácil y hay otros que deberá ser un camino largo. Por tanto, la creación de

un banco de tierras y su posterior gestión ya en funcionamiento es una carrera de fondo. (Personal técnico, BDT BCN Smart Rural).

De este modo, si bien la proliferación de BDT y su heterogeneidad de formas denota un momento de ebullición y un interés creciente por estos proyectos, por otro lado, una constricción a nivel estructural, sin estructuras estables que les den amparo más allá de la esfera local, refleja una apuesta política poco decidida por los BDT y los programas de reagrarización en los que se insertan, que puede conducir a su disolución como ocurrió con el BDT del Garraf:

Todas estas cosas funcionan muy bien cuando tienes una subvención. Si después la voluntad política va por otro lado... (Personal técnico, BDT Garraf).

Es necesario que este tipo de herramientas se puedan desarrollar. Pero se han de desarrollar, y debe haber una apuesta política para que esto se desarrolle [...] los BDT son una herramienta que no funciona por sí sola. Es necesario que haya un equipo de gestión, de dinamización, de trabajo, que vaya haciendo este trabajo de hormiguita [...] después de la creación de los BDT, yo espero que haya una gestión. Que las administraciones apuesten por ello. Y más en el contexto en el que estamos actualmente, de una crisis económica importante. (Personal técnico, BDT BCN Smart Rural).

Otra de las incertidumbres percibidas es el desarrollo de estructuras centralizadas de acceso a la tierra por parte de la administración autonómica a través de la Llei d'Espais Agraris (DOGC, 2019). Esta ley, dirigida a regular la planificación y gestión de los espacios agrarios, su conservación, protección y régimen jurídico (DOGC, 2019), prevé el despliegue de un registro de tierras en desuso, que, a efectos prácticos, podría funcionar como un BDT a nivel de la administración autonómica. Si bien este registro podría ser la oportunidad de construir una estructura mayor donde enmarcar los BDT locales, su reglamento se encuentra todavía por redactar, y los informantes intuyen descoordinación entre éste y las prioridades de los BDT analizados.

De una manera directa e indirecta los BDT estamos implicados en el registro de tierras [...] yo veo este peligro: que la administración autonómica que es la que está haciendo la legislación vaya por un lado y los que estamos trabajando a escala local y supramunicipal, estemos trabajando en otro sentido ... tenemos que buscar la manera de poder trabajar todos juntos [...] porque estamos ante una emergencia no climática, una emergencia social. (Personal técnico, BDT BCN Smart Rural).

Los técnicos, valoran con reservas el registro de tierras planteado, pues, si bien responde a los mismos objetivos generales que los BDT locales, también entienden que puede

terminar fagocitando sus estructuras bajo estrategias aparentemente opuestas. En este sentido, el registro autonómico de tierras pretende: i) aplicar una definición de “tierra en desuso”, que podría no tomar suficientemente en cuenta la heterogeneidad de los territorios, los contextos locales y las explotaciones, ii) contemplar la identificación de parcelas en desuso para su inscripción en el registro por parte de actores privados, ajenos a la propiedad de la finca en cuestión, con sendos intereses sujetos o no al interés público¹⁴, iii) el posible arrendamiento forzoso de aquellas tierras en desuso que sean incorporadas al registro más allá de la voluntad de sus propietarios y iv) el acceso a la tierra mediante procesos de concurrencia competitiva (DOGC 2019). Así, si bien la ley busca la reactivación de la tierra en desuso a través de la administración, por otro lado, el acceso a la tierra a través de procesos de concurrencia competitiva podría reproducir unas relaciones de poder que perjudicarían a pequeñas explotaciones autogestionadas y favorecerían a empresas agrarias más grandes capaces de destinar recursos a la burocracia de estas convocatorias, reproduciendo de nuevo unos regímenes de exclusión, que se pretenden paliar desde los BDT locales:

La ley, puede ser una oportunidad, por un lado, porque podría facilitar que más fincas entren al BDT. Por otro lado, si a nivel autonómico se sacan paquetes agrupando fincas, quien acabará accediendo no será ningún agricultor agroecológico ni familiar. (Personal técnico, BDT Ebrebiosfera).

Puede conllevar que estén presentes sólo aquellos organismos que tienen una estructura técnica lo suficientemente importante como para presentar solicitudes de concurrencia competitiva. Esto es muy peligroso porque al final el agricultor pequeño no podrá entrar en esta rueda. (Personal técnico, BDT Sant Vicenç dels Horts).

La plataforma de trabajo conformada por los BDT actúa como un doble recurso que da a conocer al público general los BDT catalanes mientras que facilita la intercooperación a nivel de recursos, información y experiencias entre los distintos proyectos de dinamización rural y acceso a la tierra. En este contexto, la plataforma ha propuesto participar en la elaboración del reglamento del registro autonómico de tierras para que los BDT sean considerados prioritarios en la intermediación de tierras dentro de su ámbito

---

¹⁴ La ley prevé en el artículo 24 del capítulo VII, que el departamento competente en colaboración con la administración local y las organizaciones profesionales agrarias más representativas, las cooperativas agrarias, y las organizaciones que forman parte de la “Taula Agraria” así como los miembros de colegios profesionales con competencias en el ámbito agrario, puedan identificar zonas donde sea probable encontrar parcelas en desuso para ser inventariadas. Del mismo modo, toda persona que cumpla los requisitos anteriores y quiera identificar parcelas en desuso podría hacerlo, registrándose previamente en una base de datos de la administración.

geogràfic, funcionant de manera paral·lela i sinèrgica al registre autonòmic, pues ambdues iniciatives persiguen un objectiu comú. Esta situació reflecta que, per un costat, la reagrarització a través del accés a la terra que proposen els BDT ocorre a escala local i sota estructures heterogènies i a menuda, precaritzades, mentre que per l'altre costat, des de l'escala autonòmica, l'administració proposa una estructura centralitzada d'accés a la terra en aparença més àmplia, robusta i amb major suport polític però que podria donar lloc a lògiques desagraritzants, diametralment oposades a les que donen origen als BDT locals.

En aquest sentit, (i a falta d'un reglament que regule el registre de terres autonòmiques) la probable convivència de ambdues tipus d'iniciatives enfocades al accés a la terra sota diferents estratègies, emfatitza la idea de no linealitat i complexitat entre els processos de desagrarització i reagrarització (Dressler, Smith i Montefrío 2018; Hisano, Akitsub i McGreevy 2018) pues el escenari dels programes públics d'accés a la terra, els situa en una reagrarització local, faltada d'estructures estables i una desagrarització simultània impulsada des de majors escales de governança -tant regional, com internacional, fet que reflecta els desequilibris de poder en la relació entre reagrarització i desagrarització, i trascende una aparent incompatibilitat genealògica i dialèctica entre ambdues processos (Hebinck 2018; Shackleton i Hebinck 2018; Van der Ploeg 2018).

Partint de les limitacions dels BDT analitzats inherents a la seva naturalesa i escala local, juntament amb la falta d'una voluntat política clara per a la reproducció d'aquests programes, cal preguntar-se fins a quin punt, el potencial reagraritzant dels BDT pot perdre's si aquests no guanyen el suport polític-administratiu necessari per a tenir continuïtat. En cas de no fer-ho, cal la possibilitat que els BDT siguin apareixent i desapareixent com a programes d'accés a la terra en processos de reagrarització local minoritaris, i que, pese a la seva capacitat transformadora sobre el relleu generacional, i la resignificació de la terra, desapareixin quan acabi la seva precària financiació.

5. Conclusiones

Els BDT es presenten com a eines públiques de facilitació de l'accés a la terra amb un potencial no menyspreiable per a paliar el cercament de la terra i els seus règimens d'exclusió. Part de la seva capacitat radica en el seu caràcter local, en la heterogeneïtat de les seves estratègies i en la adaptació a les necessitats dels diferents

sistemas agrarios locales. El abandono o la especulación ejercen una fuerza centrífuga sobre el acceso a la tierra, que toma diferentes formas de acuerdo con las condiciones biofísicas, socioeconómicas y culturales, que hacen necesaria la implementación de estrategias de reagrarización específicas para contenerla. Los BDT locales, teniendo en cuenta cada contexto, trabajan para entender, contener e incluso subvertir las formas tomadas por la desagrarización a escala local.

Los BDT más allá de buscar la generación de empleo, reflejan la voluntad de resignificar la tierra y cuestionar su dicotomización como mercancía o tierra baldía a través de una democratización y re/desmercantilización de la tierra. Del mismo modo, sus reglamentos reflejan una cierta voluntad de devenir mecanismos de inscripción de la tierra contrahegemónicos, pues de ellos se deduce la voluntad de reinscribir la tierra como factor productivo central, que devolvería a los sistemas agrarios locales parte de la autonomía perdida al erosionarse sus culturas agrarias. De este modo, las estrategias de producción ecológicas y agroecológicas, así como explotaciones agrarias pequeñas o autogestionadas son proyectos prioritarios para los BDT.

Si la condición local de los BDT es su mayor potencial, ésta deviene a la vez su mayor flaqueza, pues las fuentes de financiación y las estructuras político-administrativas detrás de los BDT son débiles y heterogéneas y esto, conlleva distintos grados de inestabilidad. Otra de las limitaciones para su arraigo, radica en su limitación temporal. En este aspecto, los BDT difícilmente podrán desarrollarse plenamente a nivel técnico en períodos cortos de tiempo, especialmente aquellos que plantean estrategias de intercooperación, o trabajos prospectivos de identificación de tierras, pues en estos casos las etapas de planeamiento dejarían poco margen a la implementación. Además, al basarse en relaciones de proximidad entre técnicos, propietarios y demandantes de tierra, la administración necesariamente debe reconstruirse como un agente generador de confianza, de manera que sus propuestas sean fácilmente incorporadas por la red agraria local. Esta es una cuestión que debe ser planteada a largo plazo y que contrasta con un apoyo político insuficiente y poco estable en el tiempo. Cabe preguntarse entonces hasta qué punto a nivel político los BDT servirían para justificar una cierta voluntad en potenciar la reagrarización que no iría más allá de la dimensión simbólica y discursiva. Hará falta esperar para ver cómo se desarrollan los BDT analizados en un futuro cercano.

La convivencia de los BDT con otros programas públicos de acceso a la tierra desde escalas de gobernanza superiores nos hace plantear hasta qué punto el discurso de los BDT, puede ser absorbido por otras estructuras que bajo un mismo objetivo general conduzcan precisamente a una situación contraria a las necesidades de los contextos locales, de manera que el acceso a la tierra priorice a aquellos demandantes que gozan de mayores cuotas de poder dentro del sistema agrario hegemónico. Estas cuestiones apuntan a unos contextos de des/reagrarización basados en instrumentos diversos y estrategias públicas no homogéneas, ni lineales. En este aspecto el acceso a la tierra desde programas públicos se encuentra en constante reformulación y muestra como la relación entre desagrarización y reagrarización se perfila en formas complejas entre distintas escalas y no solo en planos opuestos, si no también coexistiendo e incluso retroalimentándose bajo relaciones caracterizadas por el cambio, la adaptación y la simultaneidad, trascendiendo una simple relación procesual entre ambos fenómenos.

Por último, cabe destacar la importancia de los valores e imaginarios de aquellas personas que poseen o gestionan tierras que quedan sin relevo. Existe una economía moral sobre la tierra que va más allá del interés mercantilista sobre la misma y se vincula a las relaciones de cuidado y reciprocidad entre generaciones, construidas sobre la significación central de la tierra en la historia personal y familiar tanto de agricultores profesionales como de personas que heredan tierras. De este modo, si bien existirían diferencias entre entornos rurales y periurbanos, en ambos contextos y perfiles de personas existe una moralidad que legitima o deslegitima las estrategias sobre la tierra, que, desde las relaciones de confianza, bien podría jugar a favor de la reagrarización local, considerando la incorporación de tierras a los BDT, como una estrategia para retenerlas como parte del patrimonio, la identidad y la memoria.

6. Bibliografia citada

Aguilar, Encarnación. 2014. «Los nuevos escenarios rurales: de la agricultura a la multifuncionalidad». *ÉNDOXA: Series Filosóficas*, 33: 73-98.

Ajuntament de Sant Vicenç dels Horts. 2020. «Tràmit d'audiència pública prèvia sobre l'avantprojecte de nou reglament de la Borsa de Terres de Sant Vicenç dels Horts».

Disponible en [https://svh.cat/wp-](https://svh.cat/wp-content/uploads/2021/06/022aconsultapublicareglamentborsadeterressvh.pdf)

[content/uploads/2021/06/022aconsultapublicareglamentborsadeterressvh.pdf](https://svh.cat/wp-content/uploads/2021/06/022aconsultapublicareglamentborsadeterressvh.pdf). Fecha de acceso 09/12/2020.

- Altieri, Miguel A. y Clara I. Nichols. 2010. «Agroecología: potenciando la agricultura campesina para revertir el hambre y la inseguridad alimentaria en el mundo». *Revista de Economía Crítica*, 10: 62-74.
- Arnalte, Eladio, Fernando O. Baptista, y Ramón Garrabou. 2012 «Viejas y nuevas dimensiones de la cuestión de la tierra». *Revista Española de Estudios Agrosociales y Pesqueros*, 231: 11-35.
- Arnold, Thomas C. 2001. «Rethinking moral economy». *American Political Science Review*, 95(1), 85-95.
- Babin, Nicholas. 2019. «Class differentiation, deagrarianization, and repeasantization following the coffee crisis in Agua Buena, Costa Rica». *Journal of Agrarian Change*, 20:113–136.
- Bernstein, Henry y Terence Byres. 2001. «From Peasant Studies to Agrarian Change». *Journal of Agrarian Change*, 1:1-56.
- Borras, Saturnino M. y Jennifer C. Franco. 2013. «Global land grabbing and political reactions ‘from below’». *Third World Quarterly*, 34: 1723–1747.
- Bretón, Víctor. 1993. «¿De campesino a agricultor? La pequeña producción familiar en el marco del desarrollo capitalista». *Noticiero de Historia Agraria*, 5: 127-159.
- Bridge, Gavin. 2009. «Material worlds: natural resources, resource geography and the material economy». *Geography Compass*, 3: 1217–44.
- Bryceson, Deborah F. 1996. «Deagrarianization and rural employment in sub-saharan Africa: a sectoral perspective». *World Development*, 24: 97–111.
- Comas-d’Argemir, Dolors y Louis Assier-Andrieu. 1988. «Presentación: Grupo Doméstico y Transición Social». *Arxiu d’Etnografia de Catalunya*, 6: 8-16.
- Consell Comarcal del Priorat. 2019. «Reglament del Banc de Terres del Priorat».
Disponible en
<https://www.diputaciodelataragona.cat/ebop/index.php?op=dwn&tipus=i&data=20191219&anyp=2019&num=11262&v=i> Fecha de acceso 09/12/2020.

DARP. 2020. «Principals indicadors del sector agrícola a Catalunya». Disponible en <http://agricultura.gencat.cat/ca/departament/estadistiques/publicacions/grafics/principals-indicadors-sector-agricola-catalunya/#bloc1>. Fecha de acceso 09/12/2020.

Descola, Philippe y Gisly Pálsson. 1996. «Introducción». En: Descola, P. y Pálsson, G (eds) *Naturaleza y sociedad. Perspectivas antropológicas*, 11-33. México DF: Siglo XXI.

DOGC. 2019. «Llei 3/2019, del 17 de juny, dels espais agraris». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, 7900.

Dressler, Wolfram H., Will Smith y Marvin J.F. Montefrío. 2018. «Ungovernable? The vital natures of swidden assemblages in an upland frontier». *Journal of Rural Studies*, 61: 343–354.

Duesberg, Stefanie, Pat Bogue y Alan Renwick. 2017. «Retirement farming or sustainable growth – land transfer choices for farmers without a successor». *Land Use Policy*, 61: 526–535.

Elden, Stuart. 2010. «Land, terrain, territory». *Progress in Human Geography*, 34: 799–817.

Escalera-Reyes, Javier. 2020. «Place Attachment, Feeling of Belonging and Collective Identity in Socio-Ecological Systems: Study Case of Pegalajar (Andalusia-Spain)». *Sustainability*, 12: 3388.

Franquesa, Jaume. 2018. «D'ermes, pagesos i molins». *Arxiu d'Etnografia de Catalunya*, 18: 159-192.

Franquesa, Jaume. 2019. «Resources: Nature, Value and Time» en Carrier, J. (ed) *A Research Agenda for Economic Anthropology*, 74-89. Cheltenham: Edward Elgar.

Friedmann, Harriet. 1978. «World Market, State, and Family Farm: Social Bases of Household Production in the Era of Wage Labor». *Comparative Studies in Society and History*, 20(4), 545-586.

Godelier, Maurice. 1989. *Lo ideal y lo material*. Madrid: Taurus Humanidades.

González-Puente, Marc. 2020. «Accés a la terra, desagrarització i reagrarització: discursos des d'un banc de terres al Camp de Tarragona». *Arxiu d'Etnografia de Catalunya*, 21: 69-96.

- Harvey, David. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hebinck, Paul. 2018. «De-/re-agrarianisation: Global perspectives». *Journal of Rural Studies*, 61: 227-235.
- Hisano, Shuji, Motoki Akitsub y Steven R. McGreevy. 2018. «Revitalising rurality under the neoliberal transformation of agriculture: Experiences of re-agrarianisation in Japan». *Journal of Rural Studies*, 61: 290-301.
- Homs, Patricia y Bibiana Martínez. 2021. «Dignidad y precio justo: Las economías morales de la agricultura y la ganadería en la era de la agro-industria». *Disparidades. Revista De Antropología*, 76(1), e006.
- IDESCAT. 2020. «Població ocupada per sectors d'activitat». Disponible en <https://www.idescat.cat/indicadors/?id=conj&n=10204>. Fecha de acceso 28/09/2020.
- IDESCAT. 2009. «Cens agrari: Nombre d'explotacions i superfície censada». Disponible en <https://www.idescat.cat/pub/?id=censag&n=102#Plegable=geo>. Fecha de acceso 28/09/2020.
- Kuehne, Geoff. 2013. «My decision to sell the family farm». *Agriculture and Human Values*, 30:203–213.
- Li, Tania M. 2014. «What is land? Assembling a resource for global investment». *Transactions of the Institute of British Geographers*, 39(4): 589–602.
- Lozano-Cabedo, Carmen. 2013. «Representaciones sociales de la agricultura ecológica en Andalucía». *Gazeta de Antropología*, 29(2), art. 5.
- Monllor, Neus. 2013. «La nova pagesia, vers un nou model agrosocial». *Quaderns Agraris, Institució Catalana d'Estudis Agraris*, 35: 7-24.
- Moro, Lourdes y Muriel Lamarque. 2020. «Alimentación, estilo de vida y participación: un estudio etnográfico de los grupos de consumo agroecológico en Castilla y León». *Disparidades. Revista De Antropología*, 75(1), e010.
- Pointereau, P., F. Coulon, P. Girard, M. Lambotte, T. Stuczynski, V. Sánchez y A. del Río. 2008. *Analysis of Farmland Abandonment and the Extent and Location of Agricultural Areas that are Actually Abandoned or are in Risk to be Abandoned*. Luxembourg: JRC Scientific and policy Reports, European Union.

Polanyi Karl. 1989 [1940]. *La gran transformación*. Buenos Aires: Ediciones de la Piqueta.

Pons, Ferran. 2019. «Esquí, ganadería y conservación. Mundos (in)compatibles en Baqueira Beret, Alto Pirineo catalán» en Cortés-Vázquez, José A. y Oriol Beltran (coords) *Repensar la Conservación. Naturaleza, mercado y sociedad civil*, 149-164. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona.

Richardson, Tania y Gysa Weszkalnys. 2014. «Resource materialities». *Anthropological Quarterly*, 87: 5–30.

Salazar, Carles. 1999. «Tierra, herencia y patrimonio familiar. Un análisis cultural de los bienes inalienables en la Irlanda rural» en Daivun, Yue, Alain Le Pichon y José Antonio Fernandez de Rota (coords) *Antropología de la transmisión hereditaria*, 53-72. A Coruña: Universidade da Coruña.

Sevilla, Eduardo. 2012. «Agroecología y agricultura ecológica: hacia una “re” construcción de la soberanía alimentaria». *Agroecología*, 1: 7-18.

Shackleton, Sheona E. y Paul Hebinck. 2018. «Through the ‘Thick and Thin’ of farming on the Wild Coast, South Africa». *Journal of Rural Studies*, 61: 277–289.

Soronellas, Montserrat. 2006. *Pagesos en un món de canvis. Família i associacions agràries a la Selva del Camp, segles XVIII, XIX i XX*. Tarragona: Publicacions de la URV.

Soronellas, Montserrat. 2012. «De la agricultura a la ruralidad. Estructura agraria, migraciones y globalización en Cataluña». *História: Questões & Debates*, 56: 13-36.

Sonorellas, Montserrat y Yolanda Bodoque. 2016. «Iniciativas de reagrarización y producción alimentaria en Cataluña. Conciencia ecológica, identidad local y resistencia». *III Seminário Alimentos e Manifestações Culturais Tradicionais i II Simpósio Internacional Alimentação e Cultura: Tradição e Inovação na Produção e Consumo de Alimentos* Vila-Real, Portugal.

Terres, J.M., L. Nisini y E. Anguiano. 2013. *Assessing the risk of farmland abandonment in the EU*. Luxembourg: JRC Scientific and policy Reports European Union.

Ustaoglu, Eda y Marcus J. Collier. 2018. «Farmland abandonment in Europe: an overview of drivers, consequences, and assessment of the sustainability implications». *Environmental Reviews*, 26(4): 396-416.

Vaccaro, Ismael y Oriol Beltran. 2007. «Consuming Space, Nature and Culture: Patrimonial Discussions in the Hyper-Modern Era». *Tourism Geographies*, 9(3): 254 – 274.

Van den Berg, Leonardo y Paul Hebinck. 2018. «We go back to the land: processes of repeasantisation in Araponga, Brazil». *Journal of Peasant Studies*, 45(3): 653-675.

Van der Ploeg, Jan D., Dominique Barjolle, Janneke Bruil, Gianluca Brunori, Livia M. Costa, Joost Dessein, Zbigniew Drag, et al. 2019. «The economic potential of agroecology: Empirical evidence from Europe». *Journal of Rural Studies*, 71: 46–61.

Van der Ploeg, Jan D. 2018. «From de-to repeasantization: The modernization of agriculture revisited». *Journal of Rural Studies*, 61: 236-243.

Van der Ploeg, Jan D. 2008. *The new peasantries: Struggles for autonomy and sustainability in an era of empire and globalization*. Londres: Earthscan.

Woods, Michael. 2007. «Engaging the global countryside: globalization, hybridity and the reconstitution of rural place». *Progress in Human Geography*, 31: 485-508.

CAPÍTOL V

VITICULTURA A TIEMPO PARCIAL DE SEGUNDA GENERACIÓN

(DIS)CONTINUIDADES AGRARIAS EN EL PENEDÈS
POSTINDUTRIAL (ESPAÑA)

“Hemos tenido la suerte de tener la industria cerca y no tener que ir a Barcelona (...) Todos iban a la fábrica y proporcionaba más ingresos que la tierra y más estabilidad y no tenías que ir fuera de la comarca ni de la comunidad para trabajar” (Viticultor a tiempo parcial).

Viticultura a tiempo parcial de segunda generación. (Dis)continuidades agrarias en el Penedès postindustrial (España) ¹⁵

Ideas clave:

1. La viticultura a tiempo parcial contemporánea se orienta al crecimiento y tecnificación de las explotaciones.
2. El género y la genealogía organizan la agricultura a tiempo parcial.
3. El trabajo industrial y la externalización facilitan nuevas formas de organización a tiempo parcial.
4. Las segundas generaciones aun cuando desagrarizadas, siguen expresando vínculos con la tierra

Resumen: La agricultura a tiempo parcial (ATP) es una forma de organización que permanece como adaptación estructural al capitalismo en todos los sistemas agrarios europeos. Este artículo analiza, a partir del método etnográfico, las estrategias de origen, y las proyecciones futuras de la viticultura a tiempo parcial en el Penedés actual (Catalunya) desde una perspectiva procesual-intergeneracional. Planteamos que las estrategias de ATP, favorecidas por las condiciones laborales del sector industrial, se orientan a mantener, dimensionar y tecnificar unas explotaciones cuya continuidad está condicionada por el género y el valor simbólico del patrimonio. La agricultura a tiempo parcial de primera generación ha permitido esquivar la desagrarización. Las segundas generaciones siguen vinculadas a la tierra familiar, pero plantean proyecciones de futuro más abiertas que van desde el abandono de la actividad agraria, hasta el retorno a la dedicación agrícola exclusiva.

Palabras clave: Antropología, agricultura a tiempo parcial, relevo agrario, desagrarización.

---

¹⁵ González-Puente, M. (2022). Viticultura a tiempo parcial de segunda generación. (Dis)continuidades agrarias en el Penedès postindustrial (España). *AGER: Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, 34: 105-134. <https://doi.org/10.4422/ager.2022.01>

Second-generation part-time viticulture. Agricultural (dis)continuities in post-industrial Penedès (Spain)

Highlights:

1. Contemporary part-time viticulture are growth and modernisation oriented.
2. Gender and genealogy organize part-time farming
3. Industrial work and outsourcing facilitate new part-time organization forms.
4. Second generations still express land attachment even they are de-agrarianised.

Abstract: Part-time farming (PTF) is a form of organisation that has remained as a structural adaptation to capitalism in every agricultural system in Europe. This article employs the ethnographic method to analyse, from a processual and intergenerational perspective, the starting strategies and future prospects for part-time viticulture in the Catalan region of Penedès. We suggest that PTF strategies, aided by employment conditions in the industrial sector, are intended to maintain, grow, and modernise family farms whose continuity is conditioned by gender and heritage symbolic values. First-generation part-time farming helped to avoid de-agrarianisation. Though still connected to family land, the second generations present a wider range of future prospects – from abandoning agricultural activities altogether to returning to exclusive dedication to agriculture.

Key words: Anthropology, part-time farming, farm succession, de-agrarianisation.

1. Introducción y justificación

La agricultura a tiempo parcial (ATP) es una forma de organización todavía vigente en los sistemas agrarios europeos cuyo análisis puede ayudar a situar la persistencia de las explotaciones familiares en la actualidad. Como forma de pluriactividad, esta adaptación al sistema industrial y postindustrial proporciona ingresos extraordinarios, garantizando la reproducción de unas explotaciones destinadas a desaparecer bajo la modernización y globalización agroalimentarias (Bretón et al., 1997; Moragues-Faus, 2014). Actualmente la mitad de los titulares de explotación en la UE dedican menos del 25% de su tiempo al trabajo agrícola, mientras que un 36,4% de las explotaciones familiares son pluriactivas

(Davidova y Thomson, 2014). Datos similares se observan en Catalunya, donde un 37,5% de los titulares practicaban ATP en 2008 (IDESCAT, 2008) mientras que casi la mitad dedicaba menos del 25% del tiempo a su explotación (IDESCAT, 2009).

La ATP fue descrita como una etapa de adaptación al capitalismo a través de la proletarización del campesinado con tierras (Arnalte, 1989; Evans, 2009). También fue considerada un ajuste estructural parcial e ineficiente, que impediría la concentración de la producción y la eliminación de activos agrarios al ritmo impuesto por el cambio de estructuras agrarias (Gallego-Bono, 2010). No obstante, el auge de una dedicación parcial a la tierra no supuso ningún impedimento para el desarrollo capitalista, pues reflejó una organización híbrida, subordinada a los procesos de acumulación que han terminado beneficiándose también de las estrategias a tiempo parcial (Godelier, 2000; Soronellas, 2006).

Paralelamente, las explotaciones familiares están inmersas en largas cadenas de valor global y en una desagrarización sin precedentes que erosiona la agricultura como base económica y estructural de las relaciones sociales, comportando la eliminación masiva de explotaciones y activos agrarios (Camarero, 2017; Soronellas, 2012). Bajo este paradigma, el embate neoliberal supone una desintegración agraria constante, pero también alienta nuevas formas de permanecer. Según Bretón et al. (1997) “la situación actual de la agricultura, de sus formas sociales y de sus expresiones culturales, no puede evaluarse sólo en términos de lo que desaparece, sino también de todo aquello que permanece, se crea y se reformula” (p.662).

El sector vitícola español ha vivido importantes reestructuraciones fruto de la reconfiguración de las fuerzas productivas, especialización y búsqueda de calidad y singularización, todo lo cual ha favorecido que buena parte de sus agricultores trabajen hoy el viñedo a tiempo parcial (Gadea, Brignardello y Torres, 2018). Intentar comprender el impacto de estas transformaciones sobre las explotaciones vitícolas familiares invita a revisar las formas que ha adoptado la ATP, sus estrategias, trayectorias y orientaciones futuras.

Más allá de anteriores caracterizaciones de la ATP, este artículo plantea si su persistencia en contextos vitivinícolas responde a los mismos intereses que antaño o si nos encontramos ante nuevas formas, con nuevas estrategias e intereses en escenarios postindustriales. También nos planteamos analizar los impactos que los mercados

agroindustriales, las nuevas tecnologías agrarias o la externalización de la mano de obra tienen en las estrategias contemporáneas a tiempo parcial, así como la influencia del género, la genealogía y el valor simbólico del patrimonio sobre la toma de decisiones. Por último, nos interrogamos sobre la continuidad de las explotaciones a tiempo parcial y el rol que juega en la desagrarización: ¿Podemos seguir considerando la ATP como una etapa en el proceso de desaparición de las explotaciones familiares?

2. Bases teórico-conceptuales

2.1. Volver a lo agrario

El cambio social y las transformaciones agrarias fueron objeto de una prolífica discusión académica que se extendió hasta los años 1980. Distintas disciplinas se ocuparon de la cuestión agraria y la articulación de las economías domésticas con el mercado, recuperando el marxismo agrario o formulaciones chayanovianas, para centrarse después en explicar lo agrario desde la economía política, los regímenes alimentarios, la ecología o los mercados globales (Soronellas, 2006; Aguilar, 2012; Cayuela, 2013). Friedmann (1978) ya señaló cómo las explotaciones familiares, lejos de desaparecer, hibridan y permanecen en el capitalismo a través de la producción mercantil simple y de una subsunción formal del trabajo que les permitiría competir en una economía de mercado. Como explica Godelier (2000) en la transición social al capitalismo, elementos culturales, relaciones sociales y económicas perviven, mueren, hibridan y se crean de nuevo en un proceso de escisión, eliminación y conservación.

Paradójicamente, mientras estas transformaciones se aceleran en los años 1990s, bajo el neoliberalismo, la desagrarización rural y nuevas fuerzas socioeconómicas globales, el interés académico en lo agrario se disipó. Se apartó el foco de la agricultura como eje de lo rural para construir una nueva ruralidad como categoría analítica que cristalizaría en un creciente interés en la patrimonialización, la sostenibilidad, las áreas protegidas, las nuevas formas de consumo, la alimentación de calidad o los procesos de cambio global (Roseman et al., 2013; Aguilar, 2012; Soronellas, 2012). Más allá de la academia, estos intereses arraigaron a nivel político-social mediante la Política Agraria Común, la cual instauró en Europa un nuevo paradigma de multifuncionalidad en unos espacios desagrarizados, parcialmente disociados de la agricultura y centrados en la provisión de servicios (Aguilar, 2012).

Este paradigma disuelve antiguas dicotomías para situar los espacios rurales en una economía política, ecología, redes sociales, y significaciones culturales globales, pero también invisibiliza la especialización agraria como origen de estas realidades (Roseman et al., 2013). Se dejó de mirar la ruralidad desde lo agrario, de manera que sus transformaciones fueron relegadas a una situación periférica, a remolque de una ruralidad integrada en el mercado, donde el agricultor, antes campesino, tiene un papel residual ante nuevos actores que despiertan mayor interés (Aguilar, 2012; Roseman et al., 2013).

Este artículo regresa a lo agrario para analizar las transformaciones y significados actuales de la ATP. Un enfoque compartido por Cayuela (2013) quien expone cómo las dificultades de las explotaciones son análogas a las del siglo XIX mientras que las hibridaciones de la producción mercantil simple todavía explican su permanencia. También por Soronellas (2006) quien enfatiza cómo la globalización, supone la mercantilización bajo las mismas lógicas que antaño, comportando subordinación y mestizaje, barajando lo antiguo y lo nuevo en una continua subsunción formal al capitalismo. Unas premisas válidas y valiosas que aportan un eje de continuidad para la interpretación de la ATP en el presente.

2.2. Agricultura a tiempo parcial

La heterogeneidad de la ATP y la diversidad de criterios para abordarla, ha llevado a plantear muchas definiciones para esta forma de organización. Gasson (1986) la plantea tanto en términos de tiempo de trabajo como de las actividades y fuentes de ingresos de los agricultores. Etxezarreta (1985) plantea un criterio de ingresos, uno de trabajo, y una combinación de ambos. Munton (1990) toma el porcentaje de ingresos externos como variable explicativa, mientras que Lund (1991) repasa distintas combinaciones del tiempo y los ingresos.

Entre otros autores, Etxezarreta et al. (1995) o Fuller (1990) hablan de factores externos e internos que condicionan la ATP y que son factores de atracción-expulsión (“Push-Pull”). Los factores externos: la disponibilidad de trabajo asalariado, la mejora del transporte, el crecimiento económico, o las políticas públicas, serían factores atractores de estrategias a tiempo parcial. Los factores internos: las bajas rentas, la necesidad de ingresos adicionales, las dinámicas intrafamiliares, el excedente de mano de obra o una baja mecanización, serían factores de expulsión. Si en su momento esto bastó para explicar la ATP como un ajuste económico orientado a la subsistencia, resultó

insuficiente y demasiado economicista como para comprender la perseverancia y la racionalidad de esta pluriactividad (Kinsella, 2000).

La estabilidad/transitoriedad de la ATP, se consideró mayoritariamente estable, o persistente a nivel estadístico, entendiéndose que cuando pequeñas explotaciones desaparecen, otras explotaciones de dedicación exclusiva encontrarán dificultades, y se orientarán también hacia la pluriactividad (Etxezarreta, 1985; Arnalte, 1989; Etxezarreta et al., 1995). No obstante, el debate sobre si la pluriactividad persiste como estrategia de subsistencia válida o porque continuamente se renueva una categoría de explotaciones en vías de desaparición, sigue abierto (Kinsella et al. 2000). Tampoco existe consenso sobre si la ATP es una fase en la proletarización y abandono agrario o si pudiera estabilizar las explotaciones o incluso revertir el proceso de desaparición (Kimhi, 2000). Etxezarreta (1985), Arnalte (1989) y Kinsella et al. (2000) observan la inestabilidad de la ATP a nivel de explotación, insertada en una huida agraria donde el desinterés por parte de siguientes generaciones la abocaría a una persistencia circunstancial.

Como reconocen Bretón et al. (1997) y Kinsella et al. (2000) esta persistencia difícilmente responde únicamente a criterios estructurales, sino que refleja lazos institucionales de los agricultores con sus explotaciones, que los movilizan hacia la pluriactividad por encima de la racionalidad económica. Estos autores recuerdan cómo las transformaciones agrarias “no han cristalizado de forma homogénea, ni lineal, existiendo enormes variaciones entre unas zonas y otras” (Bretón et al., 1997, p.654) hecho que remite a la importancia de los contextos locales, las prácticas culturales propias y una agencia humana capaz de imaginar y representar el mundo, actuando creativamente en él (Escalera-Reyes, 2020).

3. Objetivos, metodología y casos de estudio

En este artículo planteamos explorar los orígenes y estrategias de la ATP, sus transformaciones y sus formas contemporáneas. También pretendemos analizar las trayectorias de las explotaciones a tiempo parcial en segundas generaciones para interpretar el significado de esta forma de organización y sus (dis)continuidades en la desagrarización. Para ello se utiliza el método etnográfico bajo una perspectiva intergeneracional. Esta mirada permite comprender prácticas sociales, estructuras, construcciones simbólicas y experiencias personales para conectarlas con procesos de

carácter global (Bretón et al., 1997), así como vislumbrar rupturas, continuidades y divergencias en comunidades locales y grupos familiares (Pujadas et al., 2010).

La recogida de información se ha realizado a través de entrevistas en profundidad a dieciséis informantes de cuatro familias. La selección de la muestra se ha efectuado mediante la técnica “bola de nieve” buscando la significatividad de las explotaciones vitícolas a tiempo parcial y atendiendo a los criterios de selección: género, edad, estrategia productiva y relevo generacional, con lo que los cuatro casos y las dieciséis personas entrevistadas reflejan la diversidad de situaciones constatadas en la zona¹⁶. Si bien administrativamente sólo un miembro de cada familia mantiene la actividad agraria, la unidad de observación incluye a los hijos/as del agricultor/a y a algunos cónyuges y nietos/as con el fin de comprender las estrategias y orientaciones futuras desde diferentes miradas de género y generacionales (ver figura 1).

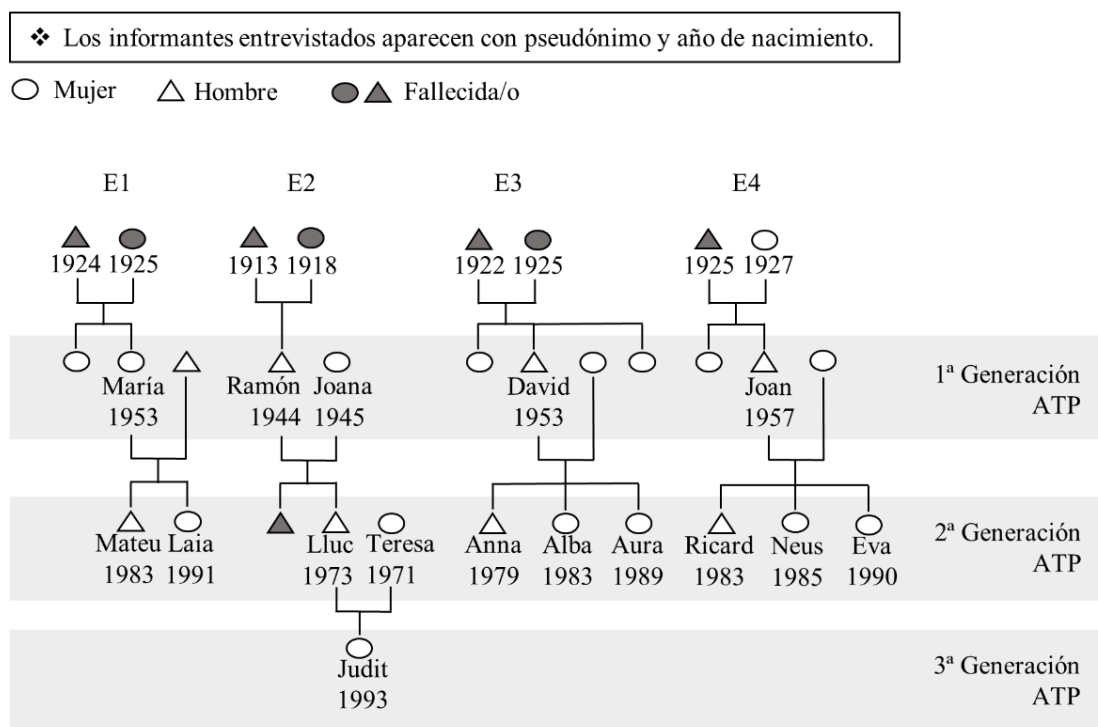

Figura 1. Genograma de las explotaciones analizadas. Fuente: elaboración propia.

Los agricultores entrevistados son quienes iniciaron las estrategias a tiempo parcial. La explotación 1 está gestionada por una mujer que practica ATP sólo sobre una parte de las tierras familiares. Las explotaciones 2, 3 y 4 las gestionan hombres que las

¹⁶ Se entrevistaron en su domicilio a dieciséis personas entre noviembre y diciembre de 2020. La selección de las familias y las entrevistas se enmarcan en una estrategia de trabajo de campo más amplia que incluye observación no participativa efectuada por el autor durante años a raíz de su experiencia profesional en el sector. Esto ha permitido conocer la diversidad de situaciones de ATP de antemano, así como a los informantes clave a quien dirigirse en primer lugar.

modernizaron y ampliaron al heredarlas. En la explotación 1 y 4 no prevén relevo generacional mientras que en la 2, éste ya se ha producido. En la 3 se proyecta un relevo basado en la diversificación.

La etnografía se ha llevado a cabo en las comarcas del Alt Penedès (Barcelona) y Baix Penedès (Tarragona), ambas especializadas en la producción vitícola. A partir de la década de 1960, impactaron en el territorio nuevas tecnologías de cultivo, cambios en el consumo de vino y una creciente competencia internacional, que condensaron en los 1970 con la modernización y mecanización generalizada (Saumell, 2004). También se produjo una importante expansión industrial y de la ATP, mientras el cooperativismo agrario resurgía para responder a esta nueva forma de organización. Se fomentó la elaboración de vinos de calidad aprobando el Estatuto de la Viña, el Vino y los Alcoholes, y creando la D.O. Penedès, y el Consejo Regulador de Vinos Espumosos. También se produjo el cierre generalizado de las bodegas particulares impulsando la venta de uva a grandes empresas elaboradoras (Saumell, 2004), una situación que perdura hasta hoy, pues casi la totalidad de la producción se destina a oligopolios del cava y el vino tranquilo.

El Alt y Baix Penedès suman cerca del 40% del viñedo catalán. La vid supone el 82% de la superficie cultivada en Alt Penedès y el 59% en Baix Penedès (DARP, 2021). El número de explotaciones ha disminuido un 35% en el territorio entre 1982 y 2019, un descenso menos acusado que en el contexto catalán (61%) denotando distintos ritmos de desagrarización (DARP, 2021; IDESCAT, 2009). La población ocupada en el sector agrario es marginal en el territorio (1,6%), una situación similar a la del total de Catalunya (1,7%) (IDESCAT, 2021). En ambas comarcas el grueso de los titulares de explotación, dedican menos del 50% del tiempo de trabajo al sector agrario (56% en Alt Penedès y 63% en Baix Penedès) siendo muchos menos quienes se dedican a su explotación a tiempo completo (22% en Alt Penedès y 17% en Baix Penedès) (IDESCAT, 2009).

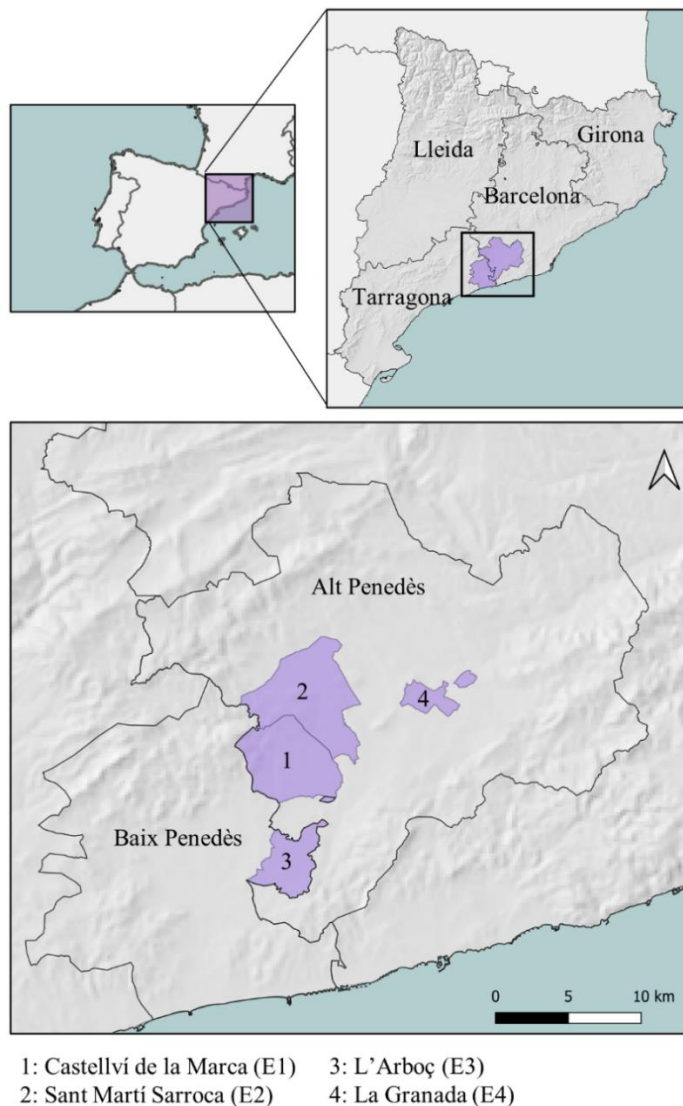

Figura 2: Situación geográfica de las comarcas Alt Penedès, Baix Penedès y los municipios de los casos analizados. Fuente: elaboración propia

4. Resultados

Los resultados muestran una ATP dimensionada, tecnicificada, adaptada al paradigma agroindustrial y condicionada por el contexto local y los roles genealógicos y de género vinculados a la estructura organizativa de las explotaciones. Existen similitudes, pero también importantes divergencias entre las estrategias analizadas, que explican su recorrido hasta el presente y sus trayectorias futuras.

4.1. El origen de la agricultura a tiempo parcial

Los padres de los agricultores a tiempo parcial de 1ª generación fueron aparceros-pequeños propietarios que poseían parte de la tierra que trabajaban en una extensión no superior a las 8 ha. Cultivaban viñedo combinado con cereal y diversificado con pequeñas

granjas, huerta, árboles frutales, u olivos que garantizaban la subsistencia frente a oscilaciones del mercado del vino. Sus hijos, nacieron sobre la década de 1950 y contaron con estudios medios y superiores orientados al sector industrial y administrativo. Todos ellos identifican en sus progenitores un cierto autodesprecio hacia el trabajo y modo de vida agrario, que se tradujo en el esfuerzo propio y de las familias para acceder a una educación que les permitiese “escapar” del campo.

Mi madre toda la vida dijo que nosotras de payés, nada. Siempre nos había inculcado que estudiáramos para trabajar en una oficina, para no tener que vivir de la *pagesia* (...) mi madre, haciendo confección nos pagó los estudios y pudimos ir a Vilafranca a escuela, a estudiar para no tener que trabajar de payés. (María, E1)¹⁷.

Los factores externos a la explotación, como las oportunidades laborales fuera del sector se contemplan como centrales para explicar la contracción del sector primario. Joan (E4) se refiere a la industrialización del Penedès como una “migración local” que permitió a sus habitantes “desplazarse” hacia nuevos sectores laborales sin abandonar su origen agrario:

Hemos hecho una migración local, pero hemos tenido la suerte de tener la industria cerca y no tener que ir a Barcelona (...) Todos iban a la fábrica y proporcionaba más ingresos que la tierra y más estabilidad y no tenías que ir fuera de la comarca ni de la comunidad para trabajar. (Joan, E4).

La cercanía de la industria permitió que los informantes no tuvieran que abandonar su área de residencia. Los hombres, jefes de las explotaciones 2, 3 y 4 iniciaron su actividad laboral en la industria mientras que María (E1) lo hizo en el sector administrativo. Todos mantuvieron distintas cuotas de participación en la explotación de sus progenitores a través del trabajo familiar, aunque ninguno ha sido agricultor a dedicación exclusiva. Los roles determinados por las posiciones genealógicas y de género condicionan la decisión de adoptar estrategias de ATP como una forma de dar continuidad a la historia agraria familiar. En el caso de los hombres, trabajadores industriales, el inicio de estas estrategias es percibido como un proceso gradual e inconsciente de adquisición de conocimientos y de implicación progresiva.

En ningún sitio dicen que tengas que continuar, se toma como una cosa natural porque es lo que has vivido, aquella tierra tú la sientes tuya. (Ramón, E2).

---

¹⁷ Citas traducidas del original en catalán. E1: Explotación 1

No piensas en hacer una cosa distinta. Ya se daba por hecho y creces y te dejas llevar por la inercia y el tiempo. (Joan, E4).

María (E1) en cambio, sin hermanos varones, y con menos conocimientos, tomó la decisión de practicar ATP cuando tenía más de 50 años y era ama de casa. Cuando su padre fue demasiado mayor para gestionar la explotación, vendió la maquinaria, y cedió la mayor parte de las tierras a aparceros. Tan sólo mantuvo la gestión de un viñedo de 2 ha que debía replantarse y emparrarse, una labor en la que se implicó su hija María, quien empezó a trabajar este viñedo, desarrollando un rol para el que no había sido preparada.

Cuando esta viña tuvo que emparrarse, mi padre, que era mayor, ya no sabía cómo hacerlo. Entonces sí que me impliqué, claro ¡Lógicamente me impliqué! Entonces también nos venía de nuevo, porque no teníamos ni idea de nada y uno te decía: haz esto, el otro: haz aquello, y mi padre ya era mayor y todo lo que se trataba del emparrado ya no tenía ni idea... fuimos aprendiendo y hasta ahora. (María, E1).

4.2. El despliegue de estrategias

La estrategia de María (E1) contrasta con la de los hombres, quienes vivieron una socialización de género estrechamente vinculada al trabajo agrario. Ellos combinaron el trabajo industrial con el trabajo en la explotación, comprando nuevos viñedos y llegando a doblar la extensión de tierra en propiedad. Perciben la ATP como una estrategia mayoritaria, y la única fórmula para conservar las pequeñas explotaciones en una clara sumisión del sector vitícola al industrial. Como dice Ramón (E2): “Este Penedès ha crecido gracias a la industria y punto”. Sus estrategias buscan ampliar la tierra a partir de rentas externas para fortalecer la musculatura financiera de las explotaciones, reproduciendo la lógica con la que fueron socializados: “crecer a través de la tierra”. No obstante, para esta primera generación de ATP, comprar tierras, no busca exclusivamente garantizar la continuidad de sus explotaciones, sino mejorar su rentabilidad para hacerlas complementarias de la ocupación principal.

Había poca tierra como para dedicarse profesionalmente, y el dinero de la fábrica iba a hacer crecer la tierra. Si no, no se hubiera podido crecer. (Joan, E4).

Somos de crecer, toda la vida. Nosotros hemos sido de comprar tierras y punto, de comprar. Si no, no habríamos vivido... habríamos subsistido, pero no habríamos crecido. (Joana, E2).

En cuanto a la gestión de la producción, tan sólo la explotación de David (E3) está certificada como ecológica. También, él es el único que plantea una estrategia de diversificación, que practica como pasatiempo desde su prejubilación. Se ha formado en

Enología y ha recuperado la vinificación de la producción propia, elaborando con una de sus hijas “vino de garaje”.

Los informantes reconocen que la organización del trabajo dentro y fuera del sector agrario conlleva una autoexplotación que puede suponer trabajar en días festivos, dobles jornadas laborales, tener pocas vacaciones, ocio o tiempo libre, arar durante las noches, innovar para ganar tiempo o no poder conciliar trabajo y familia.

Amas la tierra, pero a la larga, con perspectiva, te preguntas si esto ha valido la pena porque también pierdes muchas cosas. (Joan, E4).

El hijo de Joan (E4) vincula este sobreesfuerzo con una cultura del trabajo preindustrial encarnada en sus abuelos y reproducida por su padre, en la cual no existe descanso ni tiempo libre. La mecanización aumentó la eficiencia de las explotaciones, pero las obligaciones del trabajo externo y de una explotación en crecimiento, mantuvo a algunos informantes atrapados en una doble jornada de trabajo agrario e industrial.

Su generación viene de unos padres que han pasado una posguerra y para ellos el trabajo se tiene que aprovechar, se tiene que trabajar... y les gusta... llega un punto en que lo que te llena es trabajar (...) el ocio no lo tienen incorporado. (Ricard, E4).

Esta autoexplotación también impactó sobre sus conyugues, pues frente a una menor presencia del hombre en el hogar, son sus esposas las que, manteniendo una ocupación externa, centralizan los trabajos domésticos y de cuidados, además de colaborar en la explotación.

Sí que es cierto que nuestro padre tenía dos trabajos, pero él nunca había quitado el plato de la mesa, nunca había tenido que hacerse la comida, nunca había limpiado... mi madre también tenía su trabajo fuera y tenía que llevar la casa (...) nuestro padre podía trabajar tantas horas en la viña porque alguien lo sostenía. (Neus, E4).

La flexibilidad horaria y las jornadas continuas en la industria son factores que facilitan la ATP. La intercooperación, factor imprescindible en generaciones anteriores, es también reproducida a tiempo parcial, pues los jefes de explotación siguen compartiendo recursos, conocimientos y maquinaria para facilitar la logística de las explotaciones. Esta situación es referenciada por todas las familias como una práctica muy extendida, especialmente antes de mecanizar la vendimia, ocurriendo entre padres e hijos, pero también entre vecinos o trabajadores de una misma fábrica.

Si alguna vez alguno no podía, entre ellos se lo labraban o se lo hacían... y hasta cuadraban los turnos de la fábrica (...) a veces íbamos a vendimiar la viña de mi padre y estaba su compañero, y mi padre estaba en la fábrica o viceversa (...) este tándem era muy importante. (Anna, E3).

Con la ATP aumentaron las contrataciones externas. La externalización, como la tecnificación, supone un incremento de costes, pero también se percibe como esencial para liberar tiempo. Generalmente, las labores mecanizadas son asumidas por el jefe de explotación, a excepción de la vendimia. Las prácticas manuales, más extensivas, suelen subcontratarse. En el caso de María (E1) ocurre a la inversa, pues al no haber habido un relevo claro y no haber heredado ni maquinaria ni conocimientos, son ella y su familia quienes realizan las prácticas manuales en el viñedo externalizando el resto.

El mayor cambio en el modelo productivo llegó con el emparrado de las cepas y la mecanización de la cosecha, generalizada alrededor de los años 2000. Aunque se conserva algún viñedo en vaso, el emparrado se extendió rápidamente porque permitió la mecanización de algunas etapas del proceso productivo suponiendo un ahorro masivo de tiempo que transformó por completo la vendimia, y arraigó las estrategias a tiempo parcial.

Con las máquinas puedes cosechar muchos kilos de uva. No es como antes que decías: tengo que ir a vendimiar esto ya porque se me va a pudrir la uva y en esta viña estaré 5 días para vendimiar... ahora metes la máquina allí y en un día entre dos personas la puedes vendimiar entera. (Lluc, E2).

Esto conllevó la erosión del trabajo familiar que durante décadas caracterizó las pequeñas explotaciones, lo cual se percibe como una etapa lógica pero también como resultado de la regulación de la contratación. Hasta aquel momento, la vendimia manual la realizaban los miembros de la familia extensa y trabajadores externos, mayoritariamente sin regularizar. A partir de entonces aumentaron las inspecciones de trabajo y las sanciones, alentando la desfamiliarización de la vendimia y su mecanización.

Siendo tan legal no te pueden salir los números. Yo ya tenía la idea de emparrar por el tema de la gente, porque cada vez tenía más problemas para la regularización de la gente para vendimiar y un día se me presentaron doce policías nacionales y diez tíos de inspección de trabajo y como yo, éramos el 80% y dije: basta, se ha acabado, todo emparrado y punto. (Lluc, E2).

4.3. Relevo generacional y trayectorias futuras

Los hijos y la nieta de los agricultores a tiempo parcial de primera generación tienen entre 26 y 47 años y cuentan con estudios superiores excepto Lluc (E2), el único sucesor que actualmente practica ATP. En la mayoría de las familias, el futuro de las explotaciones

no se ha abordado claramente, o porque aún es pronto o es un tema incómodo, o porque se da por entendido, por lo que ni se plantea. Esta naturalización del futuro no es espontánea, sino que responde a una socialización diferenciada acorde con la estructura organizativa de las explotaciones. Dos de las explotaciones analizadas quedarán sin relevo. Los hijos de María (E1) y de Joan (E4) no se plantean seguir trabajando en las explotaciones familiares. Contando con estudios superiores y trabajos cualificados, los sucesores de ambas familias reconocen que probablemente mantendrán la propiedad de las tierras, pero no serán ellos sino aparceros quienes las trabajarán.

No hemos hablado nunca sobre qué haremos con las tierras (...) se debe esquivar la conversación incluso, porque en casa no somos de hablar de estas cosas. (Laia, E1).

Mi padre tiene muy claro que esto se termina con él (...) ya sabe lo que pasará y si no lo hace él, lo haremos nosotros. (Neus, E3).

En ambas familias, la genealogía y el género han distribuido roles y responsabilidades y han determinado una socialización diferencial respecto a la tierra y la agricultura. Los hermanos mayores son hombres en la trentena, más involucrados en el trabajo familiar que sus hermanas, y con mayor conocimiento de las prácticas agrícolas. Ambos en un futuro se plantearían autoocuparse en el sector agrario como “última opción”, ante una situación de precariedad laboral y de dificultades económicas. La agricultura, los conocimientos adquiridos, y sobre todo la propiedad heredada pueden ser recursos de subsistencia esenciales.

Si te quedas sin trabajo, sabes que tienes aquello allí y dices: me cojo un tractorcito y por lo menos voy a trabajar. Tengo los tres viñedos de casa para empezar y entonces buscas más y llevas más tierra... es una opción que está allí... también vienes de familia de payés y tienes algo de conocimiento y recursos. (Mateu, E1).

En el extremo opuesto se halla Lluc (E2), quien obedece a la lógica de “crecer a través de la tierra”. Él es el único trabajador industrial-agricultor de segunda generación, aunque en un futuro plantea la posibilidad de dedicarse exclusivamente a la agricultura: “Siempre dice que no morirá siendo herrero, que quiere morir siendo payés” (Joana, E2). Lluc es el informante que posee más maquinaria y el que ha dimensionado más la tierra en propiedad (ha pasado de 2 a 20 ha en dos generaciones). Es el descendiente de mayor edad entrevistado y el único que no cuenta con estudios superiores. Vive en la propiedad, dispone de flexibilidad horaria y de ayuda familiar y es el que, desde la adolescencia, trabaja más intensamente en la explotación.

De momento mis padres hacen mucho... mi padre todo lo que es trabajo de tractor todavía lo hace todo. Y como aquí donde estoy trabajando cuando les digo: oye, que mañana no puedo venir o así, pues tampoco me han puesto nunca ningún problema. (Lluc, E2).

En el caso de David (E3) el futuro no está decidido, pero parece que el relevo pasará por profesionalizar la elaboración de vino. Como lo ven sus hijas, bajo la precariedad laboral y la crisis agraria sería insostenible seguir con la estrategia de “crecer a través de la tierra”, pero tampoco pretenden dejar la gestión de toda la explotación en manos de aparceros para ser únicamente propietarias. Las tres hermanas viven en el pueblo donde nacieron y ninguna trabaja en el sector agrario, siendo Alba, formada en agricultura ecológica y vitivinicultura quien está más vinculada a la explotación y quien manifiesta la voluntad de continuar con la vinificación iniciada por su padre. Quiere seguir trabajando al menos la parte de viñedo destinada a la elaboración de sus vinos, manteniendo también una ocupación externa.

No tiene sentido hacer una bodega si no gestionamos las viñas -que esto es algo que plantea mi padre, restándole mucha importancia a lo que se hace en la viña. Yo creo que es la clave de todo (...) idealmente tendríamos que poder mantener una mínima gestión del viñedo para que tenga sentido lo otro. (Alba, E3).

Actualmente, las hermanas aprovechan los años en los que su padre todavía trabaja la tierra para aprender de él, insistiendo en que les enseñe a usar la maquinaria, pues reconocen que la transmisión de estas habilidades está sesgada por razones de género: “de mayores nos ha enseñado, pero porque le hemos obligado” (Aura, E3).

Como ya no se entiende que esto tenga que pasar, si pasa es porque hay un interés por nuestra parte, cuando un chico lo aprendería sin querer (...) tienes que quererlo hacer e ir allí más motivada que nadie. (Alba, E3).

5. Discusión

Los jefes de explotación cuentan con estudios no agrarios e iniciaron su vida laboral fuera del sector. Si bien la industrialización, urbanización y especialización vitícola, así como el interés económico, son indispensables para entender la ATP, Etxezarreta et al. (1995) y Moragues-Faus (2014) señalan la voluntad de conservar la tierra como patrimonio familiar, y aspectos socioculturales relacionados con la identidad comunitaria, el capital simbólico, el parentesco y la propiedad, como factores explicativos esenciales a tener en cuenta. Por otro lado, Kuehne (2013) expresa una saturación de cultura agraria, que conduciría a conservar la explotación inconscientemente, pues los hijos de familias de

tradición vitícola fueron socializados en el papel que debían tener en la explotación, internalizando los valores de la agricultura y respondiendo a unas identidades transgeneracionales. Estos itinerarios, reflejan cómo la toma de decisiones y la reproducción social siguen lógicas patriarcales, profundamente atravesadas por el género y la posición genealógica (Pini, 2005; Heggem, 2014).

Las estrategias analizadas se caracterizan por su heterogeneidad. Los trabajadores industriales utilizan mecanismos parecidos a los de sus progenitores: el redimensionado, la especialización y una incipiente diversificación. La estrategia más alejada de estas lógicas es la de una mujer ajena al sector industrial, con poca experiencia en la actividad agraria, cuya relación con la agricultura se intensifica cuando su padre deja la actividad. Esta diferenciación refleja dos de las tipologías de agricultores que identifica Moragues-Faus (2014) en función de la organización del trabajo y la toma de decisiones: vinculados a la agricultura o disociados de ella. Pero especialmente, está condicionada por variables de género, que intervienen en la organización y el relevo agrario, y que serán abordadas más adelante.

Las jornadas continuas y la tecnificación, han permitido una mayor flexibilidad y eficiencia que favorece la ATP (Arnalte, 2006; Etxezarreta, 1985) y que explica su permanencia como complemento a la actividad principal. La intercooperación se transforma y continúa en la transición al capitalismo como auguraba Bennet (1968), pasando de un intercambio no mercantilista entre familias campesinas a una cooperación entre jefes de explotación que conserva el carácter socio-simbólico y que demuestra cómo esta forma de organización sigue funcionando bajo una voluntad cooperativa que persiste a pesar de una mayor eficiencia y creciente externalización de tareas.

Respecto a la mecanización de la vendimia, ésta fue acelerada desde las administraciones mediante el control del trabajo familiar y de la mano de obra temporal, todavía necesarios para las prácticas manuales. La llegada de las máquinas vendimiadoras, desarticuló buena parte del trabajo familiar, erosionando la socialización en el viñedo de los jóvenes y debilitando los mecanismos de apego a la tierra y al estilo de vida agrario (Carolan, 2018). El aumento de la contratación externa se entiende como una adaptación a la pluriactividad que permite liberar tiempo gracias a las rentas no agrarias (Moragues-Faus, 2014). Como dice Gallego-Bono (2010), esta creciente externalización refleja la dimensión evolutiva de los procesos sociales en la búsqueda de nuevas formas organizativas y configuraciones

territoriales basadas en la innovación y la creatividad. También refleja cómo la presión económica, ejercida por el mercado agroalimentario sobre las explotaciones, se transfiere a unos trabajadores agrarios contratados bajo condiciones precarias (Reigada et al., 2017).

Estas condiciones facilitadoras no han librado a los agricultores a tiempo parcial de la sobreexplotación (Etxezarreta, 1985) en un modo de vida asociado al trabajador autónomo, a la producción mercantil simple y al objetivo último de mantener la explotación (Cayuela, 2013). Esta cultura laboral prevalece en trabajadores industriales practicantes de ATP de manera que: “la expresión ‘tiempo libre’ no tiene significado real (...), pues nunca han sido forzados a trabajar, sino que se han forzado a sí mismos a trabajar” (Cayuela, 2013, p.6). Bajo esta premisa, las explotaciones poco se diferenciarían de aquellas a tiempo completo en términos de trabajo y eficiencia más que por su menor tamaño (Fuller, 1990; Giourga y Loumou, 2006).

Haber analizado una sola explotación gestionada por una mujer, limita el alcance de los resultados, pero éstos constatan que la variable del género intersecta la ATP y explica sus estrategias. Primero, porque las esposas de los agricultores desarrollan presencias múltiples en el trabajo externo, en el hogar y en la explotación, asumiendo el trabajo doméstico y de cuidados ante la pluriactividad del cónyuge. Como sugiere Reigada et al. (2017) refiriéndose a mujeres temporeras, es esta presencia-ausencia lo que sostiene el modelo productivo, siendo también pilar fundamental de las estrategias analizadas. La estructura jerárquica en función del género y la posición genealógica sobre la que se organizan las explotaciones impacta sobre el relevo generacional (Heggem, 2014). Si bien se ha normalizado el paso de un rol de hija o esposa que “ayuda” en la explotación a otro como socia o sucesora, la construcción sociocultural del “agricultor” sigue siendo masculina y obedece a una división estereotipada de las identidades laborales y de género (Pini, 2005). Bajo el patriarcado agrario, el poder de la tradición y el paternalismo han dificultado que las hijas de los agricultores sean identificadas como sucesoras válidas (Glover, 2014; Heggem, 2014), lo que ha potenciado la disimilitud de estrategias a tiempo parcial entre géneros. Una situación que se extiende hasta las segundas generaciones, que aún hoy encuentran resistencias en la transmisión de conocimientos sobre maquinaria y prácticas agrarias, necesarias para el relevo generacional (Glover, 2014).

Las orientaciones futuras se proyectan de manera distinta en los hijos e hijas de agricultores a tiempo parcial, de manera que los resultados cuestionan tendencias lineales

de reproducción/desaparición (Etxezarreta, 1985). En las explotaciones 1 y 4, sin continuidad, se perderá toda actividad agrícola con la jubilación del jefe de explotación a no ser que el contexto de precarización empuje a alguno de los sucesores “de vuelta a la tierra”. Estos sucesores, entienden la tierra como un recurso que proporciona seguridad financiera y un patrimonio familiar de valor emocional y simbólico al cual se sienten vinculados y pretenden conservar. Su intención es que, en un futuro, sus viñedos pasen a otras explotaciones en régimen de aparcería, lo cual seguiría erosionando los vínculos con la agricultura en las siguientes generaciones familiares (Carolan, 2018). La situación de estas familias configura una fase intermedia de lo que Saumell (2004) identifica como una reforma agraria inversa en la que la propiedad pasa de pequeños viticultores a grandes propietarios y elaboradores bajo la desagrarización familiar (Camarero, 2017; Hebinck, 2018).

La continuidad generacional de la ATP en la segunda generación (E2) se relaciona con un menor nivel educativo y un mayor tamaño y mecanización de la explotación (Aldanondo et al., 2007). También, la actual revalorización del trabajo agrario en los contextos analizados junto con la profunda socialización en la tierra, jugaría a favor del relevo (Gallego-Bono, 2010; Carolan, 2018). En la explotación 2, la ATP se orienta al redimensionado para posibilitar una dedicación exclusiva al sector agrario en el futuro, algo poco frecuente (Etxezarreta et al., 1995) que supondría una reversión del proceso de proletarización, manteniendo en “standby” la desagrarización familiar.

La diversificación de las explotaciones es un aliciente para el relevo generacional, pues hace la sucesión más atractiva y facilita la refeminización (Heggem, 2014). Más allá del interés en la diversificación vinícola, las sucesoras de David (E3) insisten en la transmisión de conocimientos agrícolas por parte de su padre. Son conscientes que el futuro está condicionado por la capacidad de adaptación a los cambios ambientales y socioeconómicos venideros, así como por la crisis de los precios de la uva, pero su voluntad es ceder una parte de la explotación en aparcería manteniendo bajo gestión directa la tierra necesaria para abastecer la bodega en vías de profesionalización. Esta orientación pasa por una ATP diversificada y feminizada, por reducir el tamaño de la explotación y la carga de trabajo. Ello supondría una disminución de la capacidad productiva pero también el regreso de la segunda generación al sector agrario.

6. Conclusiones

Los casos de ATP analizados no responden a una estrategia de sostenimiento de las explotaciones en un contexto de crisis agraria y de necesidad de una renta secundaria (Etxezarreta, 1985; Evans, 2009). Al contrario, hemos constatado una nueva etapa en la trayectoria de esta forma de organización, donde el trabajo en la industria facilita el crecimiento de las explotaciones, su mecanización, tecnificación, y externalización de la mano de obra en unas transformaciones agrarias características del ajuste estructural clásico en explotaciones profesionales (Arnalte, 2006; Soronellas, 2012). La ATP, en lugar de ser una etapa de transición hacia la desaparición de las explotaciones, acaba siendo una forma de encajar en las condiciones del sistema agroindustrial, como una “trayectoria espontánea de innovación y cambio estructural distinta al modelo de ajuste clásico pero que converge en algunos puntos esenciales con el mismo” (Gallego-Bono, 2010, p.41).

Este trabajo refleja cómo la dedicación parcial a la tierra adopta nuevas formas y significados en pleno siglo XXI bajo unos procesos de transición social al capitalismo que actúan como un doble movimiento que descompone las formas de producción, mientras que las transforma y las reproduce sobre la base material que él mismo proporciona (Godelier, 2000). La ATP ha supuesto tanto la proletarización de una generación de viticultores, como una desaceleración del cambio de estructuras agrarias que ha permitido mantener circunstancialmente tanto las pequeñas explotaciones como las tierras y activos agrarios asociados a ellas, aplazando el proceso de desagrarización familiar.

Las segundas generaciones proyectan las estrategias a tiempo parcial en formas heterogéneas. En las explotaciones sin relevo, se retomará el cauce de la desagrarización, de manera que la ATP actuaría como un eslabón de desconexión, una pérdida de interés en lo agrario, a menudo derivada de la sobreexplotación experimentada por la primera generación (Etxezarreta, 1985). También, un caso analizado muestra cómo la dedicación parcial persiste en una segunda generación que sigue las lógicas de la anterior, aunque la plantea como salvoconducto para abandonar la ocupación principal y recuperar la dedicación agraria exclusiva. Por último, la ATP se proyecta en nuevas estrategias capaces de reagrarizar a segundas generaciones que contemplan añadir valor a la producción agrícola mediante la transformación artesana y la comercialización de vinos,

lo que supone una actividad agraria no exclusiva, transformada, más ligera y diversificada.

Las trayectorias analizadas reflejan cómo las transformaciones agrarias contemporáneas siguen impulsadas por los mismos procesos de transición al capitalismo iniciados décadas atrás. No obstante, el análisis sugiere que estos cambios sociales y organizativos no se proyectan de manera lineal, ni homogénea, ni predecible, sino que generan nuevas formas de permanencia y/o salida del sector agrario siguiendo trayectorias complejas y divergentes en unas adaptaciones que combinan las motivaciones económicas con lógicas sociales y simbólico-culturales complejas (Hebinck, 2018; Shackleton y Hebinck, 2018).

7. Orientaciones futuras

Será interesante en futuras aproximaciones, profundizar en las motivaciones no económicas de la toma de decisiones en la ATP, las cuales suelen estar invisibilizadas frente a las lógicas materiales dominantes. La comprensión de la dimensión sociocultural, moral y afectiva que condiciona las decisiones respecto a la tierra y la agricultura puede complejizar el análisis desde la perspectiva de las agencias, la identidad, la economía moral o los apegos al lugar para explorar su relación con los procesos de desagrarización y las respuestas para contenerlos.

8. Financiación

Este trabajo ha sido realizado bajo el Programa de Doctorado en Antropología y Comunicación de la Universitat Rovira i Virgili (ayuda a la investigación Martí Franquès: 2019PMF-PIPF-64).

9. Referencias

Aguilar, E. (2012). Nuevos tiempos, nuevas reglas, nuevos actores: de campesinos a rurales. A Contreras, J., Pujadas, J.J., Roca, J. (eds.), *Pels camins de l'etnografia. Un homenatge a Joan Prat* (pp. 129-140). Tarragona: Publicacions URV.

Aldanondo, A.M., Casanovas, V., y Almansa, C. (2007). Explaining farm succession: the impact of farm location and off-farm employment opportunities. *Spanish Journal of Agricultural Research*, 5(2), 214-225. <https://doi.org/10.5424/SJAR/2007052-241>.

Arnalte, E. (1989). Agricultura a tiempo parcial y transformaciones del campesinado. *Agricultura y Sociedad*, (17), 203-223.

Arnalte, E. (2006). Economía política del proceso de ajuste estructural en la agricultura de los países desarrollados. En Arnalte, E. (coord.), *Políticas agrarias y ajuste estructural en la agricultura española*, (pp. 17-49). Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

Bennet, J.W. (1968). Reciprocal Economic Exchanges among North American Agricultural Operators. *Southwestern Journal of Anthropology* 4(3), 276-309. <https://doi.org/10.1086/soutjanth.24.3.3629349>.

Bretón, V., Comas-d'Argemir, D., y Contreras, J. (1997). Cambio social en la agricultura familiar española. En Gómez Benito, M., y González Rodríguez J.J. (coords.), *Agricultura y sociedad en la España contemporánea*, (pp. 653-673). Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

Camarero, L. (2017). Trabajadores del campo y familias de la tierra. Instantáneas de la desagrarización. *AGER: Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, (23), 163-195. <https://doi.org/10.4422/ager.2017.01>.

Carolan, M. (2018). Experiences of succession and farm (knowledge) acquisition among first-generation, multigenerational, and aspiring farmers. *Land Use Policy*, (79), 179-189. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2018.08.011>.

Cayuela, S. (2013). Estrategias de supervivencia y modo de vida de autónomo. Un análisis socio-antropológico sobre tres casos en la agricultura murciana. *Gazeta de Antropología* 29(1), art.11.

DARP, Departament d'Agricultura, Ramaderia, Pesca i Alimentació. (2021). *Principals indicadors del sector agrícola a Catalunya*. Recuperado de: <https://agricultura.gencat.cat/ca/departament/estadistiques/publicacions/grafics/principals-indicadors-sector-agricola-catalunya/#bloc6> (06/04/2021).

Davidova, S., y Thomson, K. (2014). *Family Farming in Europe. Challenges and prospects. In-Depth Analysis*. Bruselas: Directorate General for Internal Policies, Policy Department B: Agriculture And Rural Development.

Escalera-Reyes, J. (2020). Place Attachment, Feeling of Belonging and Collective Identity in Socio-Ecological Systems: Study Case of Pegalajar (Andalusia-Spain). *Sustainability*, 12(8), 3388. <https://doi.org/10.3390/su12083388>.

Etchezarreta, M. (1985). *La agricultura insuficiente*. Madrid: Instituto de Estudios Agrarios, Pesqueros y Alimentarios.

Etchezarreta, M., Cruz, J., García Morilla, M. y Viladomiu, G. (1995). *La agricultura familiar ante las nuevas políticas agrarias comunitarias*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

Evans, N. (2009). Adjustment strategies revisited: Agricultural change in the Welsh Marches. *Journal of Rural Studies*, (25), 217-230. <https://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2008.10.002>.

Friedmann, H. (1978). World Market, State, and Family Farm: Social Bases of Household Production in the Era of Wage Labor. *Comparative Studies in Society and History*, 20(4), 545-586. <https://doi.org/10.1017/S001041750001255X>.

Fuller, A.M. (1990). From Part-time Farming to Pluriactivity: a Decade of change in Rural Europe. *Journal of Rural Studies*, 6(4), 361-373. [https://doi.org/10.1016/0743-0167\(90\)90049-E](https://doi.org/10.1016/0743-0167(90)90049-E).

Gadea E., Brignardello, M., y Torres, F. (2018). La calidad en los procesos de reestructuración vitivinícola. Un análisis comparativo de dos territorios en España y Argentina. *AGER: Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, (24), 63-93. <https://doi.org/10.4422/ager.2018.04>.

Gallego-Bono, J.R. (2010). La agricultura a tiempo parcial y la externalización de servicios agrarios como vehículo del cambio estructural. *Revista española de estudios Agrosociales y Pesqueros*, (225), 1-34. <https://doi.org/10.22004/ag.econ.178682>.

Gasson, R. (1986). Part-time Farming: Strategy for Survival? *Sociologia Ruralis*, (26), 364-375. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.1986.tb00792.x>.

Giourga, C., y Loumou, A. (2006). Assessing the Impact of Pluriactivity on Sustainable Agriculture. A Case Study in Rural Areas of Beotia in Greece. *Environmental Management*, (37), 753-763. <https://doi.org/10.1007/s00267-003-0195-y>.

Glover, J.L. (2014). Gender, power and succession in family farm business. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 6(3), 276-295. <https://doi.org/10.1108/IJGE-01-2012-0006>.

Godelier, M. (2000). *Cuerpo, parentesco y poder: perspectivas antropológicas y críticas*. Quito: Abya-Yala.

Hebinck, P. (2018). De-/re-agrarianisation: Global perspectives. *Journal of Rural Studies*, (61), 227-235. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.04.010>.

Heggem, R. (2014). Diversification and Re-feminisation of Norwegian Farm Properties. *Sociologia Ruralis*, 54(4), 439-459. <https://doi.org/10.1111/soru.12044>.

IDESCAT, Institut d'Estadística de Catalunya. (2008). *Estadística de l'estructura de les explotacions agràries*. Recuperado de: <https://www.idescat.cat/pub/?id=expagr&n=592> (06/04/2021).

IDESCAT, Institut d'Estadística de Catalunya. (2009). *Cens Agrari 1982-1999-2009*. Recuperado de: <https://www.idescat.cat/pub/?id=censag&n=99> (06/04/2021).

IDESCAT, Institut d'Estadística de Catalunya. (2021). *Població ocupada per sectors*. Recuperado de: <https://www.idescat.cat/indicadors/?id=conj&n=10204> (06/04/2021).

Kimhi, A. (2000). Is Part-Time Farming Really a Step on the Way Out of Agriculture? *American Journal of Agricultural Economics*, (82), 38-48. <https://doi.org/10.1111/0002-9092.00004>.

Kinsella, J., Wilson, S., de Jong, F., y Renting, H. (2000). Pluriactivity as a Livelihood Strategy in Irish Farm Households and its Role in Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 40(4), 481-496. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00162>.

Kuehne, G. (2013). My decision to sell the family farm. *Agriculture and Human Values*, (30), 203-213. <https://doi.org/10.1007/s10460-012-9393-7>.

Lund, P.J. (1991). Part-time Farming: A Note on Definitions. *Journal of Agricultural Economics*, (42), 196-199. <https://doi.org/10.1111/j.1477-9552.1991.tb00348.x>.

Moragues-Faus, A. (2014). How is agriculture reproduced? Unfolding farmers' interdependencies in small-scale Mediterranean olive oil production. *Journal of Rural Studies*, (34), 139-151. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2014.01.009>.

Munton R.J.C. (1990, 19-22 abril). *Farming families in upland Britain: options, strategies, and future*. Association of American Geographers, Toronto, Canada.

Pini, B. (2005). Farm Women: Driving Tractors and Negotiating Gender. *The International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 13(1), 1-18. <https://doi.org/10.48416/ijfsaf.v13i1.313>.

Pujadas, J.J., Comas-d'Argemir, D., y Roca, J. (2010). *Etnografía*. Barcelona: UOC.

Reigada, A., Delgado, M., Pérez, D., y Soler, M. (2017). La sostenibilidad social de la agricultura intensiva almeriense: una mirada desde la organización social del trabajo. *AGER: Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, (23), 1-26. <https://doi.org/10.4422/ager.2017.07>.

Roseman, S.R., Prado, S., y Pereiro, X. (2013). Antropología y nuevas ruralidades. *Gazeta de Antropología*, 29(2), art.1. <https://doi.org/10.30827/Digibug.28509>.

Saumell, A. (2004). El cooperativisme vitivinícola i els processos de modernització agrària al Penedes (1960-2002). *Recerques*, (49), 97-132.

Shackleton S.E., y Hebinck, P. (2018). Through the 'Thick and Thin' of farming on the Wild Coast, South Africa. *Journal of Rural Studies*, (61), 277–289. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.01.012>.

Soronellas, M. (2006). *Pagesos en un món de canvis. Família i associacions agràries a la Selva del Camp, segles XVIII, XIX i XX*. Tarragona, Publicacions URV.

Soronellas, M. (2012). De la agricultura a la ruralidad. Estructura agraria, migraciones y globalización en Cataluña. *História: Questões & Debates*, (56), 13-36.

Extended abstract

1. Introduction and justification

By analysing part-time farming (PTF) – a form of organisation currently operating in European agricultural systems – we can examine and characterize the continuity of family farms under de-agrarianisation processes. It has been suggested that PTF is a stage in adaptation towards capitalism via the proletarianisation of the peasantry that allows the circumstantial reproduction of small family farms. On the other hand, de-agrarianisation processes refer to the widespread elimination of such farms and assets and the erosion of agriculture as the economic and structural basis for social relations.

In this article we discuss whether the continuity of PTF responds to the same interests as those of the past or whether new forms of PTF with new strategies and new interests exist. We also analyse how agro-industrial markets, new agricultural technologies, outsourcing, gender, genealogy and heritage symbolic value have influenced contemporary part-time strategies. Finally, we discuss the role played by part-time farms in the de-agrarianisation process.

2. Objectives, methodology, sources, and areas of study We explore the origins, strategies, transformations and contemporary forms of PTF in a viticultural context. We also analyse the trajectories of part-time farms in second generations to interpret their (dis)continuities under de-agrarianisation processes. To do so, we use the ethnographic method from an intergenerational perspective. Our data were collected through non-participant observation and in-depth interviews with sixteen informants from four families involved in part-time viticulture. Three of those farms are run by men and one is run by a woman. Our area of study is the Alt Penedès (Barcelona) and Baix Penedès (Tarragona) regions of Catalonia, both of which are characterised by heavy specialisation in viticulture and a strong presence of PTF.

2. Objectives, methodology, sources, and areas of study

We explore the origins, strategies, transformations and contemporary forms of PTF in a viticultural context. We also analyse the trajectories of part-time farms in second generations to interpret their (dis)continuities under de-agrarianisation processes. To do so, we use the ethnographic method from an intergenerational perspective.

Our data were collected through non-participant observation and in-depth interviews with sixteen informants from four families involved in part-time viticulture. Three of those farms are run by men and one is run by a woman. Our area of study is the Alt Penedès (Barcelona) and Baix Penedès (Tarragona) regions of Catalonia, both of which are characterised by heavy specialisation in viticulture and a strong presence of PTF.

3. Results

Origins of part-time farming

For first-generation part-time farmers, the industrialisation of the Penedès led to a contraction of the agricultural sector and greater access to safer and better-paid jobs. Young men began to adopt PTF strategies as part of a gradual process towards acquiring knowledge and progressively engaging in their family's agricultural business while

simultaneously holding down another major occupation. The woman, on the other hand, adopted a different strategy that saw her take up PTF in their later years even though she did not have sufficient resources or knowledge. Indeed, gender and genealogical position conditioned socialisation regarding agricultural work and the adoption of PTF strategies.

Strategy deployment

The strategies employed by men who practise PTF are different from those employed by the woman. Men combine employment in industry with agricultural work, aiming to expand and modernise their farms. They purchase land not merely to ensure the continuity of their farms but also to improve their profitability and complement their main occupation. The woman, on the other hand, has not extended her farm and is responsible for only a section of her family's land. One farm envisaged strategies for diversifying into viticulture, while all families recognise the self-exploitation suffered by those involved in PTF, the impact of which on female spouses is profound. Industrial working conditions, technification, inter-cooperation, and the outsourcing of labour have proved vital to the introduction of part-time strategies. In turn, this has led to the erosion of family work, which is perceived as both a logical process and the result of administrative control over hiring procedures.

Farm succession and future trajectories

Two of the farms we analysed will disappear with no one to take up the baton. The heirs to those families admit that they are likely to retain ownership of the land but will not continue to work on it. Unlike their female counterparts, male heirs believe they would become self-employed farmers, but only 'as a last resort'. However, agriculture, knowledge, and inherited property may be essential for maintaining one's livelihood. In one case, part-time agrarian succession has already taken place although the successor considers switching to agriculture exclusive dedication in a near future. In another farm, second generations pose a part-time succession based on wine production and a reduction in the vineyard surface. The three heirs to that family, all of whom are women, press their father to transmit agricultural skills and knowledge, which are strongly gender biased.

4. Discussion

The continuous industrial working day (with no split shift), technification and inter-cooperation favour PTF as a complement to the main activity. Mechanisation has eroded

family work and weakened the attachment of second generations to land and agricultural lifestyle. At the same time, greater outsourcing illustrates the evolution of social and territorial processes and reflects adaptation to pluriactivity. Despite these conditions, however, the part-time farmer, whose lifestyle is still characterised by simple commercial production, is overexploited.

Gender is also an important factor in PTF. While their husbands engage in pluriactivity, farmers' wives are present in multiple environments – working inside and outside the home, on the farm, and in domestic and caregiving duties. Hierarchies based on gender and position in the family have also had an impact on generational succession: farmers' daughters are less likely to be identified as valid heirs, which in turn hinders their access to the knowledge required to bring about that succession.

Future prospects call into question linear trends in reproduction and disappearance. Farms without successor will lose all agricultural activity when those responsible for running them retire. The heirs to these farms consider the land a provider of financial security and a symbolic value whose ownership they intend to preserve. The experience of these families reflects an intermediate phase of a reverse agricultural reform in which ownership shifts from small vine-growers to large-scale owners and producers.

In one case we analysed, PTF was characterised by a resizing of the farm to enable the exclusive dedication of the second generation to the agricultural sector. This rare occurrence involves a reversal of the process of proletarianisation.

Diversified farms make agrarian succession more attractive while facilitating refeminisation. Future prospects in the context of these farms points towards a refeminised PTF and a decrease in both production capacity and workload, but also the re-agrarianisation of second generations

5. Conclusions

We have observed a new phase in the trajectory of part-time farming whereby industrial work facilitates growth, mechanisation, modernisation and outsourcing. Rather than a stage of transition towards farms disappearance, PTF has become a means for them to fit into the agro-industrial system. PTF has led to both the proletarianisation of a generation of vine-growers and a deceleration in the process of de-agrarianisation.

Second generations show heterogeneous positions towards PTF. If farm succession does not take place, de-agrarianisation will follow its course and PTF will act as a point of disconnection that encourage second generations to lose interest. On the other hand, PTF persists in second generations who follow trajectories similar to the ones of the previous generation. In this case, PTF is considered a way to regain exclusive dedication to agriculture while also keeping the process of de-agrarianisation on hold. Finally, PTF is involved in new strategies that help to re-agrarianise second generations who hope to add value to agricultural production by introducing craft process and marketing wines, i.e. through more manageable and diversified agricultural activities.

The trajectories in our analysis illustrate how contemporary agricultural transformations are driven by the same processes of transition to capitalism that began numerous decades ago. Our analysis suggests that rather than being linear, homogeneous or foreseeable, these social and organisational transformations generate new forms of permanence and/or exit from the agricultural sector by following complex, divergent trajectories that combine economic reasons with complex social and symbolic/cultural ones.

6. The next steps

It would be interesting to further investigate the non-economic dimensions behind decision-making in PTF. New analysis could be approached from the perspectives of agency, identity, affectivity, moral economy or place attachment in order to explore how these factors relate to decision-making in the de-agrarianisation processes and the design of new responses aimed at containing them

CAPÍTOL VI

«AUNQUE PIENSEN QUE NO, TÚ LO LLEVAS DENTRO»

TIERRA, FAMILIA Y ECONOMÍA MORAL EN LOS PROCESOS DE DESAGRARIZACIÓN

“La tierra ha marcado las dinámicas de la familia, forma parte de la cultura familiar, forma parte de la familia, forma parte de cómo nos hemos estructurado. Yo creo que hay un punto que sí, que nuestra vida familiar ha dependido totalmente de esto. Los viñedos forman parte de lo que somos nosotros” (Descendiente de agricultor a tiempo parcial)

«Aunque piensen que no, tú lo llevas dentro»: tierra, familia y economía moral en los procesos de desagrarización^{18 19}

Resumen

Este artículo aborda las dimensiones socioculturales de la tierra en los procesos de desagrarización familiar, una realidad invisibilizada bajo los enfoques economicistas de las transformaciones agrarias. Analizamos los valores, deberes e imaginarios sobre la tierra en distintas generaciones de familias con explotaciones vitícolas gestionadas a tiempo parcial en la región del Penedès (Catalunya). Las decisiones sobre las tierras de la familia y sus orientaciones futuras están regidas no sólo por estructuras de mercado sino por el parentesco y los códigos morales de filiación y mutualidad. La tierra heredada se sigue transmitiendo como patrimonio inalienable cuya venta se percibe ilegítima, incluso en generaciones ya desagrarizadas. En un contexto de creciente mercantilización, los valores, deberes morales y afectos sobre la tierra familiar no disminuyen, si no que, bajo una economía moral contingente, comprometen los procesos de desagrarización y la acumulación capitalista. A pesar de la desagrarización familiar, existen resistencias culturales a abandonar la producción agraria como forma de vida, reflejando unos ideales culturales y un vínculo con la tierra intensos, incrustados en el parentesco, difíciles de cambiar y desacompañados con la rápida erosión material de las estructuras agrarias. La desagrarización sociocultural es más lenta que la económica.

Palabras clave

Desagrarización, parentesco, economía moral, patrimonio familiar, agricultura a tiempo parcial

---

¹⁸ González-Puente, M. (en prensa). «Aunque piensen que no, tú lo llevas dentro»: tierra, familia y economía moral en los procesos de desagrarización. Article acceptat per a la publicació a AIBR, Revista de Antropología Iberoamericana. (Data d'acceptació: setembre 2022).

¹⁹ Este artículo ha sido realizado bajo el programa de doctorado en Antropología y Comunicación de la Universitat Rovira i Virgili y financiado por el programa de ayudas a la investigación Martí Franqués. Ref: 2019PMF-PIPF-64.

“Even if they think not, you carry it inside”: land, family and moral economy in de-agrarianisation processes

Abstract

This article deals with the socio-cultural dimensions of land in family de-agrarianisation processes, an invisible reality under economistic approaches to agrarian transformations. We analyse the values, duties, and imaginaries about land in different generations of families that run wine farms in Penedès region (Catalonia). Decisions about the family's land and its future orientations are ruled not only by market structures but by kinship and the moral codes of filiation and mutuality. Inherited land is still transmitted as an inalienable patrimony which cannot be freely disposed of and whose sale is perceived as illegitimate, even by de-agrarianised generations. In a context of growing commodification, values, moral duties, and affections to the family's land do not diminish, but instead, under a contingent moral economy, compromise the de-agrarianisation and capitalist accumulation. Despite family de-agrarianisation, there are cultural resistances to abandoning agrarian production as a way of life. These resistances reflect intense cultural ideals and bonds with the land, that are difficult to change, embedded in kinship and out of step with the rapid material erosion of agrarian structures. Sociocultural de-agrarianisation is slower than the economic one.

Keywords

De-agrarianisation, kinship, moral economy, family heritage, part-time farming

1. Introducción

Los impactos de las transformaciones agrarias contemporáneas han sido ampliamente abordados por autores como Edelman (2005), Friedmann (2005), o Bernstein et al. (2018) entre otros. Sus puntos en común reflejan la persistencia, hibridación y pérdida de autonomía de las unidades productivas en el capitalismo. También la incrustación de las explotaciones agrarias familiares en cadenas de valor global cada vez más largas e insostenibles. La intensificación, especialización y dimensionado de las explotaciones, la caída generalizada de las rentas agrarias y el creciente acaparamiento de propiedad y producción bajo procesos globales de desagrarización y acumulación.

Bryceson (1997), Soronellas (2012), Hebinck (2018) o Camarero (2017), hablan de la desagrarización desde la erosión de la agricultura como actividad articuladora de relaciones sociales, políticas y económicas. La desagrarización refleja el desacoplamiento de la díada agricultura-ruralidad, siendo el principal concepto explicativo de los cambios rurales contemporáneos y conteniendo en sí mismo tanto el desplome de las estructuras agrarias en términos de ocupación, número de activos y explotaciones, como los nuevos procesos concatenados de cambio: nuevas actividades económicas y formas de organización, nuevas movilidades, identidades y regímenes de exclusión fruto del nuevo reparto territorial de las vulnerabilidades (Camarero, de Grammont y Quaranta 2020).

Los procesos de desagrarización son entendidos como fenómenos globales (Camarero, de Grammont y Quaranta 2020) ligados a la intensificación del capitalismo. Si bien son fenómenos generalizados, comúnmente caracterizados desde enfoques cuantitativos y económico-estructurales, a escala doméstica o familiar, las (dis)continuidades agrarias no sólo obedecen a presiones socioeconómicas estructurales, ni pueden comprenderse únicamente desde esta mirada, sino que se negocian desde el seno de las familias donde la agricultura y el patrimonio familiar devienen un conjunto de disposiciones, habilidades y valores, que generan ocupación pero también deberes, expectativas, identidad, estatus y capital simbólico (Bourdieu, 2007; Kuehne, 2013; De Haan, 1994). Tal multidimensionalidad debe tenerse en cuenta al abordar la toma de decisiones sobre la tierra, y el devenir de las explotaciones en la desagrarización pues supera los principios de la acumulación material para imbricarse con vínculos simbólico-culturales complejos, sistemas familiares, códigos morales, valores y normas sociales (Conway et al., 2016).

Sin negar el papel director de las presiones estructurales sobre los sistemas agrarios, este artículo pretende ir más allá del mercado como eje explicativo de la desagrarización para explorar los factores sociales y culturales que intervienen en la toma de decisiones sobre la tierra, así como las relaciones, vínculos y obligaciones de distintas generaciones de familias dedicadas a la agricultura. También pretendemos comprender las contradicciones entre la inalienabilidad de la tierra y su mercantilización en el contexto de la desagrarización, lo que otorga distintos significados y regímenes de valor al patrimonio familiar. Por último, ahondaremos en la economía moral como concepto explicativo de las ideologías, deberes, valores y expectativas sobre la tierra. A nuestro parecer, estas dimensiones, invisibilizadas por las políticas públicas basadas en los criterios hegemónicos del capitalismo, son imprescindibles para comprender los procesos de

desagrarización y de acumulación de propiedad y producción. También sus fuerzas inductoras y sus resistencias desde la microescala.

2. Sistemas familiares en transformación

Hasta bien entrado el siglo XX la casa fue la unidad social dominante de la sociedad agraria catalana. La familia troncal, como unidad de producción, se organizaba alrededor de la casa que incluía personas, tierras, edificios y todo el patrimonio familiar vinculado a unos derechos, un nombre y un capital simbólico (Bestard, 1986; Comas d'Argemir y Soulet 1993). De este modo, la casa era donde confluían y encajaban las distintas formas de capital reconocidas por Bourdieu (2007). La propiedad individual y la herencia indivisa masculina sirvieron para reproducir este sistema de casas (Augustins, 1993), que, asentado sobre el patriarcado agrario, garantizaba el cumplimiento de su principio legitimador básico: la perpetuación del patrimonio familiar (Augustins, 1993; Barrera, 1993; Montesinos, 2017). Partiendo de la continuidad necesaria y del principio de inalienabilidad del patrimonio, las prácticas y normas que reproducían este modelo evitaban la fragmentación de la propiedad y alentaban la conservación del nombre familiar sobre la tierra a través de una percepción transgeneracional de la propiedad (Evans, 2009; Comas d'Argemir, 1991; Flemsæter y Setten, 2009). Como dice De Haan (1994: 9): «la casa se refiere a una forma compleja de organización social, encarnada y simbolizada por una entidad espacial y material. La casa, personifica el vínculo entre los vivos y los muertos, entre las generaciones pasadas y futuras, y le da a la familia una identidad en el tiempo y el espacio».

Mediante una organización social jerarquizada donde interseccionan el género y el parentesco como sistemas de distribución de roles económicos y domésticos (Collier y Yanagisako, 1987) un único hombre devenía sucesor agrario y heredero, transfiriéndosele la propiedad de los medios de producción básicos para reproducir la vida doméstica y mantener el estatus familiar (Bourdieu, 2007; Augustins, 1993; Barrera, 1993). La casa como institución y modelo referencial representaba los ideales culturales y la lógica reproductiva de las familias, persistiendo como principio organizador de la interacción social, del trabajo, de las estrategias hereditarias y del sistema de valores (Moncusí 2010; Comas d'Argemir y Soulet 1993). Tal y como dice Augustins, (1998: 40): «Siempre que haya un sucesor y no se cometa una locura irreparable (como vender o dividir parte de la tierra) una casa es una entidad casi indestructible».

Diversos autores han abordado las discontinuidades de este sistema familiar para mostrar cómo las estrategias de sucesión y herencia mutan con nuevas exigencias económicas, patrones demográficos e intereses familiares bajo el capitalismo (Montesinos, 2017). Moncusí (2010) observa que la centralidad del patrimonio familiar se erosiona mientras que el sistema de herencia indivisa deja de ser una realidad institucionalizada, pues pierde sentido en unos sistemas agrarios sin sucesores. Bajo la salarización, modernización y desagrarización, la tierra pasa a regirse por su valor de cambio, siendo frecuente su división y mercantilización. En esta transición hacia un sistema familiar basado en la parentela, el patrimonio familiar se desarticula, dejando de ser la piedra angular que mantiene cohesionado al grupo doméstico (Moncusí, 2010; Pujadas, Soronellas y Casal, 2007; Montesinos, 2017).

Como sugieren De Haan (1994) y Moncusí (2010), a pesar del cambio de modelo familiar y de las transformaciones agrarias contemporáneas, existen aspectos simbólicos relacionados con la pertenencia, la identificación y el reconocimiento social que pueden persistir, desplegando una cierta continuidad de las lógicas del sistema de casas. También continuarían las prestaciones personales asociadas a las relaciones de parentesco y una memoria genealógica y deuda moral que todavía caracteriza las relaciones de filiación y las prácticas hereditarias en una dialéctica constante entre parentesco y propiedad (Sahlins, 2011; Flemsæter y Setten, 2009).

3. Sobre mercancías y propiedades inalienables

Interrogarnos sobre las discontinuidades del sistema de casas y el principio de perpetuar el patrimonio familiar, invita a plantearnos la configuración de la inalienabilidad y mercantilización de las tierras de familias agrarias en contextos de desagrarización. En este sentido, Richardson y Weszkalnys, (2014) proponen profundizar en la construcción sociocultural de los recursos naturales y su relevancia más allá de su significación como mercancía. Narotzky y Besnier (2014), Godelier (2000) o Polanyi (1971 [1947]) también abordan la necesidad de plantear las tensiones entre mercantilización/inalienabilidad de lo material, sus formas de valor y su incrustación en relaciones sociales que las mercantilizan.

Weiner (1992) señala que las categorías: «inalienable» y «mercancía» son situadas y cambian a nivel histórico, espacial y sociocultural. No obstante, la oposición entre ambas condiciones de la propiedad está fuertemente arraigada en el norte global, donde aquello

heredado, es mayormente percibido como inalienable. Esta situación refleja el poder de las relaciones de parentesco y los códigos morales de filiación, pues aún en un presente marcado por la sobreacumulación capitalista, las relaciones familiares muestran un cierto potencial para resignificar una sustancia dentro de una línea patrimonial, otorgándole una identidad propia que la aleja de los circuitos de la mercantilización (Bestard, 1986; Weiner, 1992; Ferry, 2002).

Siguiendo a Weiner (1992), Salazar (1999) considera que la tierra familiar es una propiedad inalienable pero también una mercancía sujeta a un proceso de abstracción y homogeneización (Richardson y Weszkalnys, 2014). Por otro lado, observando la tierra desde la biografía cultural de las cosas (Appadurai, 1991), las tierras de la familia están significadas por la memoria de los antepasados, lo que les otorga identidades únicas y las convierte en objeto biográfico (Alonso, 2017). De este modo, la tierra como patrimonio familiar queda excluida del orden abstracto de la mercancía, convirtiéndose en inalienable para sus propietarios y desalentando culturalmente su venta, de manera que «la tierra se hereda por ser inalienable y es inalienable porque se hereda» (Salazar, 1999:63). Para el autor, la condición de inalienabilidad se incorpora a la tierra mientras conforma unidades de producción capitalista, de manera que la tierra de las explotaciones agrícolas jamás abandonaría su naturaleza híbrida y contradictoria como mercancía y propiedad inalienable al mismo tiempo. Asumiendo este entrelazamiento entre regímenes de valor, proponemos tener la mirada abierta sobre ambas categorías y aceptar su fluidez para poner el foco sobre los procesos socioculturales complejos por los que las personas clasifican el mundo material y toman decisiones sobre él (Ferry, 2002).

4. Tierra y economía moral

Los apartados anteriores apuntan a la existencia de economías morales complejas que a través de derechos, deberes y expectativas distinguen entre lo legítimo y lo ilegítimo respecto a la propiedad de la tierra y el devenir de las explotaciones (Hermann, 2015). Por economía moral nos referimos al análisis de las obligaciones, responsabilidades, valores morales y normas culturales inherentes que guían las acciones y la toma de decisiones de las actividades económicas (Arnold, 2001; Thompson, 1971; Scott, 1976). El concepto de economía moral ha emergido como alternativa a la racionalización economicista del comportamiento humano (Narotzky y Besnier, 2014) y ha sido utilizado, en lo que aquí corresponde, en el análisis del campesinado y de los desequilibrios

consustanciales a los sistemas agroalimentarios globales (Scott, 1976; Homs y Martínez, 2021; Edelman, 2005; Hossain y Kalita, 2014).

De acuerdo con Palomera y Vetta (2016: 5): «La fuerza de esta perspectiva radica en su capacidad para resaltar las lógicas y valores ambiguos que guían y mantienen las prácticas de subsistencia, observando los campos dinámicos de lucha alrededor de los límites de lo que es bueno y aceptable, sus jerarquías de poder y los proyectos políticos que podrían informar».

La economía moral involucra procesos dinámicos de negociación, confrontación y competencia (Hossain y Kalita, 2014), de manera que se encuentra en constante redefinición por parte de distintos actores cuyas prácticas y moralidades cambian, pudiendo mantener relaciones de afinidad, disimilitud o enfrentamiento respecto a la moralidad capitalista. Como subrayan Homs y Martínez, (2021) y Palomera y Vetta (2016), lejos de ser una fuerza independiente, la economía de mercado sigue sus propios valores, significados y sistemas morales en un escenario dónde toda economía es economía moral.

En línea con la perpetuación del patrimonio familiar, Salazar (1999), Kuehne (2013) y Hermann (2015) argumentan que las explotaciones agrícolas encarnan moralidades que van más allá de la eficiencia y racionalidad del «homo economicus». La tierra actúa como base material de identidades intergeneracionales, ideologías, valores y relaciones sociales que sobrepasan la acumulación de capital, entrelazando las necesidades y responsabilidades de los actores humanos y no humanos dentro de lo socialmente apropiado en cada contexto (Hermann, 2015; McEwan y Goodman, 2010). Estas premisas reflejan cómo ciertos valores y normas alientan la retención de la tierra en propiedad, como bien patrimonial, capital simbólico y significativo de la comunidad de parentesco (Salazar, 1999; Flemsæter y Setten, 2009; Evans, 2009). De este modo, la economía moral que subyace en la tierra se presenta como un elemento central para comprender las relaciones socioculturales de distintas generaciones familiares en el contexto de la desagrarización.

5. Metodología y casos de estudio

Se ha utilizado el método etnográfico bajo una perspectiva procesual-intergeneracional. La recogida de información ha consistido en observación no participante²⁰ y entrevistas en profundidad a diecisiete informantes intergeneracionales vinculados a cinco explotaciones vitícolas (Figura 1) que fueron seleccionadas mediante la técnica «bola de nieve». Todas las explotaciones son de pequeño tamaño y están organizadas en régimen de agricultura a tiempo parcial (ATP), combinando el trabajo agrícola con una ocupación principal fuera del sector agrario. La ATP se considera una adaptación al sistema agroindustrial a través del desplazamiento de la actividad agraria como estrategia productiva familiar y puede relacionarse con procesos tempranos de desagrarización familiar (González-Puente, 2022). La selección de casos ha buscado su significatividad para reflejar la diversidad de situaciones constatadas en el territorio respecto a la trayectoria y orientaciones futuras de las explotaciones. Para cubrir las casuísticas más comunes, las variables de selección contemplaron la forma de organización, la edad de los jefes de explotación, su género, la existencia de descendientes, la propiedad de tierras, la operatividad de la explotación y el relevo generacional.

Los actuales jefes de explotación constituyen la primera generación familiar en adoptar ATP. En la E1 y E5, los jefes de explotación trabajaron en el sector administrativo, mientras que los jefes del resto de explotaciones se incorporaron al sector industrial. Respecto al relevo agrario, en la E2 ya se está produciendo, siendo éste el único caso en que todas las generaciones de la familia residen en la propiedad. En la E3 el relevo se proyecta idealmente en estrategias de diversificación a tiempo parcial. El resto de las explotaciones no cuentan con relevo planificado o han sido desarticuladas (E5). Más allá de los jefes de explotación, la estrategia de campo ha incluido a sus hijos/as y algunos cónyuges y nietos, para obtener información desde distintas generaciones, percepciones y cuotas de participación.

---

²⁰ La observación se desarrolló de forma precientífica, fruto de experiencias profesionales del autor en el sector agrario del Penedès. Permitió construir las preguntas de investigación, identificar las casuísticas principales de las explotaciones, y empezar a explorar las variables socioculturales que interseccionan el patrimonio familiar.

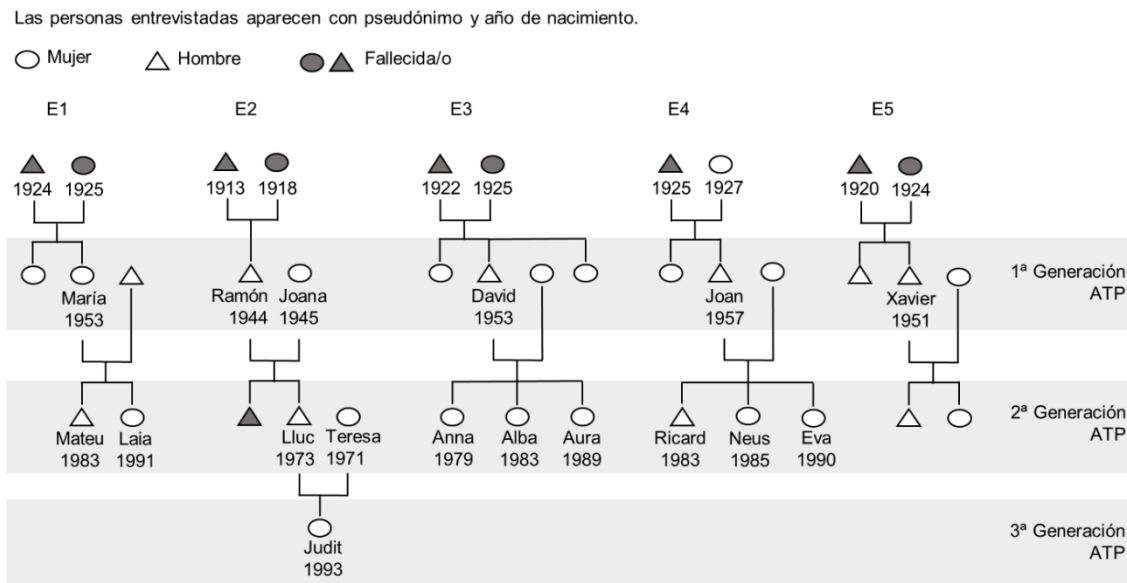

Figura 1: Genograma simplificado de las explotaciones analizadas. Elaboración propia.

El área de estudio se sitúa en Catalunya, en las comarcas del Alt y Baix Penedès (Figura 2). Ambas cuentan con una importante especialización vitivinícola, representando el 40% del viñedo catalán (INE, 2022). Entre 1982 y 2020 las explotaciones con superficie agraria útil disminuyeron un 45% en el territorio (INE, 2022; IDESCAT, 2009) acusando una preocupante falta de relevo familiar. Desde los años 1970, la desagrarización económica se refleja en el auge de estrategias a tiempo parcial (Saumell, 2004), el resurgimiento del cooperativismo agrario y la transformación de una viticultura progresivamente globalizada y subordinada a otras actividades. También, refleja unas explotaciones envejecidas, masculinizadas, tecnificadas y defamiliarizadas que, en su mayoría, no superan las 10 ha de superficie (INE, 2022). Paralelamente, mientras pequeñas explotaciones desaparecen, la superficie de tierra concentrada en personas jurídicas (27,3%) crece incesantemente (INE, 2022), bajo lo que se ha considerado una reforma agraria inversa (Saumell, 2004).

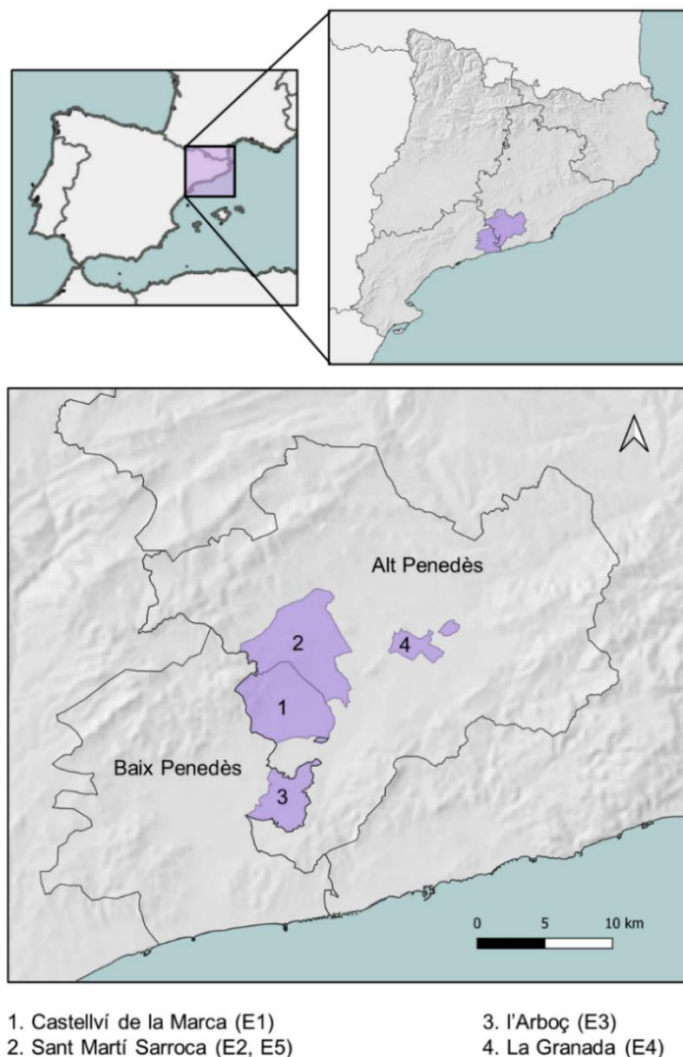

Figura 2: Situación geográfica de los casos analizados. Elaboración propia.

6. Miradas socioculturales sobre la desagrarización familiar

6.1. Mantener el nombre de la familia en la tierra

Las distintas generaciones de ATP se muestran portadoras de lo que definen como una «responsabilidad histórica» sobre la tierra familiar que modela sus discursos, prácticas y planificaciones futuras. El principio legitimador del sistema de casas orientado a perpetuar el patrimonio familiar continúa en los casos analizados a pesar de i) encontrarse bajo procesos de desagrarización y desfamiliarización de la agricultura, ii) la erosión de la casa como institución y principio organizador, iii) la ausencia de presiones explícitas para continuar trabajando en la explotación o mantener su propiedad y iv) contar con una ocupación principal no agraria. Un caso paradigmático que muestra esta responsabilidad interiorizada es el de Judit (E2). La relación con la tierra de esta tercera generación de ATP ocupada fuera del sector agrario va más allá de la libertad de elección que perciben

sus progenitores, quienes han reproducido estrategias heredadas de ATP. Madre e hija dialogan sobre el carácter y la etiología de esta responsabilidad:

Yo creo que inconscientemente hay una responsabilidad como descendiente, creo que esto comporta sin querer una responsabilidad que nadie me la ha impuesto desde fuera, pero yo sola, desde dentro, sí me la he impuesto. (Judit, E2).²¹

Pero esta responsabilidad que dices es por tu parte... Nosotros en ningún momento te hemos inculcado: no vendas las tierras, o el día de mañana haz esto o aquello... (Teresa, E2).

No, no. Lo sé, lo sé. No digo que vosotros me lo hayáis inculcado, digo que indirectamente el hecho de saber que vienes de aquí... creo que sí te da una cierta responsabilidad. No es buena o mala... o quizás yo, porque de forma de ser también soy así, pero sí que creo que hay una responsabilidad de: bueno, a mí me sabría muy mal si dentro de un tiempo tuviera que terminar vendiendo algo para vivir. Me sabría peor emocionalmente que materialmente (...) No me sentiría mal por una pérdida de: «oh, he perdido estas hectáreas que me dan este dinero». Para mí sería más pérdida de: «Me hubiera gustado mantener esto porque emocionalmente creo que no debería dejarlo marchar». (Judit, E2).

Si bien su madre enfatiza la ausencia de expectativas sobre ella, Judit refleja cómo el deber de mantener el nombre familiar en la tierra sigue vigente en unos ideales culturales característicos del sistema de casas que perviven como marco referencial a pesar de los procesos de transición al capitalismo y de los cambios en los sistemas familiares (De Haan, 1994; Moncusí, 2010). Si bien la informante percibe estos ideales como internos e innatos, su construcción responde a la coerción invisibilizada del parentesco y a unos principios ideológicos asentados sobre diferencias de poder dentro de la familia (Barrera, 1991; Augustins, 1993). En este contexto, la tierra materializa la dominación de las voluntades por parte del parentesco bajo una naturalización que obedece al concepto de violencia simbólica acuñada por Bourdieu (1999) de manera que el vínculo incuestionable de la familia y la tierra está completamente normalizado.

Esta persistencia de algunos elementos del sistema de casas se ha visto reforzada por la reproducción de prácticas asociadas a la unidad de producción familiar como el trabajo doméstico intergeneracional, la socialización en la tierra desde la infancia y la distribución diferencial del conocimiento agrario. Como señala Mateu (E1), estos factores cobran un papel relevante en la construcción de unos imaginarios que apuntalan la tierra

---

²¹ Citas traducidas del original en catalán

como lugar y bien inalienable, así como vínculo transgeneracional, propiedad ideal y mecanismo de identificación (Cassidy y McGrath, 2014, Hermann, 2015).

Mi abuelo cuando necesitaba manos, pues me venía a buscar a mí. Y yo lo vivía bien eh (...) Ahora entiendo más a mi madre y entiendo más a mi abuelo. Esta parte emocional en el momento en que empiezas a cavar con una azada automáticamente vuelve, o se potencia... coges conciencia en este sentido y yo creo que te crea aún más ese vínculo que dices: «hostia... lo que hacía nuestro abuelo, todo lo que llegaba a hacer nuestro abuelo por él, y por el territorio y por el pueblo y por todo lo que sea». Cuando te pones a hacerlo, te das cuenta más que nunca. (Mateu, E1).

Como subraya Montesinos (2017), los cambios en la familia se correlacionan con presiones estructurales, creencias culturales y fuerzas político-económicas que alientan nuevas prácticas y creencias sobre la sucesión. Con los cambios socio-materiales del capitalismo tardío y la desfamiliarización de la agricultura (González y Gómez-Benito, 2000) la herencia indivisa masculina deja de tener sentido como también deja de tenerlo la familia troncal y el sistema de casas. No obstante, el trabajo familiar y los conocimientos sobre la tierra siguen interseccionados por el género y el orden genealógico señalando de nuevo una continuidad simbólica de la familia troncal y un reparto de roles domésticos pautado por el parentesco (Montesinos, 2017; Collier y Yanagisako, 1987). Si bien Mateu (E1) participaba activamente del trabajo familiar, su hermana menor fue excluida de buena parte de estas tareas. Lógicas similares de inclusión/exclusión también se encuentran en otras explotaciones como en la E4, donde ha sido el hermano varón quien ha tenido mayor contacto con el patrimonio familiar. Ricard (E4) conoce todos los viñedos, su toponimia, localización, historia biográfica y distintas prácticas agrícolas, lo que le erige en responsable involuntario de guardar y transmitir la memoria agraria familiar. En cambio, sus hermanas menores fueron excluidas de las prácticas y conocimientos necesarios para gestionar la explotación.

Yo no tengo ni idea... como mucho sabría decir dónde están dos de los viñedos de casa. No sé nada de las tierras ni de cómo llevarlas. Ahora... ¿Por qué no sé nada? Yo supongo que porque me llevo más años con mis hermanos. Y también porque mi hermano se ha quedado a vivir al lado de casa. Es decir, hay una fidelidad familiar y de hombre... curiosa. En cambio, las chicas hemos dicho: «aquí no nos quedamos que nos morimos». (Eva, E4).

Lejos de ser arbitraria, esta distribución de roles está ligada a la persistencia del heredero-sucesor de la familia troncal que incluso en los casos mencionados en los que no se prevé mantener la actividad agraria (E1, E4), se proyecta simbólicamente sobre el hijo varón de mayor edad, generando asimetrías respecto el resto de las descendientes (Barrera, 1993).

También, a diferencia de lo constatado por Pérez-Soriano (2013) en áreas rurales periféricas, en el Penedès, el auge vitivinícola, la industrialización, las infraestructuras de transporte y la proximidad a dos áreas metropolitanas, han facilitado la retención de población. Con ello, también se ha facilitado el contacto continuado con la familia y su patrimonio, o como muestra la cita anterior, una migración femenina a ciudades cercanas, que a pesar del desarraigo instrumental (Pérez-Soriano, 2013), conserva relaciones sociales y un vínculo cultural con el pueblo, la familia y el modo de vida agrario.

El compromiso de filiación con la familia es un factor central para explicar la transmisión generacional de las explotaciones (De Haan, 1994) pero también lo es cuando no hay relevo agrario, pues los mismos ideales culturales siguen activos cuando se transmite la propiedad sin la actividad agraria, obedeciendo al ideal cultural de perpetuar el patrimonio familiar, proteger los intereses de la casa y la integridad del linaje (Comas d'Argemir, 1991; Barrera, 1993; Bourdieu, 2007). A pesar de la desagrarización familiar y las nuevas formas de parentela, la tierra sigue creando parentesco dando sentido y materializando los códigos morales de mutualidad y filiación y vehiculando las relaciones familiares que estructuran la institución genealógica (Sahlins, 2011; Legendre, 1996).

Como sugiere Neus (E4), segunda generación de ATP y residente en Barcelona: *«La tierra ha marcado las dinámicas de la familia, forma parte de la cultura familiar, forma parte de la familia, forma parte de cómo nos hemos estructurado. Yo creo que hay un punto que sí, que nuestra vida familiar ha dependido totalmente de esto. Los viñedos forman parte de lo que somos nosotros»*. Esta percepción apunta a la importancia de relaciones dialécticas que persisten entre los miembros del grupo doméstico y la tierra como espacio, pero también como mecanismo de inscripción de identidades (Liaudat, 2019; West, 2005). A pesar de los cambios en las estructuras familiares, del distanciamiento geográfico, y de la falta de relevo en las explotaciones, la tierra sigue siendo el lugar donde se hacen presentes las personas que conforman el linaje patrimonial: el presente, el pasado y la proyección de futuro (Augustins, 1993; De Haan, 1994).

Estos resultados reflejan la perpetuación de ciertos elementos simbólicos y socioculturales del sistema de casas, aun cuando parecen obsoletos bajo la desagrarización, cuando ya no hay necesidad de conservar la explotación operativa (Montesinos, 2017; Moncusí, 2010). La desagrarización familiar toma forma en paralelo a la adopción de un sistema familiar basado en la parentela mientras que refleja las

dificultades para reproducir las relaciones económicas y sociales que sostenían los modelos culturales de generaciones pasadas. A pesar de cambios claros en los sistemas familiares y en las lógicas del parentesco como instrumento jurídico, las relaciones de las familias con la tierra reflejan que estas transiciones, lejos de ser lineales y totalizantes, generan transformaciones, (dis)continuidades y persistencias (Godelier, 2000). Los vínculos entre personas y tierra y la voluntad de mantener su propiedad en la familia muestran que el parentesco como práctica y discurso sigue activando un conjunto de disposiciones a través de potentes vínculos de filiación y lealtad orientados a finalidades concretas (Nash, 2005). Aunque invisibilizados y naturalizados, estos vínculos transgeneracionales siguen generando identidad y modelando las decisiones sobre la tierra y la actividad agraria más allá del mercado, buscando retener la propiedad de la tierra y con ella la imagen de estabilidad y cohesión de la casa como grupo social (Kuehne, 2013; Comas d'Argemir, 1991).

6.2. Significados y sistemas de valor del patrimonio familiar

En primera instancia los agricultores a tiempo parcial se refieren a la tierra en propiedad a través de su valor de cambio, como parte de unidades productivas capitalistas. Si bien perciben la tierra como algo poco valorado económicamente también le atribuyen potencial para amortiguar inestabilidades socioeconómicas venideras (Salazar, 1999). Como señala María (E1): *«La tierra es algo que es tuyo, que da tranquilidad por si ocurre cualquier cosa, que no te la pueden quitar»* y David (E3): *«En el futuro a esta tierra podrás sacarle un rendimiento o la podrás vender mucho más cara porque la gente buscará esto para subsistir. Porque no sabemos lo que puede ocurrir, pueden pasar cosas muy graves»*.

Esta percepción de la tierra como recurso económico frente a un futuro incierto, actúa en realidad como mecanismo de retención del patrimonio, pues refleja una utilización de la lógica capitalista para terminar obedeciendo a las instituciones y funciones sociales en las que la tierra se incrusta (Polanyi, 2007 (1944); Godelier, 2000), apuntando de igual forma al deber de conservar su propiedad. A pesar de esta primera aproximación, la lógica con que se valora la tierra sobrepasa los códigos del mercado para regirse de nuevo por lo que ocurre en el seno de las familias (De Haan, 1994).

Al profundizar en este imaginario, la tierra adopta significados heterogéneos, mostrando como no toda la tierra en propiedad tiene el mismo reconocimiento, distinguiendo entre

aquella terra comprada de aquella heradada como patrimoni familiar. Ambas categories conllevan obligacions morals distintes: mentre la terra comprada es percebida como una mercancia que ha permetido dimensionar les explotacions al ritme de la modernitzaci3, la terra familiar se associa a la reciprocitat generalitzada, a la l3nea patrimonial, a la identitat, al estatus, y a la singularitzaci3 de cada peça de terra a trav3s del treball de los ancestros (Salazar, 1999; Kuehne, 2013; Hermann, 2015). Unes caracter3stiques, que como mostra la següent cita, converten la terra en propietat inalienable y soporte de la mem3ria geneal3gica.

La terra que heredas sabes que algúen la ha comprado, sabes que algúen ha hecho lo que ha podido. No sé c3mo, pero lo han comprado y tiene una historia (...) tampoco piensas mucho: «¡Ostras, que es algo sagrado!» No... pero mira, es la costumbre, es algo que... un ADN que llevas dentro. La terra es un bien que casi no se puede vender, lo que recibes de legado sabe mal venderlo. Ahora, lo que has comprado es diferente... yo lo miro diferente porque no tienes ninguna responsabilidad hist3rica (...) la terra heradada no la vender3a si no fuera muy necesario. La gente compra terra y vende como si fueran acciones de una empresa... la terra comprada es un valor que al fin y al cabo... sobre lo que has comprado no tienes ninguna responsabilidad. (Joan, E4).

Los agricultores desean conservar la propiedad de la terra heradada y transmitirla a la siguiente generaci3 siguiendo la tradici3 y el principio de mantener el nombre de la familia en la terra. Tanto si se prevé relevo agrario como si no, la primera generaci3 de ATP no suele concebir el derecho a disponer de la terra familiar si no es por una necesidad imperante (Flemsæter y Setten, 2009; Salazar, 1999), algo que, al contar con una ocupaci3 principal ajena al sector agrario, no suele ocurrir. Tambi3n, el rol de la terra como unidad ideal y lugar dificulta culturalmente su venta pues actúa como soporte material de identidades transgeneracionales, ideolog3as, valores y relaciones sociales, las cuales dictaminan su circulaci3 y por tanto su inalienabilidad (Salazar, 1999; Bourdieu, 1999). En cambio, la terra adquirida por la actual generaci3 de agricultores tendr3a una menor carga moral y una biograf3a social desligada de la l3nea patrimonial, siendo m3s susceptible de ser mercantilizada de nuevo. Bajo estas premisas, la mercantilizaci3 de la terra se contempla por los agricultores analizados como algo ileg3timo, algo que rompe con el principio de mantener el nombre en la terra, el cual es un silogismo de su propia inalienabilidad (Salazar, 1999).

Una de las familias objeto de estudio ha decidido vender las tierras del patrimonio familiar, dando cuenta de c3mo el principio de inalienabilidad se amolda a circunstancias concretas (Weiner, 1992; Ferry, 2002). Despu3s de haber rechazado la opci3n de vender,

Xavier (E5) y su hermano cambiaron de opinión y vendieron las tierras en 2020. Este caso ilustra la desarticulación de las explotaciones sin relevo y la contradicción existente entre tener la tierra como patrimonio inalienable o por su valor de cambio.

Mi hermano a principios del año pasado dijo: «esto me interesaría venderlo porque esto no...» él lo había consultado con sus hijos a ver si lo querían, -sus hijos que son mayores que los míos-. Y dice que le dijeron que no. Y dice: «Más vale que nos lo vendamos». Y mira, pues lo hemos hecho de esta manera (...) al principio no quise, pero después sí. Porque ¿sabes qué pasa? que yo también tengo artritis y tengo un poco la salud un poco de esto... Y para mí también era un trasiego ir cada dos por tres a la masía y ocuparme de si ahora aquí, de si ahora hay hierbas allá (...) Para nosotros fue como un alivio que lo comprara éste, que se interesara y nos lo comprara, porque primeramente como ya trabajaba la tierra y sabíamos que él, pues eso lo compraba, pero no habría ningún cambio ni nada... Para nosotros fue como un comprador de quilómetro cero, porque como él vive allí mismo también... (Xavier, E5).

En este caso la mercantilización ha venido motivada por la jubilación, la falta de relevo agrario y los problemas de salud que dificultan la gestión del patrimonio. Un motivo de peso ha sido tener la oportunidad de vender la tierra a alguien de confianza, un vecino que ya la trabajaba en régimen de parcería. A pesar de haber decidido vender, existe preocupación por el impacto que la transacción pueda tener sobre sus tierras, mostrando responsabilidad más allá de la propiedad y la voluntad de que la tierra siga cuidada y sin cambios (Xu et al., 2019; Hermann, 2015; Cassidy y McGrath, 2014). Lo que obvia la cita anterior, es que el comprador referido es el impulsor de uno de los mayores conglomerados agroalimentarios de Catalunya, una situación paradigmática de la reforma agraria inversa que vive este territorio (Saumell, 2004) y que supone la desarticulación de las pequeñas explotaciones. Un caso más de acumulación de tierras y capacidad productiva propia de los procesos globales de desagrarización, redefinidores de lugares, identidades y formas de vida (Camarero, de Grammont y Quaranta 2020).

Los resultados muestran que una misma sustancia natural es valorada simultáneamente de maneras diversas (Strang, 2004; Ferry, 2002). La tierra aparece incrustada en relaciones sociales y prácticas de creación de valor medible y no medible, encontrándose entre sistemas de valor incomparables bajo el mercado (Polanyi, 1989 (1947); Narotzky y Besnier, 2014). También muestran que la construcción de la tierra como patrimonio inalienable sigue sujeta al parentesco, de manera que lo que marca la inalienabilidad es su identidad singular y acumulativa en el contexto de una línea patrimonial concreta (Weiner, 1992; Augustins, 1993). Curiosamente, los agricultores a tiempo parcial y sus

descendientes, siguen siendo reticentes a vender sus tierras, aun cuando ha dejado de ser su medio de vida y no cuentan con relevo generacional.

En el contexto de la desagrarización, la inalienabilidad de la tierra ya no sirve para garantizar la reproducción social del grupo, pero persiste para transmitir su valor simbólico como componente principal del capital social, la identidad y la posición social (Bourdieu, 2007; Weiner, 1992). En unos paisajes culturales de viñedo que albergan complejos significados simbólicos (Cárdenas, 2016), los grupos familiares siguen percibiendo la tierra como un eje esencial de la identidad transgeneracional (De Haan, 1994; Kuehne, 2013; Cassidy y McGrath, 2014).

6.3. Economía moral de los procesos de desagrarización familiar

El imperativo moral de conservar la explotación operativa para asegurar nuevos ciclos de reproducción se reorienta en la desagrarización, de manera que, en las explotaciones sin relevo agrario, las segundas generaciones de ATP pretenden conservar la propiedad de la tierra, pero no el trabajo en la explotación, el cual se extinguirá con la jubilación de sus progenitores. No obstante, las citas siguientes muestran cómo segundas generaciones de ATP despliegan relaciones económicas con la tierra, todavía incrustadas en el parentesco. Para los miembros más jóvenes, futuros herederos del patrimonio familiar, la familia sigue siendo la institución que construye los valores, significados, prácticas y expectativas respecto a la tierra, incluso cuando se han desvinculado del trabajo y del modo de vida agrario (Godelier, 2000; Polanyi, 1989 [1947]; Palomera y Vetta, 2016). Como exponen los hermanos integrantes de la segunda generación en la E1: *«Yo no tengo vínculo emocional con la tierra, pero sí con mi madre. Y si [vender la tierra] tiene que comportar darle un disgusto, pues quizás no lo harás»*. (Laia, E1). *«Mi madre, aunque no fueran rentables estas tierras, querría conservarlas porque son de hace no sé cuántas generaciones de la familia. Yo también tendría la misma sensación (...) yo tengo un vínculo emocional con estas tierras, pero además estoy convencido de que si mi madre me dice: “Yo no quiero que se vendan nunca estas tierras”, no las venderás ni de coña»* (Mateu, E1). Tampoco en la E4 plantean la venta de la tierra a pesar de la desagrarización de segundas generaciones: *«Hay un punto en que sería muy extraño para mí que no hubiera viñas nunca más (...) ¿Por qué venderlo? Son los viñedos, forman parte de lo que somos nosotros y me gustaría más tenerlos que no que desaparezcan del todo»*. (Neus, E4).

Estos discursos apuntan a obligaciones de filiación proyectadas en el carácter inalienable del patrimonio, en la responsabilidad de conservarlo y cuidarlo. A pesar de una distribución de roles diferenciada por el género, esta economía moral es percibida de forma similar entre ambos géneros de 2as generaciones, lo cual remite a prácticas diferenciadas con relación a la explotación, pero a unos objetivos, normas sociales y deberes sobre el devenir del patrimonio familiar compartidos. Para todos ellos, cuidar la tierra conservando su propiedad deviene una forma de materializar la lealtad y las responsabilidades hacia la generación anterior. De esta forma, la tierra vehicula la moral de la filiación y le da sentido práctico y simbólico cuando estos códigos morales se proyectan sobre el sistema de gestión patrimonial (De Haan, 1994; Flemsæter y Setten, 2009). Esta situación da cuenta de dos cosas: primero del cuidado de la tierra familiar como un componente más de la «mutualidad del ser» referida por Sahlins (2011:11) para explicar el vínculo que une a las personas emparentadas «cuyas vidas están unidas y son interdependientes». También, explica la influencia de un imaginario campesino flexible, que adopta distintas identidades y funciones sociales y productivas en contextos postindustriales (Kearney, 1996), adaptándose a nuevas condiciones estructurales a través de procesos de redefinición (Bryceson, 2000).

En este sentido, en la E3 se proyecta un relevo generacional bajo la fórmula de combinar la ATP y la elaboración de vino a pequeña escala. Como miembro de la segunda generación, Alba (E3), ambientóloga formada en agricultura ecológica y vitivinicultura, ha recuperado junto a su padre la elaboración doméstica de vino. Su deseo es profesionalizar esta elaboración y conectar las distintas fases del proceso productivo bajo una misma familia y un mismo patrimonio, rescatando y materializando el imaginario campesino del que habla Bryceson (2000). Ella ha visto en la elaboración de vino un contexto de oportunidad, puesto que el patrimonio familiar le proporciona todo lo necesario para conjugar el cumplimiento de las obligaciones morales-familiares con su formación e intereses profesionales. Se produciría pues, con Alba, un relevo generacional que ha incorporado al trabajo familiar nuevas tareas de bodega bajo una mirada «reconciliadora» sobre la tierra.

Yo creo que siempre tenía cómo... incluso me había planteado en su momento estudiar enología. Quiero decir que ya era algo que decía: «ostras es que es algo que tengo aquí y no tengo ni idea. Y me gustaría incluso...» Pero claro, a la vez no tenía... a pesar de tener tierras en casa, era muy difícil conocer (...) al final también te vinculas a lo que acabas haciendo. No es sólo ir a vendimiar, que es lo que hacíamos antes, que íbamos allí como unos... Es que nada. Nada de nada. Era... íbamos a

hacer de peones de una cadena de montaje industrial (...) para mí ha sido como una reconciliación ahora hacer vino porque le he encontrado un sentido. (Alba, E3).

Las segundas generaciones de ATP ven en la filiación un factor esencial para explicar su vínculo con la tierra. En cambio, sus progenitores se ven a sí mismos como una generación que rompió con las maneras de trabajar de sus padres y que entienden que sus prácticas y valores están a medio camino entre la anterior generación campesina y unas segundas generaciones, sus hijos e hijas, que perciben desvinculadas de la tierra y su moralidad.

El que no lo ha crecido con ello, como no lo ha vivido... (...)no, no, no... ya no tiene la historia de antes. Ellos lo darán a trabajar [a otros] y dirán: «bueno, aquí ¿qué plantamos?» Y ellos no sabrán (...) Es que es normal, Si conservan la propiedad tendrán una cosa de más, y si no se lo venden ellos, se lo venderán otros, pero esto ya ha pasado... (Joan, E4).

Joan (E4) naturaliza la desconexión de sus descendientes con la tierra, así como la eventual venta del patrimonio familiar. Este discurso contrasta con Flemsæter y Setten (2009), quienes señalan que, a menudo, los propietarios expresan expectativas de continuidad para las obligaciones del parentesco proyectadas sobre su propiedad. No obstante, los descendientes de Joan (E4) se ven a sí mismos y no a su padre, como generación frontera entre prácticas y modelos culturales de manera que una cierta continuidad existe. Ellos no sienten la obligación de conservar el trabajo agrario, pero reconocen haber heredado un vínculo con la tierra que definen como una carga y que, a través de unos códigos morales, los conducirán a mantener la propiedad de la tierra independientemente de su trabajo: *«Es una carga el tema de la cultura esta payesa de no sé qué, de tal, de sufrir... Que sí que la acabas sintiendo como un peso de... no sé, supongo que cada uno lo vive diferente pero el tema de la responsabilidad familiar esta (...) como el peso de la conciencia, es como... no sé, aunque piensen que no, tú lo llevas dentro»*. (Neus, E4).

Al igual que sus progenitores, las segundas generaciones perciben que los valores y deberes sobre la tierra corren el riesgo de desaparecer en generaciones venideras como también la ATP, la socialización en el campo, el trabajo familiar, los conocimientos agrarios y, en definitiva, el apego a las tierras de la familia: *«Yo todavía me siento ligado emocionalmente con esto. Claro, yo entiendo que mi hija, si todo evoluciona normal, ella no creo que tenga este vínculo emocional. Porque no ha tenido que ir [al viñedo] no irá... bueno, vete a saber, pero en principio no tendrá que ir»* (Ricard, E4). Dado el dinamismo

y la constante negociación de las economías morales (Scott, 1976; Thompson, 1981; Hossain y Kalita, 2014) las segundas generaciones auguran un viraje hacia nuevos valores y significados en unas generaciones futuras que perciben desvinculadas del patrimonio familiar y que fácilmente podrían pasar de desafiar la acumulación de capital a reforzarla (Palomera y Veta, 2016; Homs y Martínez, 2021), a través de la venta del patrimonio. Ejemplo de ello es la E5, donde se ha vendido el patrimonio familiar a alguien de confianza que, a pesar de ser latifundista, cumple con las expectativas familiares sobre su cuidado. La transacción ha servido para alinear las estrategias de mercado con un cumplimiento de las normas de la comunidad adaptado al contexto de desagrarización, en una nueva integración moral de la economía (Homs y Martínez, 2021).

En el resto de casos, a pesar de las evidentes continuidades socioculturales, primeras y segundas generaciones de ATP, piensan respectivamente que son las últimas en conservar valores que configuran una economía moral que les mantiene vinculados a la tierra. Esto refleja que el contexto de creciente acumulación y mercantilización no conlleva una disminución de las relaciones sostenidas por el afecto y las obligaciones morales (Palomera y Vetta, 2016) y como sugiere Bryceson (2000), que el arraigo cultural y simbólico de la actividad agraria sigue siendo profundo en nuevos contextos económicos y materiales a través de prácticas naturalizadas.

La desagrarización facilita la erosión del vínculo sociocultural entre personas y tierra y viceversa (González-Puente, 2022). No obstante, en el estado inicial de desagrarización en que se encuentran las familias que conservan su tierra, esta desvinculación no se ha producido. A pesar de redirigir las estrategias laborales fuera del sector agrario, las segundas generaciones despliegan una economía moral movilizada por el parentesco que todavía les empuja a conservar dicho vínculo cultural. Esto es relevante para comprender las dinámicas de la desagrarización, pues las dimensiones domésticas y culturales sobre la tierra se transmiten verticalmente a través de normas sociales difíciles de cambiar, de manera que sus transformaciones son lentas (De Haan, 1994). Asimismo, esto refleja, como apuntaba Augustins (1993), la continuidad de los ideales culturales. Una persistencia transgeneracional desacompañada con los rápidos ajustes ocupacionales, económicos y materiales que caracterizan los procesos globales de desagrarización.

7. Conclusiones

«Las mercancías se aceleran a los tiempos del mercado solo cuando se cortan los vínculos anteriores» (Tsing, 2021).

Nuestro análisis muestra que las relaciones de las personas con la tierra han de ser tenidas en cuenta para interpretar los procesos de desagrarización y acumulación. La etnografía de experiencias familiares de (des)agrarización nos ayuda a comprender que estos procesos son económicos, pero también socioculturales. El principio de mantener el nombre familiar en la tierra perdura, señalando la continuidad de un imaginario y unos ideales culturales que, contruidos desde el parentesco y los deberes de la filiación, perfilan las relaciones económicas, morales y simbólicas que las personas tienen con la tierra. A pesar de las transformaciones agrarias y de los cambios en los sistemas familiares, conservar la propiedad de la tierra sigue siendo una responsabilidad familiar.

La inalienabilidad de la tierra de la familia persiste porque es el soporte esencial de la identidad de la comunidad de parentesco en el presente, pasado y futuro. La tierra como patrimonio inalienable, ya no asegura nuevos ciclos familiares de producción y reproducción, pero en el contexto de la desagrarización familiar, la transmisión de la propiedad dentro de una línea patrimonial adquiere un valor simbólico e identitario relevante. A pesar de la erosión del trabajo y del modo de vida agrarios y de una creciente sobreacumulación capitalista, la relación de las familias con sus tierras sigue basándose en ideales, sentimientos y obligaciones morales que rigen la toma de decisiones en los casos abordados.

Los procesos de desagrarización familiar, leídos desde la pérdida de vínculo sociocultural con la tierra y los cambios en las identidades agrarias, se conforman más lentamente que la desagrarización «estadística» o «económica» reflejada en el tránsito de los habitantes rurales hacia actividades no agrarias. Todo ello denota distintos ritmos de desagrarización, pues a pesar de los mencionados cambios en las estrategias productivas, observamos que los ideales culturales que inciden sobre los esquemas reproductivos y los vínculos con la tierra son difíciles de cambiar, de manera que su continuidad intergeneracional es intensa. Los procesos de desagrarización son complejos y esconden múltiples dimensiones, significados, trayectorias y ritmos.

La economía moral de primeras y segundas generaciones de ATP ofrece en la mayoría de casos resistencias culturales a la desagrarización y acumulación y, en definitiva, a la

penetración de algunos aspectos del neoliberalismo en la esfera económica y doméstica de las familias agrícolas. Los casos dan cuenta de una economía moral contingente y situada, vehiculada por la filiación y la mutualidad y donde los sistemas de valores, contextos materiales y situaciones personales están en constante negociación entre generaciones. La mayoría de los casos analizados todavía despliegan una economía moral que ofrece algunas resistencias al abandono de la producción agraria. Incluso cuando ya se ha desencadenado la desagrarización familiar y las nuevas generaciones ya no se ocupan en el sector agrario, se observan resistencias a vender las tierras de la familia y a desvincularse de la actividad.

Este artículo muestra que, en un contexto de intensificación capitalista, existen valores, deberes morales y normas sociales que influyen en la toma de decisiones sobre la tierra, más allá de su valor de mercado y, a menudo, en un sentido contrario a éste. En familias con actividad agraria, la tierra es un elemento esencial de la identidad parental por lo que ciertas obligaciones sobre este patrimonio familiar persisten y se proyectan incluso en las generaciones ya desagrarizadas. Unas lógicas socioculturales invisibles, que deben ser tenidas en cuenta ante la hegemonía de las explicaciones economicistas.

8. Referencias

- Alonso, N. (2017). *Unas cuantas cosas. Objetos biográficos y experiencias migratorias*. Tesis doctoral no publicada. Departament d'Antropologia, Filosofia i Treball Social. Universitat Rovira i Virgili.
- Appadurai A. (1991). Introducción: las mercancías y la política del valor. En *La vida social de las cosas. Perspectiva cultural de las mercancías*. A. Appadurai, Ed. México D.F: Editorial Grijalbo.
- Arnold, T. (2001). Rethinking moral economy. *American Political Science Review*, 95(1): 85-95.
- Augustins, G. (1993). Du système à maison au système à parentèle. En *La família als Pirineus. Aspectes jurídics, socials i culturals de la vida familiar: continuïtats i canvis*. D. Comas d'Argemir, y J. Soulet, Eds. Andorra la Vella: Conselleria d'Educació, Cultura i Joventut Govern d'Andorra.
- Augustins, G. (1998). La perpétuation des groupes domestiques. Un essai de formalisation. *L'Homme*, 148: 14-45.

- Barrera, A. (1993). Sucesión unipersonal y familia troncal en Cataluña y el norte de la Península Ibérica. En *La família als Pirineus. Aspectes jurídics, socials i culturals de la vida familiar: continuïtats i canvis*. D. Comas d'Argemir, y J. Soulet, Eds. Andorra la Vella: Conselleria d'Educació, Cultura i Joventut Govern d'Andorra.
- Bernstein, J., Friedmann, H., van der Ploeg, J.D., Shanin, T. y White, B. (2018). Forum: Fifty years of debate on peasantries, 1966–2016, *The Journal of Peasant Studies*, 45(4): 689-714.
- Bestard, J. (1986). *Casa y familia. Parentesco y reproducción social en Formentera*. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Balearics.
- Bourdieu, P. (1999). *Meditaciones Pascalianas*. Barcelona: Anagrama.
- Bourdieu, P. (2007). *El sentido práctico*. Buenos Aires: Siglo XXI Editores.
- Bryceson, D. (1997). De-agrarianisation in Sub-Saharan Africa. En *Farewell to Farms: De-agrarianisation and Employment in Africa*. D. Bryceson y V. Jamal, Eds. Aldershot: Ashgate.
- Bryceson, D. (2000). Disappearing peasantries? Rural labour redundancy in the neo-liberal era and beyond. En *Disappearing peasantries? Rural labour in Africa, Asia and Latin America*. D. Bryceson, C. Kay, y J. Mooij, Eds. London: ITDG.
- Camarero, L. (2017). Trabajadores del campo y familias de la tierra. Instantáneas de la desagrarización. *AGER: Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, 23: 163-195.
- Camarero, L., de Grammont, H.C., Quaranta, G. (2020). El cambio rural: una lectura desde la desagrarización y la desigualdad social *Revista Austral de Ciencias Sociales*, 38: 191-211.
- Cárdenas, F. (2016). El signo paisaje cultural desde los horizontes de la antropología semiótica. *AIBR. Revista de Antropología Iberoamericana*, 11(1): 105-129.
- Cassidy, A. y McGrath, B. (2014). The relationship between 'Non-successor' farm offspring and the continuity of the irish family farm. *Sociologia Ruralis*, 54(4): 399-416.
- Collier, J.F. y Yanagisako, S.J. (1987) *Gender and kinship: essays toward a unified analysis*. California: Stanford University Press.

- Comas d'Argemir, D. (1991) Casa y comunidad en el Alto Aragón. Ideales culturales y reproducción social. *Revista de Antropología Social*, 0: 131-150.
- Comas d'Argemir, D., y Soulet, J. (1993) La família als Pirineus. Prefaci. En *La família als Pirineus. Aspectes jurídics, socials i culturals de la vida familiar: continuïtats i canvis*. D. Comas d'Argemir, y J. Soulet Eds. Andorra la Vella: Conselleria d'Educació, Cultura i Joventut Govern d'Andorra.
- Conway, S.F., McDonagh, J., Farrell, M., y Kinsella, A. (2016). Cease agricultural activity forever? Underestimating the importance of symbolic capital. *Journal of Rural Studies*, 44: 164-176.
- De Haan, H (1994) *In the Shadow of the Tree. Kinship, Property and Inheritance among Farm Families*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Edelman, M. (2005). Bringing the Moral Economy Back in...to the Study of 21st Century Transnational Peasant Movements. *American Anthropologist*, 107(3): 331-335.
- Evans, N. (2009). Adjustment strategies revisited: agricultural change in the Welsh Marches. *Journal of Rural Studies*, 25: 217–230.
- Ferry, E. E. (2002) Inalienable Commodities: The Production and Circulation of Silver and Patrimony in a Mexican Mining Cooperative. *Cultural Anthropology* 17(3):331-358.
- Flemsæter, F. y Setten, G. (2009) Holding property in trust: kinship, law, and property enactment on Norwegian smallholdings. *Environment and Planning*, 41: 2267-2284.
- Friedmann, H. (2005). Feeding the empire: the pathologies of globalized agriculture. *Socialist register*, 41: 124-143.
- Godelier, M. (2000) *Cuerpo, parentesco y poder. Perspectivas antropológicas y críticas*. Quito: Abya-Yala.
- González, J. J. y Gómez-Benito, C. (2000). Profesión e identidad en la agricultura familiar española. *Revista Internacional De Sociología (RIS)*, 58(27), 41–69.
- González-Puente, M. (2022). Viticultura a tiempo parcial de segunda generación. (Dis)continuidades agrarias en el Penedès postindustrial (España). *AGER: Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, 34: 105-134.

Hebinck, P. (2018). De-/re-agrarianisation: Global perspectives. *Journal of Rural Studies*, 61: 227-235.

Hermann, A. (2015). Enchanting resilience: Relations of care and people-place connections in agriculture. *Journal of Rural Studies*, 42: 102-111.

Homs, P. y Martínez, B. (2021). Dignidad y precio justo: Las economías morales de la agricultura y la ganadería en la era de la agro-industria. *Disparidades. Revista De Antropología*, 76(1): e006.

Hossain, N. y Kalita, D. (2014). Moral Economy in a Global Era: The Politics of Provisions During Contemporary Food Price Spikes”. *Journal of Peasant Studies*, 41(5): 815-831.

IDESCAT (2009). Cens Agrari 1982-1999-2009. En
<https://www.idescat.cat/pub/?id=censag&n=105#Plegable=geo>

INE (2022). Censo Agrario 2020. En
<https://www.ine.es/dynt3/inebase/index.htm?padre=8301&capsel=8369>.

Kearney, M. (1996). *Reconceptualizing the peasantry: anthropology in global perspective*. Nueva York-Londres: Routledge.

Kuehne, G. (2013). My decision to sell the family farm. *Agriculture and Human Values*, 30: 203–213.

Legendre, P. (1996). El inestimable objeto de la transmisión. Madrid: Siglo XXI.

Liaudat, M.D. (2019). “¿Los sin tierra?” La relevancia de la tierra en las identificaciones de los actores del agro pampeano. *Huellas*, 23(1): 27-47.

McEwan, C., Goodman, M.K. (2010). Place geography and the ethics of care: introductory remarks on the geographies of ethics, responsibility, and care. *Ethics, Place & Environment*. 13(2), 103-112.

Moncusí, A. (2010). Memoria oral del modelo de familia troncal en Els Ports de Morella: tensiones, cambios y continuidades para una generación de ruptura. *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, 65(2): 359-388.

- Montesinos, L. (2017) La crisis del caserío vasco y del sistema de herencia indivisa. En *Múltiples Caras de la Herencia*. Zorrilla, D. M. y Vial-Dumas, M. Coords. Barcelona: Huygens Editorial.
- Narotzky, S. y Besnier, N. (2014) Crisis, value, and hope: Rethinking the economy: An introduction to Supplement 9. *Current Anthropology* 55 (S9): S4–S16.
- Nash, C. (2005) Geographies of Relatedness. *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 3(4): 449-462.
- Palomera, J. Vetta, T. (2016). Moral Economy: Rethinking a Radical Concept. *Anthropological Theory*, 16(4): 413-432.
- Pérez, J. (2013). ¿Por qué se van? Mujeres de pueblo y desarraigo en la ruralidad Valenciana. *Encrucijadas*, 6: 101-116.
- Polanyi, K. (2007 [1944]) *La gran transformación*. Madrid: Ediciones Endymion.
- Pujadas, J.J., Soronellas, M., Casal, G. (2007) *Cada casa és un món. Família, economia i arquitectura a la Cerdanya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- Richardson, T. y Weszkalnys, G. (2014) Resource materialities. *Anthropological Quarterly*, 87: 5-30.
- Sahlins, M. (2011) What kinship is (part one). *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 17(1): 2-19.
- Salazar, C. (1999) Tierra, herencia y patrimonio familiar: Un análisis cultural de los bienes inalienables en la Irlanda rural. En *Antropología de la transmisión hereditaria*. Y. Daiyun, A. Le Pichon, y J.A. Fernández de Rota, Coords. A Coruña: Universidade da Coruña.
- Saumell, A. (2004). El cooperativisme vitivinícola i els processos de modernització agrària al Penedès (1960-2002). *Recerques*, 49: 97-132.
- Scott, J.C. (1976). *The Moral Economy of the Peasant. Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Heaven: Yale University Press.
- Soronellas, M. (2012). De la agricultura a la ruralidad. Estructura agraria, migraciones y globalización en Cataluña. *História: Questões & Debates*, 56: 13-36.
- Strang, V. (2004). *The Meaning of Water*. Oxford y New York: Routledge.

Thompson, E. (1971). The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past and Present* 50: 76-136.

Tsing, A. (2021). *La seta del fin del mundo*. Madrid: Capitán Swing.

Weiner A. (1992). *Inalienable Possessions: The Paradox of Keeping-While-Giving*. Berkeley: University of California Press.

West, P. (2005). Translation, value, and space: theorizing an ethnographic and engaged environmental anthropology. *American Anthropologist*, 107: 632–642.

Xu, G., Li, Y., Hay, I., Zou, X., Tu., X., Wang., B. (2019) Beyond Place Attachment: Land Attachment of Resettled Farmers in Jiangsu, China. *Sustainability*, 11: 420.

CONCLUSIONS

1. Principals contribucions teòriques

A hores d'ara, resulta evident que l'orientació al lliure mercat de les estructures polítiques i econòmiques que governen el sector agroalimentari, són causants de la crisi estructural dels sistemes agraris a tot el món. Actualment, els processos contemporanis de desagrarització estan vinculats a la globalització entesa com l'expansió hegemònica del capitalisme i per tant, com tants altres impactes del mercat global, són difícils d'esquivar i contestar. No obstant, l'anàlisi etnogràfica que travessa la tesi ha servit per mostrar que la desagrarització és un procés complex, heterogeni, multidimensional i interrelacionat amb unes respostes que van molt més enllà d'un simple canvi ocupacional i del ja conegut ajust estructural clàssic sobre el sector agrari (Bryceson, 2019; Van den Berg et al., 2018; Hisano et al., 2018; Yaro, 2006; Conway et al., 2016; Shackleton i Hebinck, 2018). Els resultats, apunten a ampliar la mirada sobre els processos de desagrarització per observar com es vinculen a la reagrarització i com són negociats i contestats des de la localitat a través de models culturals, estructures polític-administratives, el capital simbòlic de la terra i l'agricultura, les transformacions en les formes d'organització del treball, els canvis en els sistemes familiars i les relacions de parentiu entre d'altres. Amb això, aquesta tesi ha teixit un recorregut polifònic del contínuum conformat pels processos de desagrarització i algunes de les seves respostes, una connexió que s'ha fet visible des de diferents dimensions i escales i que busca desbordar els enfocaments economicistes de les transformacions agràries.

L'etnografia ha demostrat que l'observació d'aquestes transformacions des de la micro-escala és vital per comprendre els canvis en el sector agrari de manera complexa i niuada en sistemes culturals i socioeconòmics. Com s'ha vist en els darrers capítols, des d'aquesta posició imbricada, la terra, el seu treball i les seves significacions se situen en una contínua transició social al capitalisme (Godelier, 2000), que comporta desagrarització però també reagrarització en una substitució d'unes formes de vida per unes altres, que tant precaritza la reproducció social de l'agricultura com encoratja al seu pas, noves hibridacions, resistències i formes de persistir. És des d'aquesta transició i mirada oberta sobre els processos de desagrarització, des d'on ha pres forma aquesta recerca.

Els resultats de la tesi han recorregut les trajectòries de la terra i d'aquells qui la treballen des de diverses escales per situar i interrelacionar els processos de desagrarització amb

tres grans unitats d'anàlisi: els programes públics de reagrarització i facilitació de l'accés a la terra a Catalunya, les formes d'organització del treball agrari a temps parcial al Penedès, i les dimensions socioculturals de la terra i l'agricultura en famílies agràries d'aquesta regió. Amb aquesta voluntat, la recerca ha partit de l'anàlisi dels BDT entesos com a programes institucionals de reagrarització orientats a facilitar l'accés a la terra, per després acotar l'anàlisi a explotacions agràries a temps parcial i les famílies que les gestionen, tot explorant les adaptacions i respostes intergeneracionals a una desagrarització transversal. Per fer-ho, s'han explorat els discursos institucionals vinculats a diversos BDT a Catalunya, així com els d'usuaris i usuàries d'un d'aquests programes de reagrarització pioner al territori. D'aquí, la recerca ha virat cap a les explotacions agràries i a l'ATP, entesa com una adaptació al capitalisme agrari que respon a la pluralitat de bases econòmiques i que, a través de diferents estratègies i orientacions futures, dialoga amb els processos de desagrarització familiar. Posteriorment, l'anàlisi ha aprofundit en aspectes simbòlics i culturals associats a la terra com quelcom central en les famílies agràries que orienta la presa de decisions sobre les seves explotacions enfront un mode de vida agrari que desapareix. Amb això, s'ha aportat una aproximació etnogràfica i holística a les transformacions agràries, tant des de l'esfera institucional com des de la domèstica, per tal de relacionar els processos globals de desagrarització amb les dinàmiques de les seves respostes.

En l'àmbit de les respostes institucionals a la desagrarització, i partint d'una escala autonòmica, aquesta tesi ha esdevingut un dels primers treballs acadèmics en analitzar els BDT públics a Catalunya, i el primer que ho fa a través d'una anàlisi etnogràfica i comparativa. Una de les conclusions sobre aquestes contestacions als processos de desagrarització és que els BDT són recursos institucionals amb un potencial que cal tenir en compte per vehicular iniciatives de reagrarització a través de l'accés a la terra. Els programes analitzats són heterogenis i es mostren capaços d'adaptar-se a les condicions biofísiques, socioeconòmiques i culturals dels contextos locals i als seus propis processos de desagrarització i abandonament de terres. Catalunya és un país divers pel que fa a conreus i pràctiques agràries, amb una important especialització territorial. La distribució d'activitats econòmiques es troba geogràficament diferenciada i especialitzada, de manera que les barreres i pressions sobre l'accés a la terra són marcadament diferents en uns contextos o altres. Com s'ha dit al llarg de la tesi, l'accés a la terra és un dels impediments principals per a la reagrarització i la regeneració agrària a Europa (Góngora

et al., 2020; Dwyer et al., 2019; Monllor i Fuller, 2016; Milone i Ventura, 2019; Zagata i Sutherland, 2015). Adaptar les pràctiques i estratègies de cada BDT a les barreres heterogènies de l'accés a la terra, esdevé una tasca imprescindible per contenir la desagrarització que difícilment es podria aconseguir sense un coneixement en profunditat de les lògiques de la desagrarització i la mobilitat de terres a cada territori. En aquest aspecte, l'escala local dels programes analitzats, l'adequació de les seves dinàmiques als diferents contextos, així com les relacions de confiança i proximitat entre agents tècnics i usuaris del BDT, es presenten com a factors positius i necessaris per esdevenir itineraris complementaris a l'accés a la terra tradicional, capaços d'aixecar part de les barreres existents sobre aquest factor productiu i contestar, amb limitacions, els processos de desagrarització.

Cal tenir en compte també, el discurs institucional sobre la mobilitat de la terra i els reglaments que sorgeixen al voltant dels BDT. L'anàlisi comparatiu sobre els BDT a Catalunya i sobre el cas particular del Baix Camp, han mostrat que tant reglaments com discursos estan alineats amb les necessitats, els valors i les pràctiques de la nova pagesia. Aquestes lògiques busquen resignificar la terra i els seus règims d'exclusió, i concorden també amb la necessitat de fomentar un relleu generacional urgent, que abordi de manera àmplia les diferents arestes de la sostenibilitat en la producció agroalimentària (Milone i Ventura, 2019; Van der Ploeg, 2018; Eistrup et al., 2019; Conway et al., 2017 i 2020).

Si bé els reglaments dels BDT contempnen i prioritzen diferents models productius, els agents tècnics són conscients que són justament les iniciatives de reagrarització pagesa aquelles capaces de resituar els agricultors com a productors locals d'aliments, i desplegar una mirada sobre la terra que l'allunyi del mercat i la signifiqui com a capital ecològic (Nelson i Stock, 2016; Van der Ploeg, 2019 i 2021). Aquesta influència agroecològica, es relaciona amb la capacitat d'optimitzar, recuperar i treure una major rendibilitat d'aquelles terres en desús o properes al desús, agronòmicament menys atractives pel model productiu industrial, que són justament, la majoria de les que s'incorporen als BDT. En aquest aspecte, el discurs dels agents tècnics s'acosta a les lògiques de la nova pagesia per abordar la terra com a factor productiu central, més enllà del seu valor de canvi i situar l'accés a la terra com la pedra angular de la necessària reconstitució agrària i transició agroecològica a Catalunya. Aquests discursos i reglaments institucionals també es mostren conscients de les limitacions estructurals d'uns programes de reagrarització

de petit abast i amb pocs recursos enfront una desagrarització global i uns processos d'acumulació de la propietat i la producció cada cop més agressius.

Un altre aspecte destacat, són els discursos i imaginaris dels propietaris de terres vinculats als BDT. Aquests, han mostrat que existeixen vincles amb la terra i l'activitat agrària que des d'una perspectiva sociocultural han marcat les estratègies d'aquells qui posseeixen terres i han estat un factor de pes en l'acostament d'aquestes persones a la proposta dels BDT. L'anàlisi del BDT del Baix Camp i dels discursos tècnics en la resta de BDT, indiquen que tant si es tracta d'agricultors d'edat avançada com de persones que han heretat terres sense dedicar-se exclusivament a l'agricultura, els propietaris de terres pretenen mantenir-les cuidades i productives, tot conservant-ne la propietat dins la família més enllà de la possibilitat d'extreure'n rendiment econòmic (Conway et al., 2016; Herman, 2015; Flemsæter i Setten, 2009). La voluntat de conservar la terra com a part del patrimoni familiar i reproduir el capital simbòlic acumulat al llarg de les generacions, sobrepassa l'esfera mercantil i remet a l'existència d'economies morals que a través de valors, normes socials i codis culturals diferencien entre pràctiques econòmiques legítimes o il·legítimes (Arnold, 2001; Thompson, 1971; Scott, 1976; Herman, 2015). D'aquesta manera, els resultats apunten al rol central de la terra en la història familiar dels agricultors i els seus hereus i en la posició imbricada de la terra en sistemes culturals i familiars que la situen com a suport material de la comunitat de parentiu i com un bé del que resulta difícil desprendre's (Kuehne, 2013; Salazar, 1999). El model de reagrarització proposat pels BDT respon a aquesta economia moral tot facilitant la preservació de la terra productiva en la família, en uns contextos on trobar relleu agrari pot esdevenir molt complicat, especialment per unes generacions desagraritzades que no estan vinculades als sistemes agraris locals. Alhora, els BDT permeten alleujar el pes de la transició cap a la jubilació agrària; una pèrdua productiva, però especialment simbòlica on es redefeixen unes identitats agràries amb escreix més complexes que qualsevol altra identitat ocupacional (Burton, 2004; Conway et al., 2017; Carolan, 2018).

Si bé els BDT suposen puntes de llança amb un potencial important pel que fa al foment de la reagrarització, pateixen d'una inestabilitat estructural i una temporalitat i finançament poc ambiciosos que en cap cas situen els BDT com a quelcom estructural dins les administracions. La manca de suport des de majors escales de governança és una feblesa identificada en tots els casos i reflecteix l'absència d'estructures polítiques a nivell de país orientades a la reagrarització. Aquesta situació es contraposa amb les

recomanacions de diferents informes tècnics i contribucions acadèmiques, que apunten a la insuficiència de la PAC pel que fa al relleu agrari i a l'accés a la terra. Enfront això, emfasitzen la urgència de reestructurar la PAC i desenvolupar polítiques públiques que intervinguin sobre la circulació de la terra i l'acceleració del relleu agrari, tot abastant diferents escales de governança a través de la intercooperació entre administracions (Dwyer et al., 2019; Garrido i Pollnow, 2021; MAPA, 2021; Góngora et al., 2020). També, apunten a la necessitat de reproduir els BDT, enfortir els seus recursos jurídics i econòmics, la seva cooperació amb altres organismes públics i l'estabilització de la seva estructura (MAPA, 2021; DACC, 2022). Ara per ara, aquesta estabilització i assentament estructural no s'està materialitzant. Malgrat que s'ha identificat una intercooperació important entre els diferents programes d'accés a la terra analitzats, ara per ara són justament iniciatives institucionals que no compten amb una estructura sòlida, ni amb un pressupost públic que els pugui sostenir i fer créixer de forma estable. Malgrat l'adequació dels programes a les realitats locals, i la seva pervivència fins el moment present, aquesta situació planteja dubtes sobre la voluntat política d'assentar i enfortir aquest tipus de polítiques de reagrarització a Catalunya.

Si bé l'accés a la terra ha estat un tema abordat des de fa temps per diferents organitzacions i entitats, les administracions locals han estat els primers ens públics en plantejar la necessitat de facilitar l'accés a la terra i desplegar programes institucionals orientats a aquesta finalitat. Malgrat que encara no s'ha materialitzat una estructura política àmplia i coordinada que els hi doni cobertura, sembla que hi ha un cert interès institucional en intervenir sobre l'accés a la terra i facilitar els processos de reagrarització des de més enllà de l'escala local. Aquest interès actua en sinergia amb la preocupació envers l'abandonament de terres i l'agreujament del risc d'incendi (González-Puente et al., 2014; Otero i Nielsen, 2017; Doblas, 2013). També amb una creixent consciència ciutadana envers la seguretat alimentària i l'accés a una alimentació adequada i sostenible (Aguilar 2014; Escobar-López et al., 2019; Soronellas 2012; Domínguez, 2012) i amb el recent desenvolupament d'informes tècnics i d'iniciatives polítiques a nivell estatal i autonòmic que apunten a la centralitat de l'accés a la terra en la facilitació de la reagrarització. El context de crisi agroalimentària i ecosocial derivat de les lògiques globals d'acumulació per despossessió (Harvey, 2005), també fa pensar que ens trobem davant un bon moment per posar al centre del debat polític la Sobirania Alimentària i la

necessitat de desenvolupar una estructura política de reagrarització orientada a aquest objectiu.

En aquest aspecte, el Registre de Terres en Desús contemplat a la Llei 6/2019 dels Espais Agraris, podria ser una bona iniciativa al respecte, almenys en el plànol teòric. Si bé l'anàlisi de l'esmentat registre s'ha vist limitat perquè encara ni s'ha implementat, ni es compta amb un reglament que el regeixi, aquesta iniciativa centralitzada d'accés a la terra, es presenta com a poc ambiciosa i segons com s'acabi materialitzant, podria contradir la proposta de reagrarització proposada pels BDT analitzats. Els resultats apunten a plantejar-se fins a quin punt des d'una major escala de governança, es podrà desenvolupar una política pública de reagrarització a Catalunya o si des d'un discurs similar al dels BDT i unes pràctiques divergents, podrien acabar afavorint els actors hegemònics dels sistemes agraris sense suposar una barrera real a la desagrarització. Caldrà esperar per veure en quins termes s'acaba implementat aquesta proposta i com s'acaben materialitzant altres mesures sobre el sector agroalimentari, com les establertes en l'Agenda Rural, per veure com es pensa la reagrarització a Catalunya, quins projectes acaben essent aterrats, amb quin pressupost i si, en un futur proper, l'interès que ara es comença a identificar entorn la terra, podrà donar lloc a una estructura política de reagrarització i accés a la terra, ferma, sostenible i adequada a Catalunya.

L'anàlisi dels BDT públics desplega el complex diàleg entre desagrarització i reagrarització i emfasitza la necessitat d'abordar ambdós processos de manera complexa i interrelacionada. L'existència d'aquestes dues tendències en els sistemes agraris locals explica com la desagrarització és un procés hegemònic i global però que alhora és negociat, assimilat i contestat, amb una clara diferència de forces, des dels contextos, les estructures i les agències locals (Dressler et al., 2018; Hisano et al., 2018; Hebinck, 2018). L'anàlisi dels programes públics de reagrarització, mostra que des de diferents iniciatives polítiques, i des de l'escala internacional a la local, es faciliten processos de desagrarització aparentment oposats a la reagrarització, tot reflectint uns espais simbòlics i materials, que també des de l'esfera institucional es troben en disputa entre diferents formes d'entendre l'agricultura. Aquest fet torna a qüestionar les lectures lineals i binàries sobre la desagrarització com a quelcom incontestable que condueix sense divergències a la desarticulació agrària. Els processos de desagrarització i les seves respostes en clau de reagrarització es troben lligats a interaccions mal·leables i contingents a estructures polític-econòmiques i actors locals, en uns contextos on la convivència i inclús la

retroalimentació d'ambdós fenòmens es presenta compatible, i sovint necessària. Els resultats apunten a tensar l'aparent incompatibilitat genealògica i dialèctica entre desagrarització i reagrarització (Hebinck, 2018; Shackleton i Hebinck, 2018; Van der Ploeg, 2018) per presentar la realitat dels sistemes agraris com a espais de des/reagrarització.

El pas de l'escala autonòmica a la micro-escala de les explotacions agràries ha permès passar de l'àmbit institucional al domèstic per analitzar les noves etapes de l'ATP així com per ressituar-les com a resposta als contextos de desagrarització. En aquest aspecte, l'expansió de l'ATP com quelcom inherent a la pluralitat de bases econòmiques, mostra que el treball agrari desapareix, però també s'adapta a nous estadis del capitalisme per tal de persistir subordinat a altres activitats basades en relacions de producció diferents (Friedmann, 1978; Bryceson, 1996; Moragues-Faus, 2014, Quintanal i de la Fuente, 2015; Gasson, 1986). Els casos analitzats indiquen que, a diferència d'allò observat en el passat, la dedicació parcial a la terra no respon a la necessitat d'obtenir una renda secundària que ajudi a sostenir unes explotacions en crisi reproductiva. Les primeres generacions d'ATP van adoptar aquesta forma d'organització en el moment d'heretar les explotacions familiars i quan ja comptaven amb una ocupació principal fora del sector agrari. Aquesta ocupació principal és el que ha permès sostenir el grup domèstic i alhora facilitar el dimensionat de les explotacions un cop heretades, la seva mecanització, tecnificació i l'externalització de la mà d'obra. D'aquesta manera, més que per assegurar nous cicles de reproducció domèstica, l'ATP ha esdevingut una adaptació al capitalisme que ha servit per conservar parcialment el mode de vida agrari, i amb ell, el treball, la identitat i el capital simbòlic associat a les explotacions, en unes unitats domèstiques que no han arribat a dependre mai de les rendes agràries per a subsistir. També, la pluralitat de bases econòmiques ha conduït a nous canvis estructurals, estratègies de cultiu i processos de tecnificació orientats a minimitzar riscos i despeses (Yaro, 2006) i en definitiva, a l'adopció de noves formes d'encaixar en les condicions del sistema agro-industrial amb una trajectòria propera a l'ajust estructural clàssic comú en explotacions de dedicació exclusiva (Gallego-Bono, 2010).

Els resultats han mostrat que hi ha diversos factors externs i interns que expliquen les estratègies d'ATP. Alguns dels més destacats fan referència a la industrialització i al sorgiment de noves funcions urbanes i nous mercats de treball propers a les explotacions analitzades. A diferència del que ocorre en àrees rurals perifèriques, al Penedès, el

creixement industrial va apropar la població a nous sectors laborals sense necessitat de canviar l'indret de residència ni de trencar els vincles amb l'explotació familiar. També, l'expansió de l'ATP vitícola, s'explica pels requeriments del tipus de cultiu i l'elevat grau d'especialització, la tecnificació del procés productiu, la intercooperació entre explotacions, l'externalització de la mà d'obra o el ressorgiment del cooperativisme agrari, entre d'altres (Camarero, 2017; Etxezarreta, 1985; Fuller, 1986; Arnalte, 2006; Saumell, 2004). Tots aquests factors, juntament amb les característiques de les jornades laborals al sector industrial, han facilitat que els agricultors a temps parcial puguin dedicar temps a les seves explotacions, mentre que també n'han simplificat la gestió quotidiana, tot disminuint la càrrega de treball i flexibilitzant la presència dels caps d'explotació a la vinya. Paral·lelament a la desfamiliarització de l'agricultura, l'externalització de la mà d'obra ha generat noves desigualtats, tot traslladant l'opressió estructural que viuen les petites explotacions a una mà d'obra racialitzada, flexible, segmentada i vulnerable, que és contractada sota condicions precàries (Reigada, et al., 2017; Corrado et al., 2017; Gadea et al., 2017).

Un altre element que explica les estratègies d'ATP analitzades és el gènere. Les troballes d'aquesta tesi connecten amb l'existència de diferències importants entre gèneres pel que fa a les estratègies implementades d'ATP. Aquestes diferències, trobades especialment en el dimensionat de les explotacions, la seva tecnificació i el tipus de tasques externalitzades beuen de desigualtats en la identificació com a successor o successora agrària, d'una socialització en la terra lligada al gènere i de discontinuïtats en la transmissió de maquinària i coneixements sobre el treball agrari. Les dones han estat excloses d'aquests coneixements i trajectòries, doncs sovint sota el patriarcat agrari ha costat que siguin considerades successores vàlides. Els casos analitzats reflecteixen una jerarquia domèstica en funció del gènere i una construcció sociocultural de la figura d'agricultor que tant en les com en 2es generacions d'ATP, es basa en una divisió estereotipada de les identitats laborals i de gènere (Pini, 2005). La transmissió dels coneixements necessaris per entomar el relleu agrari s'ha donat i es dona sota importants biaixos de gènere que perjudiquen les successores dones (Glover, 2014; Heggem, 2014) i expliquen l'existència d'estratègies heterogènies d'ATP.

Paral·lelament, el gènere també explica l'estabilitat estadística de l'ATP des de fora de les explotacions. Si bé els agricultors a temps parcial reconeixen haver patit una sobreexplotació arrelada en una doble jornada laboral i en un mode de treball característic

del treballador autònom (Cayuela, 2013), la seva manca de participació al treball reproductiu ha estat sostinguda per les cònjuges dones. Elles han estat les que han desenvolupat presències múltiples tot fent-se càrrec de la totalitat del treball domèstic i de cura, d'una ocupació externa i també de col·laborar en l'explotació familiar. Si els homes han pogut autoexplotar-se a través de l'ATP, és perquè les dones han sostingut des de la base el sistema productiu.

En els casos analitzats, la pluralitat de bases econòmiques ha permès d'una banda, reproduir el grup domèstic a través d'una ocupació salaritzada, i de l'altra, conservar la propietat dels factors productius, tot mantenint parcialment antigues formes d'organització del treball en contextos de desagrarització. Les estratègies analitzades, lluny de ser adoptades com a solució a la crisi de reproducció de les explotacions, s'orienten majoritàriament a dimensionar-les, modernitzar-les i a augmentar la seva rendibilitat en uns contextos on les rendes agràries són complementàries. Això mostra la subordinació i dependència del sector agrari respecte el treball salaritzat, fins i tot quan el que es busca és una transformació estructural de les explotacions i no la seva reproducció com a principal mitjà de vida. Les primeres generacions d'ATP han situat l'activitat agrària a remolc d'una feina salaritzada, tot reflectint la desnatularització de les famílies com a unitat de producció i la seva redefinició com a unitat de consum (Friedmann, 1978). Aquestes transformacions intergeneracionals en cap cas suposen resistències a l'ordre capitalista, més aviat al contrari. Si bé el capitalisme és qui ha conduït a la impossibilitat de reproduir antigues formes d'organització del treball i la producció, és el sistema de mercat el que facilita la seva persistència (Etxezarreta, 1985; Godelier, 2000). Aquesta persistència, ocorre a través d'unes estratègies d'ATP que permeten reproduir les explotacions així com dimensionar-les, tecnificar-les, especialitzar-les i intensificar-les per tal d'apropar-les a l'ajust estructural clàssic del sector agrari. Això, també explica la persistència estadística de l'ATP en els sistemes agraris, doncs les explotacions gestionades a temps parcial són tant eficaces i eficients com les de dedicació exclusiva (Fuller, 1990; Giourga i Loumou, 2006), mentre que la pluralitat de bases econòmiques beu d'estratègies plenament capitalistes, salaritzades, dependents i tant o més vulnerables que l'agricultura de dedicació exclusiva, de manera que no suposen cap amenaça ni trencament amb l'avenç capitalista (Soronellas, 2006; Comas-d'Argemir i Assier-Andrieu, 1988; Friedmann, 1978).

Tal i com passava amb els propietaris de terres vinculats als BDT, s'han identificat motivacions invisibilitzades i llaços institucionals dels agricultors amb les seves explotacions que sobrepassen l'interès mercantil (Bretón et al., 1997) i que acompanyen l'activació d'estratègies d'ATP des de l'economia moral i la reproducció dels models culturals agraris. Els lligams socioculturals de les famílies agràries amb la terra i l'agricultura, apunten a la voluntat de conservar el valor patrimonial de la terra així com la identitat individual i familiar que hi està associada (Burton, 2004; Salazar, 1999; Conway 2016 i 2017). De nou, això reflecteix l'existència de lògiques socioculturals complexes que guien els modes de vida dels agricultors inclús quan aquests ja compten amb una ocupació principal no agrària. La decisió poc conscient de practicar ATP, parla d'una socialització en la terra des de la joventut i d'una internalització intensa dels valors associats a l'agricultura familiar (De Haan, 1994; Kuehne, 2013). Això, es reflecteix en l'esmentada economia moral; una delimitació entre pràctiques legítimes i il·legítimes que ha conduït tant a la conservació i ampliació del patrimoni familiar, com a la seva activació a través d'estratègies de relleu generacional a temps parcial. Una situació que ha comportat la reproducció de les explotacions agràries més enllà de la trajectòria i necessitats monetàries d'una primera generació d'ATP.

D'altra banda, l'ATP reflecteix una fractura generacional característica dels processos desagrariació (Bartual, 2002; Etxezarreta, 1985; Kinsella et al., 2000); un allunyament de la terra i de l'agricultura com a principal activitat productiva coincidint amb la desfamiliarització del treball agrari; la tecnificació de les explotacions; i el sorgiment en el passat recent de nous mercats de treball industrials. Alhora però, les estratègies a temps parcial reflecteixen noves transformacions i adaptacions dels modes de subsistència, en els quals la dimensió agrària no desapareix. D'una banda, l'ATP ha suposat la proletarització de les primeres generacions d'ATP i la subordinació de les explotacions agràries a relacions de producció diferents i salaritzades (Arnalte, 1989). De l'altra, l'ATP ha permès la persistència d'unes explotacions de mida petita, que han pogut reproduir-se justament per la independència respecte les rendes agràries. Així, malgrat la proletarització i l'objectiu d'encaixar en les lògiques agroindustrials, l'ATP ha permès desaccelerar part del canvi d'estructures agràries, tot facilitant la persistència de petites explotacions i els actius que les gestionen i evitant així, o postergant, els processos de desagrariació familiar.

Resulta molt interessant també referir-se a les orientacions futures de les explotacions gestionades a temps parcial. Si bé l'ATP ha suposat l'estancament circumstancial dels processos de desagrariació, les seves orientacions futures no sempre significaran reprendre el curs de l'erosió d'estructures agràries. Malgrat que la desarticulació de les explotacions pugui ser una dinàmica majoritària en segones generacions d'ATP (Etxezarreta et al., 1995) els resultats indiquen que cal qüestionar la relació lineal i simplificadora entre ATP i desagrariació. Més enllà de la discontinuïtat agrària, també es donen situacions en què el relleu familiar pren forma en segones generacions d'ATP. En un dels casos analitzats, el relleu agrari ja s'ha produït tot conservant les estratègies de treball a temps parcial, i amb l'objectiu futur de dedicar-se exclusivament a l'agricultura. També, en un altre cas, la diversificació agrària, encoratja el relleu agrari futur i la refeminització de les explotacions per part d'una segona generació d'ATP que comença a recuperar l'elaboració vinícola artesanal. D'aquesta manera, l'ATP és una resposta als contextos de desagrariació que pot conduir a orientacions heterogènies, que van des de la desagrariació de les properes generacions, a la contenció de la desagrariació familiar i a la reversió del procés de proletarització. També les trajectòries i orientacions analitzades, parlen del potencial de l'ATP per reagraritzar segones generacions que fins ara no s'han dedicat a l'agricultura i que preveuen fer-ho sota els postulats de la nova pagesia, tot recuperant coneixements i estratègies pageses de producció i distribució de productes elaborats artesanalment. Si bé la pluralitat de bases econòmiques pot conduir a la desagrariació familiar, els resultats mostren que les orientacions futures de l'ATP dibuixen noves trajectòries pel treball agrari, tot qüestionant la pluriactivitat i la dedicació parcial a l'agricultura com una desconexió entre persones i terra que condueix irremeiablement a la desaparició de l'activitat agrària.

Les anàlisis en l'àmbit institucional i domèstic han situat les relacions socioculturals de les famílies agràries amb la terra i l'agricultura com quelcom important, que malgrat ser poc abordat des de l'acadèmia i les polítiques públiques, guia la presa de decisions dels agricultors i els seus descendents (Bilewicz i Bukraba-Rulska, 2021; Vanclay i Enticott, 2011; Carolan, 2018; Conwey et al., 2016 i 2017). En aquest aspecte, el seguiment d'experiències familiars de (des)agrariació ha pogut connectar els sistemes de valors i les significacions de la terra amb la reproducció de les explotacions i les expectatives envers l'esdevenir del patrimoni familiar. També, ha mostrat la pervivència en la desagrariació d'una identitat agrària complexa, estructurada en les relacions de parentiu

i lligada a deures morals respecte a la preservació de la terra i el capital simbòlic acumulat que aquesta materialitza (Burton, 2004; Comas d'Argemir i Soulet, 1993; Augustins, 1993; Glover, 2013; Conway et al., 2016). Aquests aspectes han aparegut com quelcom transversal al llarg de la recerca i han ajudat a interpretar tant les motivacions darrera l'aportació de terres als BDT com la reproducció de les explotacions agràries a través d'estratègies d'ATP. Sobretot, també han esdevingut imprescindibles per comprendre l'existència de diverses dimensions i ritmes continguts en els processos de desagrarització, els quals es manifesten com fenòmens econòmics però també socioculturals.

Malgrat les dificultats en la reproducció d'antigues relacions socials i econòmiques i el viratge cap a sistemes familiars basats en grups parentals extensos (Montesinos 2017; Moncusí, 2010), els agricultors a temps parcial i les seves famílies segueixen reproduint elements simbòlic-culturals del sistema de cases. L'erosió de l'herència indivisa masculina com a pilar fonamental del patriarcat agrari i del propi sistema de cases, reflecteix profunds canvis jurídics i en les relacions de parentiu, però els casos analitzats també mostren persistències, que indiquen que són justament aquestes relacions les que encara dominen la transmissió dels models culturals agraris. En aquest sentit, els casos analitzats mostren que la família i les estructures del parentiu són recursos socioculturals potents, directament vinculats amb finalitats concretes envers l'esdevenir del patrimoni familiar (Flemsæter i Setten, 2009; Nash, 2005). Aquesta constatació apunta a l'expectativa de preservar la casa en un sentit ampli, com una institució social important que encara en el present situa a les famílies agràries en una configuració espacial, econòmica i sociocultural determinada (De Haan, 1994; Burton, 2004; Comas-d'Argemir i Soulet, 1993; Glover, 2013). Les segones generacions d'ATP, tenen la voluntat de conservar la propietat de la terra més enllà del seu treball i la seva rendibilitat. Inclús en generacions desagraritzades que no entomaran el relleu agrari, existeix un compromís de filiació que busca perpetuar el patrimoni familiar, protegir els interessos de la casa i la integritat del llinatge. Si bé el treball agrari s'erosiona, el principi organitzador del sistema de cases, basat en mantenir el nom de la família a la terra (Evans, 2009), perdura en el present en 2es i 3es generacions d'ATP com una responsabilitat familiar del tot naturalitzada.

L'anàlisi ha mostrat que els codis morals de filiació i mutualitat entre persones emparentades, serveixen per generar identitat i se sostenen entorn el parentiu, entès aquí

com l'estructura encarregada d'articular, significar i transmetre el patrimoni de les famílies agràries. D'una banda, la família és la institució social que orienta les expectatives sobre l'esdevenir de la terra en uns contextos on la seva mercantilització no aporta grans beneficis monetaris. D'altra banda, és precisament la terra, com a part indestriable de la casa, el que materialitza i dona sentit a la comunitat imaginada del parentiu, tot contenint el passat, el present i el futur del llinatge familiar (Augustins, 1993; Comas d'Argemir i Soulet, 1993; De Haan, 1994).

Els casos analitzats han permès veure que la terra és percebuda com un receptacle material d'identitats transgeneracionals i capital simbòlic, de manera que sovint la seva mercantilització és contemplada com quelcom il·legítim (Flemsæter i Setten, 2009; Augustins, 1993; Kuehne 2013). Així, en la majoria de casos, la terra és percebuda com un bé inalienable degut a la seva identitat acumulativa i singularitzada, indestriable de la biografia familiar (Salazar, 1999; Augustins, 1993). Paral·lelament, la terra com a bé patrimonial i acumulació d'identitats i capital simbòlic, té una doble naturalesa, i mai abandonaria del tot la seva funció com a mercaderia i factor productiu inserit en unitats de producció capitalistes (Salazar, 1999; Ferry, 2002). La percepció de la terra com a substància inalienable o com a mercaderia, va lligada a la seva trajectòria dins una línia patrimonial donada així com a les circumstàncies familiars i a les dinàmiques socioeconòmiques dels contextos locals.

Sota el sistema de cases, la inalienabilitat de la terra era necessària per continuar acumulant capital simbòlic i assegurar nous cicles de producció i reproducció domèstica. En el present, en famílies que malgrat conservar l'activitat agrària no depenen de l'agricultura per viure i en contextos on la venda de la terra no reporta grans beneficis, la seva inalienabilitat persisteix com a element vertebrador de la identitat familiar i la posició social del grup domèstic dins la comunitat (Bourdieu, 2007; Weiner, 1992). No obstant això, els resultats mostren que la venda de la terra a grans tenidors també és una realitat encoratjada per les circumstàncies personals, la manca de relleu agrari i la possibilitat de vendre el patrimoni familiar a algú de confiança. El cas analitzat on ocorre aquesta casuística mostra que els vincles socioculturals amb la terra no desapareixen amb la venda, si no que existeix preocupació pel seu esdevenir futur més enllà de la transacció. Tanmateix, la voluntat que la terra segueixi essent productiva i cuidada tal i com ho ha estat dins la família, esdevé una condició important a l'hora de mercadejar amb aquesta propietat (Xu et al., 2019; Hermann, 2015; Cassidy y McGrath, 2014).

La mirada holística sobre l'àmbit domèstic de la desagrariació ha servit per posar de manifest que la terra es troba incrustada en relacions socials i pràctiques de creació de valor tant monetari com no monetari, mesurable i no mesurable, que escapen als abordatges materialistes sobre la seva significació i circulació (Ferry, 2002; Narotzky y Besnier, 2014; Strang, 2004). L'anàlisi sobre l'encaix i les respostes domèstiques als processos de desagrariació remet a l'existència d'identitats agràries complexes i a uns ideals culturals transmesos verticalment a través de normes socials difícils de canviar (Burton, 2004; De Haan, 1994). Els resultats han comprovat que aquesta transmissió intergeneracional és encara intensa i que les seves transformacions prenen forma a un ritme lent, més pausat que els ràpids canvis en les estratègies productives i ocupacionals vinculats a la desagrariació. D'una banda, això assenyala l'existència de significats simbòlic-culturals que s'articulen amb les estructures político-econòmiques i que expliquen les respostes als processos desagrariació i acumulació des de noves arestes domèstiques. També assenyala l'existència de diferents ritmes de desagrariació, en uns processos que ni són lineals, ni homogenis, ni poden ser llegits només en clau estadística, i dins dels quals, la desagrariació cultural es produeix més lentament que l'econòmica.

L'anàlisi de relacions, obligacions i vincles de diferents generacions de famílies agràries, ha situat la terra com quelcom capaç de vehicular els codis morals de filiació i mutualitat i conferir-los sentit pràctic i simbòlic quan aquests es projecten sobre el sistema de gestió patrimonial (De Haan, 1994; Flemsæter i Setten, 2009). Seguint a Hossain i Kalita (2014) i Homs i Martínez (2021) els resultats apunten a una percepció de les obligacions morals com quelcom situat i contingent a cada generació, a pressions externes i internes dels grups domèstics, als contextos econòmic-materials i a l'etapa de desagrariació en què es troben les famílies analitzades, tot assenyalant una economia moral en constant negociació i redefinició. Si bé l'economia moral d'una primera generació d'ATP va orientar-la a conservar la propietat del patrimoni familiar així com el treball agrari a temps parcial, en segones generacions desagrariades, les obligacions morals es reorienten per deixar de contemplar el treball agrari i apuntar només a la conservació de la propietat de la terra en la família. Les pròpies famílies perceben que, amb l'avançament dels processos de desagrariació, els deures morals que les han empès a la cura i preservació del patrimoni familiar desapareixeran. No obstant això, en l'estat de desagrariació incipient en què es troben els casos analitzats, aquesta predicció encara no s'ha fet realitat. Pels descendents de famílies agràries, cuidar la terra conservant-ne la propietat esdevé una

forma de cuidar les generacions anteriors i materialitzar les responsabilitats de mutualitat entre persones emparentades.

Els codis morals de filiació i mutualitat, mostren l'existència de resistències a desvincular-se del patrimoni familiar, sobretot pel pes que encara té la terra com a mecanisme d'identificació. Aquesta orientació de l'economia moral apunta a l'existència de resistències culturals als processos hegemònics de desagrarització i acumulació de la propietat i la producció. Les resistències identificades, parlen d'una moralitat parcialment oposada a la moralitat capitalista, que si bé pot renegociar-se i reorientar-se en un futur, ara per ara actua en sentit contrari a la penetració del neoliberalisme en alguns aspectes de l'esfera econòmica i domèstica de les famílies agràries. De manera semblant al que diuen Palomera y Vetta (2016) aquesta situació reflecteix que inclús en contextos de creixent acumulació capitalista, les expectatives i presa de decisions sobre la terra i l'agricultura segueixen orientades per sentiments, identitats, ideals culturals i codis morals que sobrepassen les lògiques de mercat.

2. Implicacions polítiques

Aquesta recerca ha evidenciat que malgrat existir respostes institucionals exitoses a la desagrarització en l'esfera local, aquestes no es troben articulades des d'estructures públiques a majors escales de governança. En aquest sentit, a Catalunya existeix un dèficit d'estructures polítiques orientades a adreçar els impactes de la desagrarització i a vehicular processos de reagrarització des de més enllà de l'escala local. D'una banda, aquesta recerca apunta a la necessitat d'una reformulació profunda de la PAC, especialment pel que fa a la seva orientació al lliure mercat, a l'ús de definicions bàsiques poc escaients, a la complexitat i poca flexibilitat en la formulació dels ajuts, al sistema de pagament lligat a la superfície, a l'accés a subvencions per part de grans terratinents i agronegocis i en definitiva, a la poca orientació a nous projectes de reagrarització que sobrepassin els models agraris continuistes.

Paral·lelament a aquests canvis a nivell europeu, els resultats també apunten a activar mecanismes de resposta institucional a la desagrarització des d'escales més properes. En aquest sentit, suggereixen la necessitat d'una política de reforma estructural agrària a Catalunya, que entre d'altres coses, aconsegueixi enfortir i multiplicar les iniciatives i programes de reagrarització a través de la cooperació entre administracions a diferents escales. Si bé comencen a gestar-se mesures polítiques amb potencial per acomplir

aquesta finalitat, per superar les limitacions trobades, cal una dotació pressupostària ambiciosa i estable, així com una mirada crítica sobre les transformacions del capitalisme agrari que ens han conduït fins al moment present. Aquesta tesi ha demostrat que els BDT, com a mesures institucionals implementades des dels contextos locals i supralocals poden ser exitosos i tenen potencial per assentar-se, desenvolupar-se i reproduir-se. Falta doncs, una estructura institucional que desplegui aquest potencial a nivell de país i que asseguri la pervivència i la coordinació d'aquests programes dins una estratègia de reagrarització àmplia i ambiciosa.

En aquest sentit, la nova pagesia i els models productius de base agroecològica tenen avui poc espai i encaix en la majoria de planejaments institucionals més enllà de l'escala local. No obstant, és des d'aquestes estratègies i les seves propostes sobre la producció, distribució i comercialització agroalimentària que les polítiques públiques de reagrarització haurien de prendre forma. Reagraritzar políticament Catalunya podria alleujar la sobreacumulació de la propietat i la producció, els impactes socioambientals de l'agricultura industrial, la manca de seguretat alimentària, l'eliminació de petites explotacions i actius agraris, i l'estancament del relleu generacional entre moltes altres qüestions. Sobretot, però, desenvolupar una estructura política de reagrarització ferma i crítica, serviria per transformar les lògiques del sistema productiu agroindustrial i apropar-nos a la Sobirania Alimentària, un objectiu que més que un desideràtum discursiu és una necessitat sistèmica urgent.

Els resultats han mostrat que és necessari prestar una major atenció a la dimensió social i cultural dels processos de desagrarització, i amb això, a la identitat de les famílies agràries i al capital simbòlic acumulat en la terra i l'agricultura. Si bé aquestes són qüestions generalment obviades per les polítiques públiques, els factors simbòlic-culturals orienten la presa de decisions dels agricultors i les seves famílies, expliquen la incorporació de terres als BDT, les formes d'organització del treball a temps parcial, la postergació de la jubilació agrària o l'existència de diversos ritmes i dimensions dins els processos de desagrarització. Per tant, es presenten com a quelcom important, que cal situar i comprendre a l'hora de desenvolupar polítiques públiques agràries. Una manera d'incorporar aquestes dimensions en una estructura política de reagrarització a Catalunya, seria destinar esforços a la planificació del relleu agrari a través d'un cos d'agents tècnics capaços d'informar i orientar a agricultors d'edat avançada sobre la jubilació agrària i les opcions de relleu generacional. Tal com els BDT suposen vies d'accés a la terra

complementàries que comencen a donar resposta a aquestes dimensions invisibilitzades, també cal incidir en noves fórmules d'encarar la jubilació i la desconnexió de l'activitat agrària, i fer-ho des de l'àmbit institucional i a escala de país.

La jubilació dels agricultors comporta un distanciament del treball agrari que s'allarga durant anys, sovint més enllà de l'edat de jubilació, precisament pel valor simbòlic atribuït a la terra i a l'agricultura, i per unes polítiques públiques que afavoreixen la retenció de la terra. Tenint en compte això, cal comptar amb actors públics que des dels contextos locals informin i acompanyin els actius agraris en aquest procés complex, sovint dominat per lògiques emocionals més que pels requeriments estructurals d'un sector en crisi reproductiva. Amb uns agricultors informats i acompanyats per unes institucions conscients de l'univers simbòlic que entra en joc en les (dis)continuitats agràries, seria possible comprendre el capital simbòlic i els deures morals sobre el patrimoni familiar per tal de fer-los convergir amb els valors i els interessos de nous projectes de reagrarització i accelerar, o transformar, els processos de jubilació agrària. Si bé en aquesta recerca s'ha identificat que els BDT ja actuen en aquest sentit, seria necessari interconnectar aquests i d'altres programes orientats al relleu agrari, amb una intervenció institucional que abordés de manera holística la jubilació i la desvinculació entre els actius agraris i el seu patrimoni familiar.

3. Limitacions i futures línies de recerca

Una limitació general d'aquesta recerca ha estat l'impacte sobre la vida social de les restriccions imposades per la pandèmia de la COVID-19. Com s'ha descrit en el capítol metodològic, l'estratègia de treball de camp va topar amb dificultats importants pel que fa a l'accés a informants, a la seva disponibilitat, i a la possibilitat de desplaçar-se per efectuar estades al camp, fet que va reorientar el curs inicial de la investigació. Si bé inicialment l'estratègia de camp s'orientava a treballar en l'òrbita dels BDT per analitzar tant els programes de reagrarització, com les respostes a la desagrarització des de les explotacions i famílies que hi estaven vinculades, les successives onades pandèmiques van conduir a explorar l'ATP i les dimensions socioculturals de la terra i l'agricultura en una àrea geogràfica diferent i en famílies no relacionades amb els BDT. Si bé tant els programes de reagrarització com la resta de respostes a la desagrarització estan clarament interconnectats, el fet d'haver treballat sobre unitats d'observació no relacionades de manera orgànica, pot restar coherència interna al treball desenvolupat.

En línia amb l'anterior apunt, de no haver comptat amb les esmentades restriccions, s'hauria ampliat l'anàlisi dels diferents BDT per abordar-los des del punt de vista dels seus usuaris o usuaris potencials, tant propietaris com demandants de terres, tot seguint l'estratègia implementada inicialment en el BDT del Baix Camp. No obstant això, l'anàlisi de la resta de BDT s'ha abordat des dels discursos institucionals. Aquesta estratègia, cobra sentit en un context on bona part dels programes encara es trobaven en planificació, i encaixa amb l'anàlisi estructural proposada, però també ha limitat la interpretació dels resultats i una comprensió més àmplia del desplegament d'aquests programes a Catalunya.

També, el fet d'encabir el treball de camp en períodes breus coincidents amb la relaxació de les restriccions, ha comportat una intensificació de la recollida d'informació entre períodes de confinament domiciliari o territorial en què es desconeixia l'evolució de la pandèmia i de les mesures futures per contenir-la. De no haver comptat amb aquesta incertesa i una temporalitat molt marcada, les tècniques de recollida d'informació s'haguessin desenvolupat amb major amplitud, haguessin tingut una temporalitat més extensa i s'hagués arribat a un ventall més ampli d'informants en les diferents unitats d'observació. Si bé s'han pogut realitzar les anàlisis pertinents de forma satisfactòria, ampliar les tècniques utilitzades i recollir informació d'un major nombre de casos, hagués estat important per tal de dotar de major riquesa els resultats obtinguts.

L'anàlisi dels BDT ha portat a situar-los en relació al futur Registre de Terres en Desús contemplat a la Llei 6/2019 dels Espais Agraris. En el moment de recollir la informació i analitzar-la, aquesta iniciativa centralitzada de facilitació de l'accés a la terra a Catalunya, encara no es trobava implementada ni comptava amb un reglament desenvolupat. Així, les possibles incompatibilitats identificades entre estratègies de reagrarització des de diferents escales han aparegut a partir dels discursos i normatives analitzades i del contingut de la llei on s'emmarca l'esmentat registre, però no d'un reglament on es reflecteixi el seu funcionament definitiu. Això, implica la necessitat d'actualitzar l'esmentat anàlisi en un futur per a ressituar els BDT i altres programes de reagrarització a escala local en relació a les mesures que s'acabin materialitzant en aquest àmbit des del govern autonòmic.

El gènere ha estat una variable valuosa a l'hora d'analitzar els resultats sobre la forma d'organització del treball a temps parcial, les seves trajectòries i les seves orientacions

futures. S'ha comprovat que tant les dones que practiquen ATP com les noves generacions de successores que pretenen incorporar-se al sector agrari, han tingut i tenen impediments en la transmissió de coneixements i maquinària i en definitiva, en ser percebudes com a successores vàlides en un context en què el patriarcat agrari persisteix. No obstant, el nombre de casos analitzats en què una dona és cap d'explotació o en què el relleu generacional es projecta feminitzat són escassos. Si bé això reflecteix la dinàmica general del sector agrari i el clar desequilibri entre gèneres, per ressituar el rol d'aquesta variable en els processos de desagrarització esdevé necessari ampliar la mirada amb nous estudis etnogràfics que integrin la variable de gènere de manera transversal en l'anàlisi de les transformacions agràries, el relleu agrari o la diversificació de les explotacions.

De la mateixa manera, tenir en compte la perspectiva de gènere ha estat important a l'hora d'interpretar els models culturals agraris, els sistemes familiars i les relacions de parentiu que estructurin les relacions de les famílies agràries amb les seves explotacions. Els resultats han apuntat al gènere i el parentiu (la posició genealògica) com a categories importants en la distribució i jerarquització de rols econòmics i domèstics així com en el coneixement associat al treball agrari i al patrimoni familiar. Malgrat l'obtenció de resultats similars entre homes i dones, és evident que el gènere juga un rol destacat en la percepció i experimentació de l'economia moral. Probablement, una anàlisi en major profunditat del gènere respecte els codis morals de filiació i mutualitat, hauria apuntat a economies morals divergents en funció d'aquesta variable i dels rols domèstics i econòmics que li són atribuïts. Per tant, és recomanable que futures investigacions etnogràfiques sobre l'economia moral en l'àmbit agrari situïn el gènere com a variable d'anàlisi central.

Futures investigacions haurien de seguir abordant els processos de desagrarització i les seves respostes des d'una perspectiva etnogràfica i holística, per tal de comprendre les transformacions agràries contemporànies d'una manera oberta, més enllà de l'incontestable desgast de les estructures agràries. En un futur proper, serà necessari analitzar l'impacte de les polítiques públiques de reagrarització que comencen a desplegar-se a Catalunya per tal de conèixer la seva idoneïtat pel que fa a la dinamització del relleu agrari, l'accés a la terra i l'assentament i reproducció dels BDT i altres programes de reagrarització que comencen a sorgir al territori. També, esdevé necessari complementar les troballes d'aquesta tesi a través de noves perspectives comparatives, especialment pel que fa a les respostes a la desagrarització des de diferents tipologies

d'àrees rurals. Els resultats sobre les formes d'organització del treball agrari i sobre les dimensions simbòlic-culturals de la terra i l'agricultura fan referència a una àrea d'especialització agrària altament industrialitzada i propera a àrees metropolitanes, on s'han desenvolupat respostes en base a factors interns i externs de les pròpies famílies, explotacions i territoris. Probablement, l'anàlisi d'aquests objectes d'estudi en zones rurals perifèriques on el sorgiment de nous mercats laborals ha estat escàs, així com en àrees de muntanya terciaritzades, aportaria noves significacions i interessos sobre la terra i el seu treball en la desagrarització. També desplegaria lògiques de pluriactivitat i percepcions sobre l'economia moral diferents, i amb això, noves arestes i interrelacions entre els processos globals de desagrarització i les seves respostes des dels contextos locals.

BIBLIOGRAFIA

Aguilar, E. (2012). Nuevos tiempos, nuevas reglas, nuevos actores: de campesinos a rurales. A *Pels camins de l'etnografia. Un homenatge a Joan Prat*. J. Contreras, J. J. Pujadas, i J. Roca (Eds). Tarragona: Publicacions URV.

Aguilar, E. (2014). Los nuevos escenarios rurales: de la agricultura a la multifuncionalidad, *ÉNDOXA: Series Filosóficas*, 33: 73-98.

Alonso, L.E. i Callejo, J. (2013). El análisis del discurso: del postmodernismo a las razones prácticas. *REIS. Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 88(99): 37-73.

Andrés, S. i Garreta, J. (2021). Polítiques i accions contra la despoblació en el marc de l'estat espanyol i les seves comunitats autònomes. A *Les Ruralitats. Els micropobles de Lleida*. Càtedra d'Estudis Socioeconòmics i Despoblament del Territori de Lleida (Ed). Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida.

Arnalte, E. (1989). Agricultura a tiempo parcial y transformaciones del campesinado. *Agricultura y Sociedad*, 17: 203-223.

Arnalte, E. (2006). Economía política del proceso de ajuste estructural en la agricultura de los países desarrollados. A *Políticas agrarias y ajuste estructural en la agricultura española*. E. Arnalte (Coord). Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

Arnalte, E., Baptista F.O. i Garrabou, R. (2012). Viejas y nuevas dimensiones de la cuestión de la tierra. *Revista Española de Estudios Agrosociales y Pesqueros*, 231: 11-35.

Arnold, T. (2001). Rethinking moral economy. *American Political Science Review*, 95(1): 85-95.

Augustins, G. (1993) Du système à maison au système à parentèle. A *La família als Pirineus. Aspectes jurídics, socials i culturals de la vida familiar: continuïtats i canvis*. D. Comas d'Argemir, y J. Soulet, (Eds). Andorra la Vella: Conselleria d'Educació, Cultura i Joventut Govern d'Andorra.

Augustins, G. (1998). La perpetuation des groups domestiques. Un essai de formalisation. *L'Homme*, 148: 14-45.

- Babin, N. (2019). Class differentiation, deagrarianization, and repeasantization following the coffee crisis in Agua Buena, Costa Rica. *Journal of Agrarian Change*, 20:113–136.
- Bartual, T. (2005). *L'opció de la pluriactivitat agrària. El cas del delta de l'Ebre*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- Beck, R.W. (1990). The role of possession in constructing and maintaining a sense of past. *Advances in Consumer Research*, 17: 669–676.
- Bilewicz, A. i Bukraba-Rylska, I. (2021). Deagrarianization in the making: The decline of family farming in central Poland, its roots and social consequences. *Journal of Rural Studies*, 88: 368-376.
- Blad, M. (2014). Pluriactivities on family farms. *Wiés i Rolnictwo*, 4(165): 45-60.
- Blay, J. (2020). Noves ruralitats: una aproximació als canvis en les activitats econòmiques de les zones rurals catalanes en els darrers 50 anys. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 90: 115-128.
- Blumer, H. (1982). *Interaccionismo Simbólico: Perspectiva y método*. Barcelona: Hora.
- Bonanno, A. i Constance, D.H. (2001). Globalization, Fordism, and Post-Fordism in Agriculture and Food: A Critical Review of the Literature. *Culture and Agriculture*, 23(2):1-18.
- Borrás, S.M. i Franco, J.C. (2012). Global Land Grabbing and Trajectories of Agrarian Change: A Preliminary Analysis. *Journal of Agrarian Change*, 12(1): 34–59.
- Bourdieu, P. (2007). *El sentido práctico*. Buenos Aires: Siglo XXI Editores.
- Bretón, V., Comas-d'Argemir, D., i Contreras, J. (1997). Cambio social en la agricultura familiar española. A *Agricultura y sociedad en la España contemporánea*. M. Gómez Benito, i J.J. González Rodríguez (Coords). Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- Bryceson, D.F. (1996). Deagrarianization and rural employment in sub-saharan Africa: a sectoral perspective. *World Development*, 24: 97–111.
- Bryceson, D. (1997). De-agrarianisation in Sub-Saharan Africa. Acknowledging de inevitable. A *Farewell to Farms: De-agrarianisation and Employment in Africa*. D Bryceson i V. Jamal (Eds). Aldershot: Ashgate.

- Bryceson, D. (2002). The Scramble in Africa: Reorienting Rural Livelihoods. *World Development*, 30(5): 725-739.
- Bryceson, D. (2019). Gender and generational patterns of African deagrarianization: Evolving labour and land allocation in smallholder peasant household farming, 1980–2015. *World development*, 113: 60-72.
- Burton, R. (2004). Seeing through the ‘good farmer’s’ eyes: Towards developing an understanding of the social symbolic value of ‘productivist’ behaviour. *Sociologia Ruralis* 2(44): 195–215.
- Camarero, L. (2017). Trabajadores del campo y familias de la tierra. Instantáneas de la desagrarización. *AGER: Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, 23: 163-195.
- Camarero, L. (2021). The Gaps of the New Rurality: Forgotten Citizenship. *Textual*, 78: 161-186.
- Camarero, L., de Grammont, H.C. i Quaranta, G. (2020). El cambio rural: una lectura desde la desagrarización y la desigualdad social. *Revista Austral de Ciencias Sociales*, 38: 191-211.
- Cassidy, A. i McGrath, B. (2014). The relationship between ‘Non-successor’ farm offspring and the continuity of the irish family farm. *Sociologia Ruralis*, 54(4): 399-416.
- Carolan, M. (2018). Experiences of succession and farm (knowledge) acquisition among first generation, multigenerational, and aspiring farmers. *Land Use Policy*, 79: 179-189.
- Cayuela, S. (2013). Estrategias de supervivencia y modo de vida de autónomo. Un análisis socio-antropológico sobre tres casos en la agricultura murciana. *Gazeta de Antropología*, 29(1): art.11.
- Cheshire, L., Meurk, C. i Woods, M. (2013). Decoupling farm, farming and place: Recombinant attachments of globally engaged family farmers. *Journal of Rural Studies*, 30: 64-74.
- Collantes F. (2007). La desagrarización de la sociedad rural española, 1950-1991. *Historia Agraria*, 42: 251-276.

Comas-d'Argemir, D. (1991) Casa y comunidad en el Alto Aragón. Ideales culturales y reproducción social. *Revista de Antropología Social*, 0: 131-150.

Comas-d'Argemir, D. i Assier-Andrieu, L. (1988). Presentación: Grupo Doméstico y Transición Social. *Arxiu d'Etnografia de Catalunya*, 6: 8-16.

Comas-d'Argemir, D., Pujadas, J. J., i Roca, J. (2010). Capítulo II. La etnografía como práctica de campo. A *Etnografía*. J. J. Pujadas, (Coord.), D. Comas-d'Argemir i J. Roca. Barcelona: UOC.

Comas-d'Argemir, D. i Soulet, J. (1993) La família als Pirineus. Prefaci. A *La família als Pirineus. Aspectes jurídics, socials i culturals de la vida familiar: continuïtats i canvis*. D. Comas d'Argemir i J. Soulet (Eds). Andorra la Vella: Conselleria d'Educació, Cultura i Joventut Govern d'Andorra.

Connor T., Mtwana, N. (2017). Vestige garden production and deagrarianization in three villages in the Eastern Cape, South Africa. *South African Geographical Journal*, 100(1):82–103.

Contreras, R. (2021). Recampesinizar el futuro. La alternativa campesina ante el colapso del sistema agroalimentario global. *Perspectivas Rurales*, 19(37): 1-22.

Conway, S.F., McDonagh, J., Farrell, M. i Kinsella, A. (2016). Cease agricultural activity forever? Underestimating the importance of symbolic capital. *Journal of Rural Studies*, 44: 164-176.

Conway, S.F., McDonagh, J., Farrell, M. i Kinsella, A. (2017). Uncovering obstacles: The exercise of symbolic power in the complex arena of intergenerational family farm transfer. *Journal of Rural Studies* 54: 60-75.

Conway, S.F., McDonagh, J., Farrell, M. i Kinsella, A. (2020). Mobilising Land Mobility in the European Union: An Under-Researched Phenomenon. *International Journal of Agricultural Management*, 9: 7-11.

Corbelle, R. E. i Crecente, M. R. (2008). El abandono de tierras: concepto teórico y consecuencias. *Revista Galega de Economía*, 17(2): 1-15.

Corrado, A., de Castro, C. i Perrotta, D. 2017. Introduction. Cheap food, cheap labour, high profits: Agriculture and mobility in the Mediterranean. A *Migration and*

Agriculture: Mobility and change in the Mediterranean area. Corrado, A., de Castro, C. y Perrotta, D. (Eds). New York: Routledge.

Criado, E.M. (2014). Mentiras, inconsistencias y ambivalencias. Teoría de la acción y análisis del discurso. *Revista Internacional de Sociología (RIS)*, 72(1): 115-138.

DACC. (2021). *Principals indicadors del sector agrari a Catalunya*. Departament d'Acció Climàtica, Alimentació i Agenda Rural. Disponible online: <http://agricultura.gencat.cat/ca/departament/estadistiques/publicacions/grafics/principals-indicadors-sector-agricola-catalunya/#bloc6>

DACC. (2022). *Agenda Rural de Catalunya, llista total d'accions*. Departament d'Acció Climàtica, Alimentació i Agenda Rural. Disponible online: https://agricultura.gencat.cat/web/.content/09-desenvolupament-rural/programa-desenvolupament-rural/agenda-rural/220509_Agenda_llista_total_daccions.pdf

De Almeida, R.A., Gallar, D. i Calle, A. (2014). A “nova” questão agrária em Andalúcia: processos de recampesinização em tempos de impérios agroalimentares. *Revista NERA*, 17(24): 9-35.

De Haan, H. (1994). *In the Shadow of the Tree. Kinship, Property and Inheritance among Farm Families*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Del Màrmol, C. i Vaccaro, I. (2015). Changing Ruralities: between abandonment and redefinition in the Catalan Pyrenees. *Anthropological Forum: A Journal of Social Anthropology and Comparative Sociology*, 25(1):21-41.

Doblas, E. (2013). El canvi global i els seus efectes en els ecosistemes mediterranis. *L'Atzavara*, 22: 23-27.

Domínguez, D. (2012). Recampesinización en la Argentina del siglo XXI. *Psicoperspectivas*, 11(1): 134-157.

Downey, H., Threlkeld, G. i Warburton, J. (2018). What is the role of place identity in older farming couples' retirement considerations? *Journal of Rural Studies*, 50: 1-11.

Dressler, W. H., Smith, W. i Montefrío, M.J.F. (2018). Ungovernable? The vital natures of swidden assemblages in an upland frontier. *Journal of Rural Studies*, 61: 343-354.

Dwyer, J., Micha, E., Kubinakova, K., Van Bunnem, P., Schuh, B., Maucorps, A. i Mantino, F. (2019). *Evaluation of the impact of the CAP on generational renewal, local development and jobs in rural areas*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Eistrup, M., Sanches, A. R., Muñoz-Rojas, J. i Pinto Correia, T. (2019). A “Young Farmer Problem”? Opportunities and Constraints for Generational Renewal in Farm Management: An Example from Southern Europe. *Land*, 8(4): 70.

Entrena-Duran, F. (2015). Deagrarianization, the growth of the food industry and the construction of new ruralities. A *Food production and eating habits from around the world: a multidisciplinary approach*. F. Entrena-Durán (Ed). New York: Nova Science Publishers.

Escalera-Reyes, J. (2013). “Amor a la tierra”. *Identidades colectivas y resiliencia de los socioecosistemas*. A Complejidad y Ciencias Sociales, Ruiz-Ballesteros, E. i Solana, J.L (Coords). Sevilla: Universidad Internacional de Andalucía.

Escalera-Reyes, J. (2020). Place Attachment, Feeling of Belonging and Collective Identity in Socio-Ecological Systems: Study Case of Pegalajar (Andalusia-Spain). *Sustainability*, 12(8): 3388.

Escobar-López, S. Y., Espinoza-Ortega, A., Lozano-Cabedo, C., Aguilar-Criado, E., i Amaya-Corchuelo, S. (2019). Motivations to consume ecological foods in alternative food networks (AFNs) in Southern Spain. *British Food Journal*, 121(11): 2565–2577.

Etxezarreta, M. (1985). *La agricultura insuficiente: La agricultura a tiempo parcial en España*. Madrid: Instituto de Estudios Agrarios, Pesqueros y Alimentarios.

Etxezarreta, M., Cruz, J., García Morilla, M., i Viladomiu, G. (1995). *La agricultura familiar ante las nuevas políticas agrarias comunitarias*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

Etxezarreta, M. (2006). *La agricultura española en la era de la globalización*. Madrid: Ministerio de agricultura, pesca y alimentación.

Evans, N. (2009). Adjustment strategies revisited: agricultural change in the Welsh Marches. *Journal of Rural Studies*, 25: 217–230.

- Evans, N. i Ilbery, B. (1993). The pluriactivity, part-time farming and farm diversification debate. *Environment and Planning*, 25: 945–959.
- Ferry, E. E. (2002), Inalienable Commodities: The Production and Circulation of Silver and Patrimony in a Mexican Mining Cooperative. *Cultural Anthropology*, 17(3): 331-358.
- Flemsæter, F. i Setten, G. (2009). Holding property in trust: kinship, law, and property enactment on Norwegian smallholdings. *Environment and Planning*, 41: 2267-2284.
- Franquesa, J. (2018). *Power Struggles: dignity, value, and the renewable energy frontier in Spain (New anthropologies of Europe)*. Bloomington: Indiana University Press.
- Friedmann, H. (1978). World Market, State, and Family Farm: Social Bases of Household Production in the Era of Wage Labor. *Comparative Studies in Society and History*, 20(4), 545-586.
- Friedmann, H. (2005). Feeding the empire: the pathologies of globalized agriculture. *Socialist register*, 41: 124-143.
- Fuller, A. M. (1990). From Part-time Farming to Pluriactivity: a decade of change in rural Europe. *Journal of Rural Studies*, 6(4): 361-373.
- Gadea, E., Pedreño, A. i De Castro, C. (2017). Producing and mobilizing vulnerable workers: The agribusiness of the Region of Murcia (Spain). A *Migration and Agriculture: Mobility and change in the Mediterranean area*. A. Corrado, C. de Castro i D. Perrotta (Eds). New York: Routledge.
- Gallego-Bono, J. R. (2010). La agricultura a tiempo parcial y la externalización de servicios agrarios como vehículo del cambio estructural. *Revista española de estudios Agrosociales y Pesqueros*, 225: 1-34.
- Garrido, F.E. i Pollnow, G.E. (2021). Relevo generacional e instalación de jóvenes en la agricultura. *Agricultura familiar en España*, Anuario 2021: 47- 52.
- Gasson, R. (1986). Part-time Farming: Strategy for Survival? *Sociologia Ruralis*, 26: 364-375.
- Geertz, C. (1987). *La interpretación de las culturas*. Barcelona: Gedisa.

- Gellrich, M., Baur, P., Koch, B. i Zimmermann, N.E. (2007). Agricultural land abandonment and natural forest re-growth in the Swiss mountains: a spatially explicit economic analysis. *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 118: 93-108.
- Glover, J.L. (2013). Capital usage in family farm Businesses. *Journal of Family Business Management*, 3(2): 136-162.
- Glover, J. L. (2014). Gender, power and succession in family farm business. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 6(3): 276-295.
- Godelier, M. (2000). *Cuerpo, parentesco y poder: perspectivas antropológicas y críticas*. Quito: Abya-Yala.
- Godelier, M. (1989). *Lo ideal y lo material*. Madrid: Taurus Humanidades.
- Góngora, R., Pérez, M., Milán, M.J. i López-Gelats, F. (2020): Strategies and drivers determining the incorporation of young farmers into the livestock sector. *Journal of Rural Studies*, 78: 131-148.
- González, J. J. i Gómez-Benito, C. (2000). Profesión e identidad en la agricultura familiar española. *Revista Internacional De Sociología (RIS)*, 58(27): 41–69.
- González-Puente, M., Campos, M., McCall, M.K. i Muñoz-Rojas, J. (2014). Places beyond maps; integrating spatial map analysis and perception studies to unravel landscape change in a Mediterranean mountain area (NE Spain). *Applied Geography*, 52: 182-190.
- Gray, J. (1998). Family farms in the Scottish Borders: a practical definition by hill sheep farmers. *Journal of Rural Studies*, 14(1): 341–56.
- Hammersley, M. i Atkinson, P. (1994). *Etnografía. Métodos de Investigación*. Barcelona: Paidós.
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hebinck, P. (2018). De-/re-agrarianisation: Global perspectives. *Journal of Rural Studies*, 61: 227-235.
- Heggen, R. (2014). Diversification and Re feminisation of Norwegian Farm Properties. *Sociologia Ruralis*, 54(4): 439-459.

- Herman, A. (2015). Enchanting resilience: Relations of care and people-place connections in agriculture. *Journal of Rural Studies*, 42: 102-111.
- Hinojosa, L., Lambin, E.F., Mzoughi, N. i Napoléone, C. (2016). Place attachment as a factor of mountain farming permanence: A survey in the French Southern Alps. *Ecological Economics*, 130: 308–315.
- Hisano, S., Akitsub, M. i McGreevy, S. R. (2018). Revitalising rurality under the neoliberal transformation of agriculture: Experiences of re-agrarianisation in Japan. *Journal of Rural Studies*, 61: 290-301.
- Homs, P. i Martínez, B. (2021) Dignidad y precio justo: Las economías morales de la agricultura y la ganadería en la era de la agro-industria. *Disparidades. Revista de Antropología*, 76(1): e006.
- Hossain, N. i Kalita, D. (2014). Moral Economy in a Global Era: The Politics of Provisions During Contemporary Food Price Spikes. *Journal of Peasant Studies*, 41(5): 815-831.
- IDESCAT (2012). Cens agrari 2009. Institut d'Estadística de Catalunya. Disponible online: <https://www.idescat.cat/pub/?id=censag>
- IDESCAT (2012). Cens agrari 1982-1999-2009. Institut d'Estadística de Catalunya. Disponible online: <https://www.idescat.cat/pub/?id=censag>
- INE (2022). Censo agrario 2020. Instituto Nacional de Estadística. Disponible online: https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176851&menu=resultados&idp=1254735727106
- Kay, S. (2018). *Acaparamiento de tierras en Europa. Reseña de investigación*. Amsterdam: Transnational Institute – Hands on The Land for Food Sovereignty.
- Kimhi, A. (2000). Is Part-Time Farming Really a Step on the Way Out of Agriculture? *American Journal of Agricultural Economics*, 82: 38-48.
- Kinsella, J., Wilson, S., de Jong, F. i Renting, H. (2000). Pluriactivity as a livelihood strategy in Irish farm Households and its role in rural development. *Sociologia Ruralis*, 40(4): 481-496.

Kuehne, G. (2013). My decision to sell the family farm. *Agriculture and Human Values*, 30: 203-213.

Lambin, E.F. i Meyfroidt, P. (2011). Global Land Use Change, Economic Globalization, and the Looming Land Scarcity. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108: 3465-3472.

Lasanta, T., Arnáez, J., Pascual, N., Ruiz-Flaño, P., Errea, M. P. i Lana-Renault, N. (2017). Space–time process and drivers of land abandonment in Europe. *CATENA*, 149: 810–823.

Low, S. (1992). Symbolic ties that bind: Place Attachment in the Plaza. A *Place Attachment: Human Behavior and Environment*. Altman, I., Low, S. (Eds). Plenum: New York.

Lozano-Cabedo, C. (2013). Representaciones sociales de la agricultura ecológica en Andalucía. *Gazeta de Antropología*, 29(2): art. 05.

MAPA, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación (2021). *Estudio sobre el acceso a la tierra. Documento Final del Grupo Focal de Acceso a la Tierra*. Disponible online: <https://www.mapa.gob.es/es/desarrollo-rural/temas/jovenes-rurales/grupo-acceso-tierra/>

Martínez-Torres, M.E. i Rosset, P. (2015). Soberanía Alimentaria, Agroecología y Recampesinización. A *Soberania Alimentar (SOBAL) e Segurança Alimentar e Nutricional (SAN) na América Latina e Caribe*. I Bezerra i J. Pérez-Cassarino (Orgs). Curitiba: UFPR.

McMichael, P. (2009). A food regime genealogy. *Journal of Peasant Studies*, 36(1): 139-169.

McMichael, P. (2012). Depeasantization. A *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization, First Edition*. G. Ritzer (Ed). Hoboken: Blackwell Publishing Ltd.

Milone, P. i Ventura, F. (2018). New generation farmers: Rediscovering the peasantry. *Journal of Rural Studies*, 65: 43-52.

Molina, D. (2002). El proceso de desertización demográfica de la montaña pirenaica en el largo plazo: Cataluña. *AGER: Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, 2: 81-99.

- Moncusí, A. (2010). Memoria oral del modelo de familia troncal en Els Ports de Morella: tensiones, cambios y continuidades para una generación de ruptura. *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, 65(2): 359-388.
- Monllor, N. (2013). La nova pagesia, vers un nou model agrosocial. *Quaderns Agraris*, 35: 7-24.
- Monllor, N. i Fuller, A.M. (2016). Newcomers to farming: towards a new rurality in Europe. *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 62(3): 531-551.
- Montesinos, L. (2017) La crisis del caserío vasco y del sistema de herencia indivisa. A *Las múltiples caras de la herencia*. D.M Zorrilla i M. Vial-Dumas (Coords). Barcelona: Huygens Editorial.
- Moraes, N., Gadea, E., Pedreño, A. i de Castro, C. (2012). Migraciones, trabajo y cadenas globales agrícolas. *Politica y Sociedad*, 49(1): 13-34.
- Moragues-Faus, A. (2014). How is agriculture reproduced? Unfolding farmers' interdependencies in small-scale Mediterranean olive oil production. *Journal of Rural Studies*, 34: 139-151.
- Munroe, D.K., Van Berkel, D.B., Verburg, P.H. i Olson, J.L. (2013). Alternative trajectories of land abandonment: causes, consequences and research challenges. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 5: 471-476.
- Narotzky, S. i Besnier, N. (2014). Crisis, value, and hope: Rethinking the economy: An introduction to Supplement 9. *Current Anthropology*, 55(S9): S4-S16.
- Nash, C. (2005). Geographies of Relatedness. *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series 3(4): 449-462.
- Nelson, J. i Stock, P. (2016). Repeasantisation in The United States. *Sociologia Ruralis*, 58(1), 83-103.
- Offenhenden, M. i Soronellas, M. (2022). Mountain tourism and agriculture at the crossroads: the case of Cerdanya and Val d'Aran (Catalan Pyrenees). *International Journal of Tourism Anthropology*, 8(4): 304-319.

- Otero, I. i Nielsen, J.Ø. (2017). Coexisting with wildfire? Achievements and challenges for a radical social-ecological transformation in Catalonia (Spain). *Geoforum*, 85: 234-246.
- Palomera, J. i Vetta, T. (2016). Moral Economy: rethinking a radical concept. *Anthropological Theory*, 16(4): 413-432.
- Parlament Europeu. (2022). *La financiación de la PAC. Fichas temáticas de la Unión Europea*. Disponible online: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/es/sheet/106/la-financiacion-de-la-pac>.
- Pascual, F.G. (2002). Análisis socioeconómico de la agricultura catalana. *Libro Blanco de la agricultura y el desarrollo rural*, Jornada Autonómica de Catalunya. Barcelona.
- Peix, J. (2006). Perspectives de futur del sector agrari. *Quaderns agraris*, 30: 85-108.
- Pérez, J. (2013). ¿Por qué se van? Mujeres de pueblo y desarraigo en la ruralidad valenciana. *Encrucijadas*, 6: 101-116.
- Pini, B. (2005). Farm Women: Driving Tractors and Negotiating Gender. *The International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 13(1): 1-18.
- Pomar-León, A., Duran, N., Gamboa, G., Binimelis, R., i Tendero-Acin, G. (2018). *Indicadors de Sobirania Alimentària a Catalunya. Actualització 2018*. Barcelona: Arran de Terra i Associació Entrepobles.
- Pujadas, J. J. (2010). La etnografía como práctica de campo. La observación participante. A *Etnografía*. J. J. Pujadas (Coord.), D. Comas-d'Argemir, J. Roca. Barcelona: UOC.
- Quinn, C.E. i Halfacre, A.C. (2014). Place Matters: An investigation of farmers' attachment to their land. *Human Ecology Review*, 20(2): 117-132.
- Quintanal, I.S. i De la Fuente, I.G. (2013). Nueva ruralidad. Procesos sociolaborales y desagrarización de una sociedad local en México (1980-2010). *Gazeta de Antropología*, 29(2): art. 03.
- Rafecas, M. (2021). *El setembre i la nit*. Barcelona: LaBreu Edicions.
- Reigada, A., Delgado, M., Pérez, D. i Soler, M. (2017). La sostenibilidad social de la agricultura intensiva almeriense: una mirada desde la organización social del trabajo. *AGER: Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, 23: 1-26.

- Rigg, J. (2006). Land, farming, livelihoods, and poverty: rethinking the links in the rural south. *World Development*, 34 (1): 180-202.
- Robinson, G.M. (2018). Globalization of Agriculture. *Annual Review of Resource Economics*, 10:15.1–15.28.
- Roca, A. i Ricart, S. (2014). *La PAC y los bienes comunes. Un ejercicio teórico-práctico como estrategia de futuro*. XVII Coloquio de Geografía Rural. Girona.
- Roca, J. (2010). La etnografía como práctica de campo. Las Entrevistas. A *Etnografía*. J.J. Pujadas (Coord.), D. Comas-d'Argemir i J. Roca. Barcelona: UOC.
- Roseman, S. R., Prado, S. i Pereiro, X. (2013). Antropología y nuevas ruralidades. *Gazeta de Antropología*, 29(2): art. 01.
- Ruhf, K. Z. (2013). Access to farmland: A systems change perspective. *Journal of Agriculture, Food Systems, and Community Development*, 4(1): 51–60.
- Sahlins, M. (2011). What kinship is (part one). *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 17(1): 2-19.
- Salazar, C. (1999). Tierra, herencia y patrimonio familiar: Un análisis cultural de los bienes inalienables en la Irlanda rural. A *Antropología de la transmisión hereditaria*. Y. Daiyun, A. Le Pichon i J.A. Fernández de Rota (Coords). A Coruña: Universidade da Coruña.
- Saumell, A. (2004). El cooperativisme vitivinícola i els processos de modernització agrària al Penedes (1960-2002). *Recerques*, 49: 97-132.
- Scannell, L., i Gifford, R. (2010). Defining place attachment: A tripartite organizing framework. *Journal of Environmental Psychology*, 30: 1-10.
- Scott, J.C. (1976). *The Moral Economy of the Peasant. Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Heaven: Yale University Press.
- Sevilla Guzmán, E. i Goodgate, G. (2013). Agroecología: fundamentos del pensamiento social agrario y teoría sociológica. *Agroecología*, 8(2): 27-34.
- Shackleton S. E. i Hebinck, P. (2018). Through the 'Thick and Thin' of farming on the Wild Coast, South Africa. *Journal of Rural Studies*, 61: 277-289.

- Sherwood, S.G., Arce, A. i Paredes, M. (2018). Affective Labor's 'unruly edge': The pagus of Carcelen's Solidarity & Agroecology Fair in Ecuador. *Journal of Rural Studies*, 61: 302–313.
- Silvasti, T. (2003). The cultural model of 'the good farmer' and the environmental question in Finland. *Agriculture and Human Values*, 20(2): 143–150.
- Simón, C. i Vilaró, A. (2022). Alcarràs. *Barcelona*: Edicions de la Magrana.
- Soler, C. i Fernández, F. (2015). *Estructura de la propiedad de la tierra en España. Concentración y acaparamiento*. Fundación Mundubat i Revista Soberanía Alimentaria, Biodiversidad y Culturas.
- Soronellas, M. (2006). *Pagesos en un món de canvis. Família i associacions agràries a la Selva del Camp, segles XVIII, XIX i XX*. Tarragona: Publicacions URV.
- Soronellas, M. (2012). De la agricultura a la ruralidad. Estructura agraria, migraciones y globalización en Cataluña. *História: Questões & Debates*, 56: 13-36.
- Sonorellas, M. i Bodoque, Y. (2016). Iniciativas de reagrarización y producción alimentaria en Cataluña. Conciencia ecológica, identidad local y resistencia. *III Seminário Alimentos e Manifestações Culturais Tradicionais i II Simpósio Internacional Alimentação e Cultura: Tradição e Inovação na Produção e Consumo de Alimentos*. Vila-Real, Portugal.
- Soronellas, M. i Casal, G. (2017). *Pràctiques i estratègies de la pagesia a Catalunya. Trajectòries i plantejaments de futur*. Barcelona: Associació Entrepobles.
- Stedman, R.C. (2003). Is it really just a social construction?: The contribution of the physical environment to sense of place. *Society and Natural Resources*, 16: 671–685.
- Strang, V. (2004). *The Meaning of Water*. Oxford y New York: Routledge.
- Sutherland, L.A., Dranhof, I., Wilson, G. i Zagata, L. (2015). *Transition Pathways towards Sustainability of Agriculture: Case Studies from Europe*. Wallingford: CAB International.
- Taylor, S.J. i Bogdan, R. (1987). *Introducción a los métodos cualitativos de investigación*. Barcelona: Paidós.

Terres, J.M., Nisini, L. i Anguiano, E. (2013). *Assessing the risk of farmland abandonment in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Thompson, E. (1971). The Moral Economy of the english crowd in the eighteenth century. *Past and Present*, 50: 76-136.

Tilzey, M. (2021). The Political Ecology of Hedgerows and Their Relationship to Agroecology and Food Sovereignty in the UK. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 5: 752293.

Ustaoglu, E. i Collier, M. J. (2018). Farmland abandonment in Europe: an overview of drivers, consequences, and assessment of the sustainability implications. *Environmental Reviews*, 26(4): 396-416.

Van den Berg, L. i Hebinck, P. (2018). We go back to the land: processes of repeasantisation in Araponga, Brazil. *Journal of Peasant Studies*, 45(3): 653-675.

Van der Ploeg, J.D. (2010). The peasantries of the twenty-first century: the commoditisation debate revisited. *Journal of Peasant Studies*, 37(1): 1-30.

Van der Ploeg, J.D. (2014). Peasant-driven agricultural growth and food sovereignty. *Journal of Peasant Studies*, 41(6): 999–1030.

Van der Ploeg, J. D. (2018). From de-to repeasantization: The modernization of agriculture revisited. *Journal of Rural Studies*, 61: 236-243.

Van der Ploeg, J.D., Barjolle, D., Bruil, J., Brunori, G., Costa Madureira, L.M., Dessein, J., Drag, Z., Fink-Kessler, A., Gasselin, P., González de Molina, M., et al. (2019). The economic potential of agroecology: Empirical evidence from Europe. *Journal of Rural Studies*, 71: 46–61.

Van der Ploeg, J.D. (2021). The political economy of agroecology. *Journal of Peasant Studies*, 48(2): 274-297.

Van Dijk, T.A. (2011). Discourse studies and hermeneutics. *Discourse Studies*, 13(5): 609-621.

Vanclay, F. i Enticott, G. (2017). The Role and Functioning of Cultural Scripts in Farming and Agriculture. *Sociologia Ruralis*, 51(3): 256-271.

- Valizadeh, N., Bijani, M., Hamid K., Naeimi, Hayati, D. i Azadi, H. (2020). The effects of farmers' place attachment and identity on water conservation moral norms and intention. *Water Research*, 185: 116-131.
- Viladomiu, L. i Rosell, J. (2016). Nova ruralitat a Catalunya a les últimes dècades: diversificació, empenedoria i ocupació. *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 62(3): 553-567.
- Weiner A. (1992). *Inalienable Possessions: The Paradox of Keeping-While-Giving*. Berkeley: University of California Press.
- Woods, M. (2007). Engaging the global countryside: globalization, hybridity, and the reconstitution of rural place. *Progress in Human Geography*, 31: 485-508.
- Woods, M. (2014). Family farming in the global countryside. *Anthropological Notebooks*, 20(3): 31-48.
- Xu, G., Li, Y., Hay, I., Zou, X., Tu., X. i Wang., B. (2019). Beyond Place Attachment: Land Attachment of Resettled Farmers in Jiangsu, China. *Sustainability*, 11: 420.
- Yaro, J.A. (2006). Is deagrarianisation real? A study of livelihood activities in rural northern Ghana. *The Journal of Modern African Studies*, 44(1): 125-156.
- Zagata, L. i Sutherland, L.A. (2015). Deconstructing the 'young farmer problem in Europe: Towards a research agenda. *Journal of Rural Studies*, 38: 39-51.
- Zondag, M.J., Koppert, S., De Lauwere, C., Sloot P. i Pauer, A. (2016). *Needs of young farmers. Report I of the Pilot project: Exchange programmes for young farmers*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

QUÈ FAREM AMB AQUESTA TERRA? UNA ETNOGRAFIA DE LA (DES)AGRARITZACIÓ

Marc González Puente

